

Екатерина Търпоманова

ФУНКЦИИ
НА МЕСТОИМЕНИЯТА
В БАЛКАНСКИТЕ ЕЗИЦИ

Екатерина Търпоманова

**ФУНКЦИИ НА МЕСТОИМЕННИЯТА
В БАЛКАНСКИТЕ ЕЗИЦИ**

Екатерина Търпоманова

**ФУНКЦИИ НА МЕСТОИМЕНИЯТА
В БАЛКАНСКИТЕ ЕЗИЦИ**

София • 2020

**Факултет по славянски филологии
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“**

© 2020 Екатерина Търпоманова
© 2020 Факултет по славянски филологии
© 2020 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
ISBN 978-619-7433-44-9 (мека подвързия)
ISBN 978-619-7433-45-6 (pdf)

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД / 7

ГЛАВА I. МОРФОЛОГИЯ / 11

Инвентар и проблеми на класификацията / 11

Граматически характеристики на местоименията / 29

Сходни словообразователни модели при местоименията / 41

ГЛАВА II. МОРФО-СИНТАКСИС / 45

Дейксис и анафора / 45

Функции на въпросителните местоимения при дефиниране на множество / 69

Неопределителни местоимения и местоименни изрази / 73

Изразяване на посесивност чрез местоименията / 95

Залогообразуващи функции на местоименията / 106

Неутрален род на местоименията / 127

Повторителни конструкции с компонент местоимение / 144

За някои синтактични особености във функционирането на местоименията / 158

ГЛАВА III. СТИЛИСТИКА / 177

Стилистични и оценъчни функции на местоименията / 177

Местоименията като интензификатори / 221

Местоименията като евфемизми / 236

Dativus ethicus / 245

ЗАКЛЮЧЕНИЕ / 251

БИБЛИОГРАФИЯ / 259

ЕКСЦЕРПИРАНА ЛИТЕРАТУРА / 268

УВОД

1. Още при зараждането на балканското езиковедие и при формулирането на понятието Балкански езиков съюз (БЕС) се обръща внимание на някои **обща черта при местоименията в балканските езици** (български, гръцки, румънски и албански). До днес в балканското езиковедие подробно са изследвани някои балканизми (обща явления в балканските езици) в местоименните системи на езиците от БЕС:

1.1. Трипадежната система на балканските местоимения в сравнение с многопадежната система на славянските езици и двупадежната (субектно-обектна) в английския и др. като последица от развитието на аналитизма в именната система (вж. по-подробно у Ницолова 1986: 204–205).

1.2. Славянският модел на словообразуване на отрицателните местоимения във всички балкански езици (вж. Sandfeld 1930: 157–158) и образуването на някои местоимения и наречия в албански и румънски с помощта на формант, произхождащ от глагола „иска“ (вж. Асенова 2002: 71–72 и цитираната там литература).

1.3. Наличието на пълни (ударени) и кратки (клитични) форми на личните местоимения в акузатив и датив и използването на кратките дателни (в гръцки – родителни) форми като притежателни. Така се образуват два реда притежателни местоимения, като кратките форми разширяват употребата си за сметка на същинските притежателни местоимения, които се схващат като емфатични.

1.4. Удвояването на обекта с кратката форма на личното местоимение в акузатив и датив е един от най-широко изследваните балканизми – от Ф. Миклошич, А. Селищев, Кр. Сандфелд и др. Принос за изясняването на този проблем и отнасянето му към синтактичните балканизми имат също Ю. А. Лопашов, А. Минчева, П. Асенова, Р. Ницолова и др.

1.5. Т.нар. универсален релатив – неизменяемо относително местоимение, което може да се яви на мястото на изменяемите по род и число относителни местоимения (вж. Asenova 1983).

1.6. Загубването на противопоставянето покой и посока при въпросителните местоимения в четирите езика (Qvonje 1979).

1.7. Наличието на лично възвратно местоимение в четирите балкански езика и сходният му словообразователен модел в български, гръцки и румънски, достигащ до идентичност в български и румънски (вж. Квоние 1985; Ницолова 1982).

1.8. Изследваните досега сходства обхващат всички балкански езици или само три или два от тях (по-подробно за балканизмите при местоименията вж. Ницолова 1991 и литературата, посочена там).

2. Настоящото изследване има за цел да направи една по-широка съпоставка на местоименията в балканските езици, като интересът е насочен към по-слабо проучени явления или такива, които са изяснени за някой от отделните езици, но не са разглеждани в съпоставителен план. Езиковите явления, които са обект на изследването, могат да обхващат и четирите балкански езика, но също два или три от тях. В някои случаи се забелязва разделяне на балканските езици на двойки – например при употребата на въпросителните местоимения гръцкият и българският се различават от румънския и албанския, при изразяването на неутрален род българският и гръцкият си служат със средния род на местоименията, а румънският и албанският – с женски и т.н. Някои местоименни функции са развити само в един език, но като компенсация на явления, разпространени в другите езици – например широката употреба на притежателните клитики в гръцкия компенсират по-слабата употреба на дативус етикус.

Изследването е синхронно и включва книжовните езици и разговорната реч. Засегнати са всички видове местоимения, но тъй като работата няма описателен характер, вниманието е насочено към някои по-специфични функции, а не към подробно описание на функционирането на всеки от видовете местоимения. При всички случаи се търси съпоставимост на изследваните езикови факти, допирни точки в употребата на системно ниво или в синтагматичен план.

Повечето от разгледаните явления нямат уникален характер, но целта тук е в общото индоевропейско местоименно наследство да се улови балканската специфика.

3. Работата е организирана в три глави. В глава „Морфология“ вниманието е насочено към формата – направена е съпоставителна класификация на видовете местоимения в балканските езици, разгледани са граматическите категории, които характеризират местоименията. Представени са и някои общи словообразователни модели, като към вече описаните в научната литература са добавени и незабелязани досега сходства.

В глава „Морфо-синтаксис“ се спирам върху функционирането на местоименията. Някои части са посветени изцяло на един вид местоимения, тъй като става въпрос за функции, характерни само за даден вид, а други се отнасят за функции, които включват всички или някои видове местоимения.

В глава „Стилистика“ са обединени функциите на местоименията, които не се отличават с неутралност, а допринасят за експресивността на изказването или изразяват отношението на говорещия.

4. За примерите на употреба на местоименията са използвани различни източници. Най-много изречения са събрани от интернет чрез търсачката Google. Използвани са също примери, цитирани в научната литература и в граматиките на балканските езици, като изрично е посочен източникът – автор на статия или книга, граматика или речник. Някои от примерите са взети от художествената литература, като в този случай е посочен авторът на произведението, а при преводна литература – и преводачът. За румънския език е използван и тагиран електронен корпус, предоставен ми от проф. Дан Туфиш. За събирането на езиковия материал ми помогнаха и информатори, които са носители на съответния език. Отделни примери са части от разговори, песни, телевизионни предавания и реплики от филми. При румънските примери е запазен правописът на източника, т.е. някои от тях са по стария правопис, а други – по новия.

5. Изказвам специална благодарност към моя научен ръководител проф. Петя Асенова за ценните съвети и подкрепата и към проф. Василка Алексова за помощта при анализа на румънските примери. Всички грешки и несъвършенства са изцяло отговорност на авторката.

ГЛАВА I

МОРФОЛОГИЯ

ИНВЕНТАР И ПРОБЛЕМИ НА КЛАСИФИКАЦИЯТА

Целта на тази първа част е да се направи преглед на формите в езиците от БЕС (наричани по-нататък и „балкански езици“ – в лингвистичен, а не в географски смисъл). Разбира се, местоименните форми са класифицирани по различен начин в различните езици, а и от авторите на научна литература – в един език. Това налага да се уточни класификацията в четирите езика за целите на сравнението. Няма да се спирам подробно на проучванията за местоименията в различните езици, за критерий ще приемем академичните граматики на четирите езика, а също и по-новите и обобщаващи трудове, посветени на местоименията. Също така няма да изброявам пълните редове на местоименията, нито разговорните и диалектните варианти, освен ако това не е необходимо за сравнението.

1. БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Съвременните изследвания върху местоименията в българския език са относително единни по въпроса за класификацията им. В ГСБКЕ са описани следните форми:

1.1. **Лични местоимения** – „думи, с които могат да се заместват названия на лица, предмети и всякакви други същини“:

- пълни форми, ИП1: *аз, ти, той, ние...*
- пълни форми, ВП: *мене, тебе, него, нас...*
- кратки форми, ВП: *ме, те, го, ни...*
- кратки форми, ДП: *ми, ти, му, ни...*

¹ ИП=именителен падеж, ВП=винителен падеж, ДП=дателен падеж, РП=родителен падеж, АП=аблативен падеж.

1.2. Притежателни местоимения – „означават отношения на принадлежност“:

– пълни форми: *мой, твой, негов, неин, наш...*

– кратки форми: *ми, ти, му, ни...*

1.3. Възвратни местоимения:

– възвратно лично местоимение: *себе си, се, си.*

– възвратно притежателно местоимение: *свой, си.*

Възвратното притежателно местоимение може да се яви на мястото на притежателните местоимения във всяко лице, род и число при определени условия.

1.4. Показателни местоимения – „посочват различни обекти, а така също и техни качествени и количествени признаци“

– за близко посочване: *този/тоя, такъв, толкав, толкова...*

– за далечно посочване: *онзи/оня, онакъв, инакъв...*

1.5. Въпросителни местоимения – „заместват названия на неизвестни обекти, на качествени и количествени признаци, когато се пита за тях“:

– за лице и предмет: *кой...*

– за признак: *какъв...*

– за притежание: *чий...*

– за количество: *колко.*

1.6. Относителни местоимения – „служат за връзка на подчинено изречение с главно и заместват име или местоимение, употребено в главното изречение“:

– за лице и предмет: *който, която...*

– за качество: *какъвто, каквато...*

– за притежание: *чийто, чиято...*

– за количество: *колкото*

– универсален релатив (терминът е на П. Асенова): *дето, що* (остаряло).

1.7. Неопределителни местоимения – „заместват се названия на неопределени обекти и названия на неопределени качествени и количествени признаци“:

- за лице и предмет: *някой, някоя...*
- за качество: *някакъв, някаква...*
- за притежание: *нечий, нечия...*
- ред с формант *си*: *някой си, някакъв си...*
- ред с формант *еди-*: *еди-кой (си)...*
- ред с формант *-годе*: *кой-годе...*
- редове с формант *да е*: *какъв да е/какъвто и да е*

1.8. Отрицателни местоимения – „отрича се съществуването на обекти, а така също наличието на качествени и количествени признаци“:

- за лице и предмет: *никой, никоя...*
- за качество: *никакъв, никаква...*
- за притежание: *ничий, ничия...*
- за количество: *николко.*

1.9. Обобщителни местоимения – „служат за обобщено означаване на всеки един обект от дадено множество, на всякакви признаци и на цялото количество от дадени неща“:

- за лице и предмет: *всеки, всяка...*
- за качество: *всякакъв, всякаква...*
- за количество: *всичкият, всичката...*

1.10. Тази класификация се спазва принципно от авторите на научна литература за местоименията в българския език. Както се вижда, тя се базира на семантиката на местоименията, от една страна, от друга – на функцията на местоименията като думи категоризатори (т.е. думи, които характеризират референта си като принадлежащ към определен клас обекти – лице, предмет, количествена и качествена характеристика и т.н. – вж. Ницолова 1986: 8). За обогатяването и уточняването на тази класификация имат принос редица учени, сред които Р. Ницолова, П. Пашов, Св. Иванчев, Ю. Маслов, К. Ро Хауге и много други.

Дълги години проблем в българското езикознание е въпросът за „местоименията наречия“, дори в академичната граматика те са разгледани в глава „Наречие“, под определението „наречия от местоименен произход“, така ги разглежда и Ю. Маслов (Маслов

1981). Напоследък този проблем е преодолян, като надмощие взема тезата, че това са местоимения (вж. например изследванията на Ницолова 1986).

Друг въпрос на класификацията е понятието „местоимение прилагателно“. Всъщност в лингвистичната традиция на различни страни местоименията прилагателни се дефинират по различен начин. Във френския език например местоименията в изразите *cette maison / ma maison* ‘тази къща / моята къща’ се определят като *adjectif démonstratif / adjectif possessif*, а *celle / la mienne* ‘тази / моята’ – като *pronom démonstratif / pronom possessif*. В българската научна литература (за разлика от другите балкански изследвания, както ще видим по-нататък) преобладава схващането, че и двете форми са местоименни, говори се за несамостоятелна (адективна, атрибутивна) и самостоятелна (субстантивна) употреба на местоименията.

2. РУМЪНСКИ ЕЗИК

Класификацията на местоименията в румънския език е най-близка до тази в българския. Все пак съществуват разлики в инвентара на двата езика. В GLR местоименията са класифицирани така:

2.1. Лични местоимения (pronumele personale):

- пълни форми, ИП: *eu, tu, el...*
- пълни форми, ВП: *mine, tine, el...*
- пълни форми, ДП: *mie, ție, lui...*
- кратки форми, ВП: *mă, te, îl, o...*
- кратки форми, ДП: *îmi, îți, îi...*

В трето лице освен формите *el, ea, ei, ele* съществува и емфатичният ред местоимения *dânsul, dânsa, dânsii, dânsese*. Те са се образували от предлога *de* и по-старите форми *însul, însa, înșii, însele*, които в съвременния език се употребяват само след предлози. Местоименията от реда *dânsul* се смятат за израз на по-голяма учтивост в сравнение с тези от реда *el*, но в някои диалекти двете местоимения са равностойни по значение. Единствен румънският от балканските езици е граматикализирал като местоимения формите

dumneata (2 л. ед. ч.), *dumneavoastră* (2 л. мн. ч.), *dumneasa* (3 л. ед. ч.), *dumnealui* (3 л. м. р. ед. ч.), *dumneaei* (3 л. ж. р. ед. ч.), *dumnealor* (3 л. мн. ч.), наричани *pronumele de politețe* – местоимения за учтивост. В останалите езици от БЕС съчетания от типа „ваша/негова милост“ се срещат само у по-стари автори, а в наши дни се употребяват при особени ситуации – като обръщения към посланици, аристократични особи и други подобни. Някои автори са на мнение, че в румънския език има градация *el – dânsul – dumnealui* по отношение на степента на учтивост, която изразяват тези местоимения.

2.2. Възвратно местоимение (*pronumele reflexiv*). Като възвратно в румънския се определя само личното възвратно местоимение – ВП *sine, se*; ДП *sie, sieși, își*. Възвратното притежателно местоимение *al său, a sa* попада в групата на притежателните местоимения.

2.3. Местоимения за изтъкване (*pronumele de întărire*) – *însuși, însuși, însuși...* (в превод „аз самият“, „ти самият“, „той самият“...). Използват се, за да уточнят обекта, който определят. Българските граматика не включват прилагателното „сам“ в групата на местоименията, но датският балканист Й. И. Квоние (1985: 16) го определя като емфатично местоимение, като се позовава и на Ст. Стоянов (1980) и Ю. Маслов (1981).

2.4. Притежателните местоимения (*pronumele posesive*) в румънския език са следните: *al meu, al tău, al său...* Кратките дателни форми, които служат и като притежателни местоимения, обикновено се класифицират при личните местоимения под наименованието „*dativul posesiv – дателен притежателен*“. Само в трето лице, м. р. и ж. р. ед. ч., се използва като притежателно възвратното притежателно местоимение, както беше споменато по-горе. То влиза в конкуренция с дативните форми *lui, ei*, които се смятат за по-разговорни.

2.5. Въпросителните и относителните местоимения са обединени под общото наименование *pronumele interogativ-relativ*, поради липсата на формална разлика между тях. За разлика от българския език, където относителните местоимения са образувани от въпросителните с форманта *-то*, чийто произход се свързва с показателното местоимение в старобългарски *тъ, та, то*, в румън-

ския формите *care*, *cine*, *ce* се използват и като въпросителни, и като относителни, изключение прави формата *cel ce*, която е само относителна.

2.6. **Показателни местоимения** (pronumele demonstrative) – освен редовете за близко и далечно посочване – съответно *acest (acesta)/ăst (ăsta)*, *acel (acela)/ăl (ăla)*, към показателните местоимения спадат местоимението за идентичност *același*, което показва прилика на един обект с друг, в превод „(този) същият“, а също и местоименията *cestălalt*, което показва близост и диференциация, и *celălalt* – за отдалеченост и диференциация, в превод „този другият“ и „онзи другият“. Местоимението за идентичност произлиза от показателното местоимение за далечно посочване *acela* + частицата *și*. Местоименията за диференциация произлизат от свързването на показателните местоимения *acest* и *acel* с прилагателното *alt* ‘друг’.

В румънския език местоименията за близко и далечно посочване имат по две форми, едната от които се схваща като по-книжовна – *acesta*, *acela*, а другата – като по-разговорна – *ăsta*, *ăla*.

2.7. **Неопределителни местоимения** (pronumele nehotărâte) в румънския език са представени от следните редове:

- *unul/altul* ‘един’/‘друг’
- ред с формант *-va*: *cineva*, *ceva*, *altcineva*... ‘някой’
- ред с формант *fie-*: *fiecare* ‘всеки’
- ред с формант *ori*: *ori (și) care*... ‘който и да е’
- ред с формант *oare-*: *oarecare*... ‘който и да е’
- *cutare* ‘еди кой си’
- *atît*... ‘толкова’
- ред с формант *vre-*: *vreunul* ‘някой’

За словообразователните паралели ще стане въпрос по-нататък. Що се отнася до класификацията, трябва да отбележим, че при неопределителните местоимения е включено и обобщителното *fiecare*, а местоименията от реда *tot* ‘всеки, всичкият’ са разгледани в главата за наречията. Друга особеност на класификацията в румънския език, в сравнение с българската научна литература, е включването на формите *unul/altul* към неопределителните местоимения.

2.8. Като **отрицателни местоимения** (pronume negative) в румънските граматика се посочват: *nimic* ‘нищо’, *nimeni* ‘никой’, *nici un* ‘ниито един’.

2.9. В повечето румънски граматика местоименията се разделят на прилагателни и същински местоимения. В GRL местоименията наречия са включени в раздела за наречията, също както в традиционните български граматика.

3. ГРЪЦКИ ЕЗИК

3.1. **Личните местоимения** (προσωπικές αντωνυμίες) в гръцкия език са следните:

- пълни форми, ИП: *εγώ, εσύ, αυτός...*
- кратки форми, ИП: *τος, τη, το*
- пълни форми, ВП: *εμένα, εσένα, αυτόν...*
- кратки форми, ВП: *με, σε, τον...*
- пълни форми, ДП: *(σ')εμένα, (σ') εσένα, αυτού...*
- кратки форми, ДП: *μου, σου, του...*

В трето лице ед. и мн.ч гръцкият език не разполага със собствени форми на личното местоимение, използват се формите на показателното местоимение за близко посочване *αυτός*, но в граматиката на Холтън, Макридж и Филипаки-Варбуртон (Holton 2000: 301) е посочено, че като лични местоимения служат всички редове на показателните местоимения – *αυτός, τούτος, εκείνος*, като разликата е, че когато са в служба на лично местоимение, формите за м. р. винаги получават крайно -ν във винителен падеж: *αυτόν, τούτον, εκείνον*. В практическите граматика и учебниците по гръцки език като лично местоимение се дава *αυτός*, то е и с най-честа употреба в езика.

Друга особеност на гръцките лични местоимения са кратките форми в 3 л., именителен падеж. Употребата им и съответствията в другите балкански езици ще бъдат разгледани в глава „Синтаксис“.

3.2. От всички балкански езици само гръцкият има три реда **показателни местоимения** (δείκτικές αντωνυμίες):

– *αυτός* се използва за посочване на обекти, които се намират близо до слушателя;

– (*ε*)*τούτος* – за обекти близо до говорещия;

– *εκείνος* – за обекти, които са далеч и от двамата.

В съвременния език обаче има тенденция *τούτος* да се използва само когато трябва да се изтъкне близостта на посочения обект до говорещия и е заменяемо с *αυτός*, докато *αυτός* се налага като по-неутрално показателно местоимение, без да дава допълнителни указания за близост и отдалеченост. Функционирането на деиктичните системи на езиците от БЕС ще бъде разгледано подробно в глава „Синтаксис“. В гръцкия език като показателни се отбелязват и местоименията за качествен признак *τέτοιος* ‘такъв’ и за количество *τόσος* ‘толкова’. Холтън, Макридж и Филипаки-Варбуртон обособяват отделно показателни местоимения за количество, сред които: *όλος* ‘всичкият’, *ολόκληρος* ‘целият’, *πολύς* ‘много’, *αρκετός* ‘достатъчно’, *κάμποσος* ‘няколко’, *μπόλικος* ‘предостатъчно’, *λίγος* ‘малко’, *λιγοστός* ‘незначителен’, *ελάχιστος* ‘нищожен’, *τόσος* ‘толкова’, *όσος* ‘колкото’, *υπόλοιπος* ‘останалият’ (Holton 2000: 309). Всъщност авторите са групирани в едно различни прилагателни, показателни, обобщителни и относителни местоимения, които изразяват количествени характеристики.

3.3. Притежателни местоимения (κτητικές αντωνυμίες):

– пълни форми: *ο δικός μου, ο δικός σου...*

– кратки форми: *μου, σου, του...*

Пълните форми на притежателното местоимение се употребяват в случай на емфаза, по същество те са комбинация от именната форма *δικός, δική, δικό* и кратките родителни (в ед. ч.) и винителни (в мн. ч.) форми на личното местоимение (Асенова 2002: 85). У Холтън, Макридж и Филипаки-Варбуртон пълната форма се разглежда отделно под името *εμφατικό κτητικό* – емфатично притежателно местоимение (Holton 2000: 323).

3.4. **Възвратното местоимение** (*αυτοπαθής αντωνυμία*) в гръцкия език е от реда *ο εαυτός μου*; съответства на възвратното лично местоимение в български и румънски – *себе си, sine(și)*.

3.5. Α. Дзардзанос разглежда като отделен вид **местоимение-то за взаимност** (αλληλοπαθής αντωνυμία) – ο ένας τον άλλο ‘един друг’ (Τζάρτζανος 1946: 150).

3.6. **Въпросителните местоимения** (ερωτηματηκές αντωνυμίες) са следните:

– за лице и предмет: *ποιός, ποιά, ποιό...*

– за предмет: *τι*

– за количество: *πόσος, πόση, πόσο...*

3.7. В гръцкия език формите на **неопределителните и отрицателните местоимения** *канείς/канένας* ‘някой, никой’ и *τίποτα* ‘нещо, нищо’ съвпадат. В научната литература те се разглеждат под общото наименование неопределителни (αόριστες αντωνυμίες), но в зависимост от контекста приемат неопределително (в изявителни и въпросителни изречения) или отрицателно значение (в отрицателни изречения):

Αν βρεις κανέναν, ρώτησέ τον. ‘Ако намериш някого, питай го.’

Ηρθε κανένας από το γραφείο μου; ‘Дойде ли някой от службата ми?’

Δεν ήρθε κανένας από το γραφείο μου. ‘Не дойде никой от службата ми.’

Когато изречението се състои само от местоимение (обикновено след въпрос), то има отрицателен смисъл:

– *Τι θέλεις;* – **Τίποτα.** ‘– Какво искаш? – Нищо.’

Други неопределителни местоимения са:

– *ένας/άλλος* ‘един’/‘друг’;

– ред с формант *κά-*: *κάποιος* ‘някой’, *κάμποσος* ‘няколко’, *κάτι* ‘нещо’;

– *ο τάδε* ‘еди-кой си’, *ο δείνα* ‘еди-кой си’;

– ред с формант *-δήποτε*: *οποιοσδήποτε* ‘който и да е’, *ό,τιδήποτε* ‘каквото и да е’, *οσοσδήποτε* ‘колкото и да е’...

– ред с формант *κι αν/και να*: *όποιος κι αν/και να* ‘който и да е’...

Α. Дзардзанос включва и прилагателните *μερικοί* ‘някои, няколко’, *διάφοροι* ‘различни’, *αρκετός* ‘достатъчно’, а също и обобщител-

ните местоимения *κάθε* ‘всеки’, *καθένας* ‘всеки един’ (Τζάρτζανος 1946: 155).

3.8. Относителни местоимения (αναφορικές αντωνυμίες):

– *ο οποίος*;

– *όποιος, όσος, ό, τι*;

– универсален релатив: *που*

Като изключим универсалния релатив, относителните местоимения в гръцкия език се разделят на два реда с различна употреба. Според терминологията на Харис (цитирано по Ницолова 1986: 124–125) относителните местоимения имат две употреби: А) Определеносвързана, при която относителните местоимения са средство за кореферентност в сложното съставно изречение. Релативите заместват своя antecedent, определяемото от главното изречение. Пример: *Спомних си за нещо, **което** чух от твоя брат.* Б) Неопределеносвързана употреба – когато релативите са употребени самостоятелно, без да заместват някакъв antecedent от главното изречение. Пример: *Да дойде, **който** иска.* В гръцкия език съществуват две отделни форми за двете употреби, които не са взаимозаменяеми, т.е. намират се в допълнителна дистрибуция – *ο οποίος* отговаря на определеносвързаната употреба, а *όποιος* – на неопределеносвързаната. Този въпрос не е изяснен в гръцките граматика и често създава проблеми при преподаването на гръцкия език на чужденци. В граматиката на Холтън, Макридж и Филипаки-Варбуртон местоименията от реда *όποιος* се разглеждат като неопределителни заедно с производния им ред *οποιοσδήποτε* ‘който и да е’ (Holton 2000: 321).

3.9. Всички гръцки граматика третират като **усилващи местоимения** (επιτατικές αντωνυμίες) формите *ίδιος* ‘самият’, *μόνος* ‘сам’.

В по-старите гръцки граматика въпросът за местоименията прилагателни не се разглежда, А. Дзардзанос например пояснява, че местоименията могат да се употребяват вместо съществителни и прилагателни имена, но и за двете им употреби използва само термина местоимение (Τζάρτζανος 1946: 130). В по-новите трудове местоименията са разделени на същински местоимения и определители – *προσδιοριστές* (Holton 2000).

4. АЛБАНСКИ ЕЗИК

Класификацията на местоименията в албанския език според GGjSh е следната:

4.1. Лични местоимения:

- пълни форми, ИП: *unë, ti, ai, ajo, ne...*
- пълни форми, ВП: *tua, ty, atë, ne...*
- пълни форми, ДП: *tua, ty, atij, neve...*
- пълни форми, РП: *i tua, i ty, i atij, i neve...*
- пълни форми, АП: *meje, teje, atij, asaj, nesh...*
- кратки форми, ВП: *më, të, e...*
- кратки форми, ДП: *më, të, i...*

Също както в гръцки, и в албански липсват собствени форми на личното местоимение в 3 л., ед. и мн. ч. Използват се формите на показателното местоимение за далечни обекти – *ai, ajo, ata, ato*. Падежните форми в албанския език ще бъдат коментирани отделно.

4.2. **Показателните местоимения** в албанския език са два реда – за близко посочване – *ky, kjo, këta, këto*, и за далечно посочване – *ai, ajo, ata, ato*. На това разделение се подчиняват и показателните местоимения за качествена характеристика *i këtillë, i atillë*, но съществува и формата *i tillë*, в която отсъства морфемата, указваща близост/отдалеченост. Последната форма се среща най-често в съвременния език.

4.3. Собствени форми на **притежателните местоимения** албанският език има само за 1 и 2 л., ед. и мн. ч. – *im, yt, unë, juaj*, в 3 л. ед. и мн. ч. се употребяват формите на личното местоимение в родителен падеж *i tij, i saj, i tyre* (вж. по-подробно у Асенова 2002: 86 и Demiraj 1973: 144–164). За разлика от другите балкански езици, в албанския не се употребяват кратките дателни (в гръцки – родителни) форми на личните местоимения в служба на притежателни.

4.4. Възвратните местоимения в албанския са:

- лично възвратно местоимение *vete*;
- притежателно възвратно местоимение *i vet*, чийто произход се свързва с родителния падеж на личното възвратно местоимение.

Личното възвратно местоимение може да се субстантивира – *vetja*, а също и да се дублира – *vetvete*, *vetja e vet*.

4.5. **Въпросителните местоимения** в албански: за лица – *kush*, *cili*, за предмети – *çfarë*, *cili*, за количество – *sa*. Албанският език разполага с допълнителна форма на въпросителното местоимение, с която се пита и за лица, и за предмети, като значението ѝ според академичната граматика е да се търси определение, конкретизация и уточнение на лицето или предмета (GGjSh: 244). Обяснението по-скоро трябва да се търси другаде, а именно в свойството на въпросителните местоимения да отделят елемент от дадено множество. Когато множеството е неограничено, се използват местоименията *kush* и *çfarë*, а когато множеството е ограничено или предварително зададено – *cili*. В румънския език подобна функция има въпросителното местоимение *care*. По-подробно сравнение ще бъде направено в глава „Синтаксис“.

4.6. В албанската граматика **относителните местоимения** се разделят на определени – *që*, *i cili*, *çka*, и неопределени – *kush*, *cili*, *çfarë*, *ç*. Тази класификация съответства точно на относителните местоимения в гръцкия език, докато на български съществуват едни и същи форми, които могат да имат определеносвързана и неопределеносвързана употреба. Формата *i cili* е образувана от въпросителното местоимение с копулативен член отпред. Местоимението *çka* се употребява в книжовния език като синонимно на универсалния релатив *që*. Неопределените относителни местоимения съвпадат по форма с въпросителните, от които произхождат. Функционирането им като относителни се свързва с първоначалната им употреба в непряк въпрос.

4.7. В групата на **неопределителните местоимения** в албанския език са включени неопределителните, обобщителните и отрицателните местоимения:

- *një* (*njëri*)/*tjetër* ‘един’/‘друг’;
- ред с формант *ndo-*: *ndonjë* ‘някой’, *ndonjëri* ‘някой’...
- ред с формант *di-*: *dikush* ‘някой’, *diçka* ‘нещо’, *disa* ‘няколко’...
- ред с формант *-do*: *kushdo* ‘който и да е’, *çfarëdo* ‘какъвто и да е’...

- *gjë* ‘нещо’;
- отрицателни местоимения: *askush* ‘никой’, *asnjë* ‘нито един’, *asgjë* ‘нищо’...
- обобщителни местоимения: *çdo* ‘всеки’, *secili* ‘всеки’, *gjithë* ‘всичкият’, *gjithëfare* ‘всякакъв’, *tërë* ‘целият’...

Като неопределително се разглежда и местоимението за взаимност *njëri-tjetri* ‘един друг’, а също и наречията за количество *shumë* ‘много’ и *pak* ‘малко’.

5. Местоимения заемки в балканските езици. В резултат на езиковите контакти на Балканския полуостров в българския, албанския и румънския са проникнали местоимения от съседни езици.

5.1. В българския и албанския е заето турското неопределително местоимение *filan* ‘някой’. В българския то се среща само в изрече-та *филанкишията* (*filan* ‘някой’, *kişi* ‘човек’), който функционира със значение на неопределително местоимение от типа *някой си, еди-кой си, който и да е* и се употребява само за лица: *Добре, ами ако някой друг – филанкишията, не си плати телефона и го осъдят, ще бъдете ли толкоз грустни?* (forum.skycode.com). Изразът *филанкишията* може да бъде маркер за прагматична оценка, означавайки човек без власт, без значение, маловажна особа, някой, който не може да ти помогне (сравни също с *оня дете духа, Михаля*): *По-добре остави тая работа на Михаля или на филанкишията.* (www.myst.bg); *Оплати се на филанкишията.* (разговор).

В албанския *filan* функционира като обикновено неопределително местоимение, като може да се употребява и самостоятелно, и атрибутивно. Най-често се среща в редуцирана реч: *Më tha filani.* ‘Каза ми еди-кой си’; *Ti ke punuar këtë e këtë në filan ditën.* (www.islamgjakova.net) ‘Ти си работил това и това в еди-кой си ден’.

5.2. В румънския е навлязло като заемка от цигански местоимението *mandea* (дателна форма на третоличното местоимение), което се използва със значение ‘аз; този, който говори’, но се схваща като съществително и глаголът в изречението се съгласува в 3 л.: *Mandea l-a făcut.* ‘Аз го направих.’; *Vii la mandea.* ‘Ела у нас’. Употребява се в жаргона.

6. След прегледа на инвентара в отделните балкански езици можем да обобщим, че всички те разполагат с местоименни системи от индоевропейски тип.

6.1. Четирите балкански езика разполагат с лични местоимения, като в два от тях – албански и гръцки – в 3 л. ед. и мн. ч. като лични се използват формите на показателните местоимения в съответните род и число. В румънския език са граматикализирани като лични местоимения *dânsul* и *dumneavoastră*, което го отличава от останалите езици от БЕС.

6.2. Системите на показателните местоимения са двучленни, с изключение на гръцкия език, където деиктичната опозиция е тричленна, но с тенденция да се стесни в двучленна. В румънския език отново са граматикализирани форми, които в другите езици имат съответствия, но те се употребяват като прилагателни имена или свободни словосъчетания – става въпрос за формите *același* ‘същият’, *cestălalt* ‘(този) другият’, *celălalt* ‘(онзи) другият’.

6.3. Балканските езици (с изключение на албанския) имат два реда притежателни местоимения – пълни (ударени) форми и кратки (клитични) форми, които са кратките дателни (в български и румънски) или родителни форми (в гръцки) на личните местоимения. Употребата на кратките форми все повече се разширява, за сметка на пълните – кратките се схващат като по-неутрални, докато пълните могат да имат емфатични функции.

6.4. И четирите езика имат възвратни местоимения – в български, албански и румънски има лични и притежателни възвратни местоимения, а в гръцки – само лично възвратно местоимение.

6.5. От въпросителните местоимения и в четирите балкански езика са възникнали по сходен модел относителните, неопределителните и отрицателните местоимения. Относителните местоимения в гръцкия и албанския език имат отделни форми за определеносвързана и неопределеносвързана употреба, а в българския и румънския език за двете употреби се използва една и съща форма. И четирите езика притежават т.нар. универсален релатив – неизменяема форма на относителното местоимение, която може да замести всяко лице и число на изменяемите форми. Универсалният

релатив е един от основните балканизми в местоименните системи на езиците от БЕС.

6.6. Само в българския език като отделна група се разглеждат обобщителните местоимения, докато в другите три езика те са включени в класа на неопределителните.

6.7. В гръцкия и румънския се разглеждат като отделен вид местоименията за усилване *ίδιος* и *însu^mi*, които в български и албански отговарят на формите *самият* и *vetë*.

6.8. В гръцки и албански като местоимение за взаимност се определят формите *ο ένας τον άλλο* и *njëri-tjetri*, докато в български и румънски *един друг* и *unul altul* се разглеждат като композита, т.е. не са граматикализирани.

6.9. Проблем на класификацията в балканските езици е определянето на формата *един*. С изключение на ГСБКЕ, в граматиките на румънския, албанския и гръцкия език тази форма е включена в групата на неопределителните местоимения. В това изследване ще се придържам към схващането, че една и съща форма в езиците от БЕС служи като неопределителен член, неопределително местоимение и числително име.

6.10. Разделянето на местоименията на прилагателни и същински местоимения също се очертава като проблем на класификацията. Става въпрос най-вече за показателните и притежателните местоимения, които във френските и английските граматики следват този модел на разделение. Тук ще се опитам да покажа, че той не е уместен за балканските езици. За целта ще бъдат взети предвид три критерия – формален, синтактичен и семантичен.

6.10.1. От формална гледна точка във френски има основание да се говори за показателни и притежателни прилагателни, от една страна, и показателни и притежателни местоимения, от друга, тъй като този език разполага с различни форми за двете категории:

Cette fille est belle. ‘Това момиче е хубаво.’ / *Celle-là est belle.* ‘Това е хубаво.’

C'est ma maison. ‘Това е моята къща.’ / *C'est la mienne.* ‘Това е моята.’

В английския отделни форми имат само притежателните прилагателни и местоимения:

It's my house. ‘Това е моята къща.’ / *It's mine.* ‘Това е мое’.

В балканските езици, независимо дали са употребени адективно, или самостоятелно, местоименията имат една и съща форма:

бълг. *Тази жена е хубава.* / *Тази е хубава, а другата е грозна.*

Това е моята тетрадка. / *Моята е чиста, а твоята не е.*

гр. *Αυτή η γυναίκα είναι όμορφη.* ‘Тази жена е хубава.’ / *Αυτή είναι όμορφη.* ‘Тази е хубава.’

Αυτό είναι το δικό μου τετράδιο. ‘Това е моята тетрадка.’ / *Είναι το δικό μου.* ‘Това е моята.’

В албански показателните местоимения имат една и съща форма за двете употреби, но притежателните, когато са употребени самостоятелно, задължително се членуват:

Kjo grua është e bukur. ‘Тази жена е хубава.’ / *Kjo është e bukur.* ‘Тази е хубава.’

Ky është libri im. ‘Това е моята книга.’ / *Ky është imi.* ‘Това е моята.’

Всъщност определителният член не променя факта, че става въпрос за една и съща форма, освен това има случаи, когато притежателното местоимение се членува и при адективна употреба:

Ata kishin një zakon të tyre. ‘Те имаха един техен си обичай.’

В румънския език показателните местоимения в адективна употреба имат две форми в зависимост от позицията им спрямо съществителното име, с което са употребени: в препозиция – *acest, această; acel, acea*; в постпозиция – *acesta, aceasta; acela, aceea*. Самостоятелна употреба имат само вторите форми.

Această carte e interesantă. ‘Тази книга е интересна.’

Cartea aceasta e interesantă. ‘Тази книга е интересна.’

Aceasta e interesantă. ‘Тази е интересна.’

Притежателните местоимения в румънския при самостоятелна употреба се използват задължително с копулативен член, но при

несамостоятелна употреба, когато съществителното няма определен член, копулативният член при местоимението също е задължителен:

Creionul meu nu scrie. ‘Моят молив не пише.’

Acest creion al meu nu scrie. ‘Този мой молив не пише.’

Al meu nu scrie. ‘Моят не пише.’

6.10.2. Освен разликата във формите във френски и английски, учените, които подкрепят теорията за разделянето на местоименията прилагателни от същинските местоимения, изтъкват тяхната синтактична функция – те придружават съществителните също като прилагателни и се съгласуват с тях според граматическите им характеристики (като Tiktin 1895 и други). Но в такъв случай самостоятелната употреба на местоименията според тяхната синтактична функция би трябвало да се характеризира като съществително име. Според Р. Ницолова, отчитайки само функцията на местоименията, се обезсмисля съдържанието на самото понятие за местоимение – относително затворен клас думи, отличаващ се със системна лексикална организация (образуване на симетрични редове), изоморфизъм (ограничен брой коренни морфеми и други форманти и повтарящи се словообразователни модели в различните редове) и сигнификация, обусловена от различаването им спрямо класа на пълнозначните думи (вж. Ницолова 1991а).

Очевидно, ако следваме само функционалния критерий, не можем да отчетем същността на категорията „местоимение“, а именно: основното свойство на показателното местоимение е да посочва, без да назовава (това е неговата деиктична функция), а на притежателното – да замества притежателя (т.е. при него основна е функцията на субститут). В изреченията *Ще купя тази къща.* / *Ще купя тази.* функцията на местоимението и в двата случая е да посочи, без да даде допълнителна информация за къщата, докато в примера *Ще купя бялата къща.* прилагателното изразява определено качество, което се отнася към къщата. В словосъчетанията *creionul copilului* ‘моливът на детето’ / *creionul său* ‘неговият молив’ / *creionul roșu* ‘червеният молив’ местоимението *său* замест-

ва името на притежателя (*copilului*), следователно е по-уместно да бъде наречено местоимение (вж. Zdrenghea 1955: 86).

6.10.3. Въз основа на приведените дотук факти, смятаме, че в езиците от БЕС няма основание да се прави разделението местоимения прилагателни и същински местоимения – по-скоро става въпрос за две страни на едно цяло, две синтактични употреби на местоименията. Всички тези аргументи могат да се приведат и за другите видове местоимения, които имат самостоятелна и несамостоятелна употреба, а също и за местоименните наречия, които проявяват всички изброени по-горе качества на местоименията като клас думи. По-нататък в изследването ще се придържам към схващането за местоименията като единен клас думи с три реализации – адекативна, субстантивна и адвербиална.

ГРАМАТИЧЕСКИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА МЕСТОИМЕНИЯТА

В тази част ще бъдат разгледани граматическите категории, които характеризират местоименията, които в балканските езици, като представители на индоевропейското семейство, са четири: род, число, лице и падеж. Категорията лице се отнася само за личните и притежателните местоимения и не представя никакви специфики, които заслужават да бъдат коментирани, затова ще се спрем по-подробно само на останалите три граматически категории.

1. РОД И ЧИСЛО

Родът и числото на местоименията са в пряка връзка със същите граматически категории в именните системи като цяло. В българския и гръцкия език съществуват морфологично изразени форми за мъжки, женски и среден род на съществителните, прилагателните и числителните имена, както и на местоименията, докато в румънския и албанския и до днес се води спор за съществуването на средния род.

1.1. В българския език форми в мъжки, женски и среден род имат притежателните, възвратните притежателни, показателните, въпросителните, относителните, неопределителните, отрицателните и обобщителните местоимения.

този стол, тази тетрадка, това куче...

Личните местоимения в 1 и 2 лице, както и личните възвратни местоимения не притежават тази граматическа категория (това важи за всички индоевропейски езици). Личните местоимения в 3 л. ед. ч. в падеж, различен от именителния, имат една обобщена форма за мъжки и среден род – *него, го; (нему), му*.

На него говоря (на мъжа, на детето).

В съвременния български език съществува само една форма на множественото число за всички родове на местоименията, както и при съществителните, прилагателните и числителните имена.

Какви мъже/жени харесваш?

Местоименията наречия не се характеризират с род и число.

Колко вода можеш да изпиеш? Колко деца има в стаята?

Интересен е случаят на личното възвратно местоимение в българския език. То има само една, неизменяема форма. Квоние определя формата *себе си* като „възвратно съществително“ и според него то е от среден род (Qvonje 1982; Квоние 1985: 18). На това тълкуване се противопоставя Ницолова (1982: 3–12). За рода на въпросното местоимение Квоние се позовава на израза *от само себе си*, в който, според него *само* е определение на *себе*. Не можем да се съгласим с това тълкуване по две причини. Първо, поради наличието на израза *самият себе си*, *самата себе си* и т.н., където определението *самият* се изменя по род. Вторият аргумент против схващането на Квоние са сложните думи от типа *самоубийство*, *самоотбрана*, *самонаказвам се* и т.н., където *само-* е формант, който означава рефлексивност, а не показател за среден род. Доказателство за това е произнасянето на тези думи – *само-* се произнася сято с основната дума и няма собствено ударение. По същия начин се произнася и изразът *от само себе си*, следователно в него съставката *само* не показва рода на възвратното местоимение *себе си*. То има само една, неизменяема форма, а родът и числото на референта могат да се уточнят допълнително чрез определението *самият*, *самата*, *самите*.

1.2. В гръцкия език същите видове местоимения, които вече бяха споменати в българския, имат отделни форми за мъжки, женски и среден род.

автós *о автрас* ‘този мъж’, *авτή η γυνάικα* ‘тази жена’, *авτό το παιδί* ‘това дете’...

Личното възвратно местоимение е допълнително субстантивирано с определителен член за мъжки род – *о еавтós*, а родът, числото и лицето на референта се определят от кратката родителна форма на личното местоимение, с която винаги се употребява – *о еавтós μου, σου, του, της, μας, σας, τους*. Понякога е възможна употребата на форми за множествено число на възвратното местоимение

ние – *τους εαυτούς μας, των εαυτών μας*, които също са в мъжки род, съдейки по винителната форма. Според А. Дзардзанос чрез тази употреба се търси представянето на референтите на местоимението не като сбор, а като отделни лица: *Δεν μπορούμε να ξεφύγουμε από τους εαυτούς μας*. ‘Не можем да избягаме от себе си’ (= *καθένας από τον εαυτό του* ‘всеки от себе си’) (Τζάρτζανος 1946: 149).

Неопределителното *κάτι* ‘нещо’ и неопределително-отрицателното *τίποτε* ‘нещо, нищо’ имат само една форма и тя е от среден род, също като българските *нещо* и *нищо*.

Αυτό το κάτι που θέλω. (Κ. Γαρμπή) ‘Това нещо, което искам.’;
Πολύ κακό για το τίποτε. ‘Много лошо за нищо.’

Неизменяеми са въпросителното *τι* ‘какво’, относителното *ό’τι* ‘каквото’ и обобщителното *κάθε* ‘всеки’.

Τι θέλεις; ‘Какво искаш?’; *Πάρε ό’τι θέλεις*. ‘Вземай каквото искаш.’; *κάθε άνθρωπος* ‘всеки човек’ / *κάθε γυναίκα* ‘всяка жена’ / *κάθε παιδί* ‘всяко дете’.

Родът и числото на неопределителните *τάδε* ‘еди-кой си’ и *δείνας* ‘еди-кой си’ се определят от определителния член – *ο τάδε, η τάδε...*

Характерно за гръцкия език е, че в множествено число местоименията имат отделни форми за мъжки, женски и среден род, което го отличава от българския:

τέτοιοι άντρες ‘такива мъже’, *τέτοιες γυναίκες* ‘такива жени’, *τέτοια παιδιά* ‘такива деца’.

От местоименията наречия тези, които означават количество, имат форми за трите рода, ед. и мн. ч. – *πόσος, πόση, πόσο, πόσοι, πόσες, πόσα* ‘колко’. Останалите местоимения наречия са неизменяеми – *πώς* ‘как’, *πού* ‘къде’, *κάπως* ‘някак’, *πότε* ‘кога’ и т.н.

Πόσες μέρες θα μείνεις; ‘Колко дни ще останеш?’; *Πόσα παιδιά έχεις*; ‘Колко деца имаш?’

1.3. В румънския език се смята, че съществуват три рода на съществителните имена: мъжки, женски и среден. Принадлежността на дадено съществително име към един или друг граматиче-

ски род се определя от окончанието му – мъжкият род окончава на съгласна, или на гласните *-i*, *-e*, *-u*, много рядко на *-a*, *-ea*, *-ă*, съществителните от среден род завършват на съгласна или на гласните *-u*, *-i*, *-e*, а от женски род – на *-ă*, *-e*, *ea*, *-a*. Аргумент в полза на съществуването на среден род е специфичното окончание в мн. ч. *-uri*. Тези, които смятат, че няма среден род в румънския език, се базират на факта, че прилагателните и числителните, както и местоименията, имат само два рода – мъжки и женски, които при употреба със съществително от среден род се съгласуват в мъжки род, ако съществителното е в единствено число, и в женски – ако е в множествено.

И така, форми за мъжки и женски род имат личните местоимения в 3 л., както и местоимението *dînsul* ‘той’, *dînsă* ‘тя’, местоимението за изтъкване, притежателните и показателните местоимения. Също както в гръцки, изброените местоимения имат отделни форми за мъжки и женски род в мн. ч.

Местоимението за учтивост се схваща като форма от женски род, тъй като се състои от съществителното от ж. р. *dumnea* (*domnia*) и притежателните местоимения в ж. р., 2 л. *ta*, *voastră*. В 3 л. освен формата *dumneasa* се използват и формите *dumnealui* и *dumneaei*, в които възвратното притежателно местоимение в ж. р. *sa* е заменено от личните генитивни местоимения *lui* и *ei*, които дават възможност да се уточни родът на референта.

Възвратното лично местоимение се схваща като форма от женски род, както личи от членуваната му форма в изрази като *în sinea mea* ‘в себе си’ (Квоние 1985: 20).

По-особен е въпросът за рода на въпросително-относителните и неопределителните местоимения. Местоименията *ce* ‘както’ и *cine* ‘кой’, както и всички техни деривати, са неизменяеми по род и число, докато *care* ‘кой’ и производните му имат една обобщена форма за род и число в именителен падеж, а в родителен се различават форми за мъжки и женски род и за мн. ч. – *cărui(a)*, *cărei(a)*, *cărora(a)*. *Ce* и *care* могат да бъдат предшествани от изменяемата форма *cel*, *cea*, *cei*, *cele*, която определя рода и числото на цялата местоименна конструкция.

Неопределителното местоимение *unul, una, unii, unele* ‘един’ се характеризира с категориите род и число.

Отрицателните *nimeni* ‘никой’ и *nimic* ‘нищо’ са неизменяеми по род и число. За разлика от българския език, в който отрицателното местоимение *никой* може да се употребява и субстантивно, и адективно и има форми за трите граматически рода, румънското *nimeni* има само самостоятелна употреба. Адективно се употребяват *nici un* ‘нито един’, *nici o* ‘нито една’, които се съгласуват по род със съществителното, което придружават. Местоимението *nimic* се схваща като от среден род, както се вижда в случай на субстантивация: *Neguțătorii își vînd feluri de scumpe nimicuri* (Negruzzi, GLR) ‘Търговците ти продават всякакви скъпи неща’. То се появява в ж. р. само в израза *nimica toată* със значение ‘нещо маловажно, нищо и никакво’.

Също като в гръцкия, и в румънския местоименията за количество са изменяеми по род и число: *cît, cîtă, cîți, cîte* ‘колко’.

Cît e ceasul? ‘Колко е часът?’; *Cîți ani ai?* ‘На колко години си?’

1.4. В именната система на съвременния албански език съществуват морфологично изразени мъжки и женски род, а от някогашния среден род има само остатъчни форми при съществителните имена (при прилагателните и местоименията средният род е почти напълно изгубен). Такива форми са например думите *krye* ‘глава’, *ballë* ‘чело’, които се членуват със стария определителен член за среден род *-t*: *kryet, ballët*. Голямата част от думите от бившия среден род са преминали в мъжки, като се разпознават по крайната гласна *-ë* (това са най-вече думи, означаващи вещества): *brumë* ‘тесто’, *drithë* ‘зърнени храни’, *grurë* ‘жито’, *mjaltë* ‘мед’, а също и *miell* ‘брашно’, *mish* ‘месо’, *vaj* ‘олио’; те се членуват с определителния член за мъжки род *-i*. Другата група съществителни, които се смятат за имена от среден род, произхождат от субстантивиранието на причастни форми (*të qeshur-it* ‘смях’, *të qar-it* ‘плач’, *të ngrënë-t* ‘ядене’) или на прилагателни (*të errët-it* ‘мрак’, *të ftohtë-t* ‘студ’, *të kuq-të* ‘руж’). С отслабването на средния род, те се заменят с причастни форми от женски род (*e qeshur* ‘смях’, *e klithur* ‘викане’) или от същински съществителни имена (*ftohtësi* ‘студ’, *errësirë* ‘мрак’). В албанския език имената, които в ед. ч са в мъжки

род, а в мн. ч. – в женски, не се считат за думи от среден род (както е в румънския), а като двуродови съществителни (вж. GGjSh: 92).

При местоименията, както вече бе споменато, в съвременния албански език съществуват само мъжки и женски род. Двата рода са морфологично изразени и в единствено, и в множествено число.

Форми в м. р. и ж. р., ед. и мн. ч. имат личните местоимения в 3 л., показателните местоимения, притежателните местоимения:

ky burrë ‘този мъж’, *kjo grua* ‘тази жена’, *këta burra* ‘тези мъже’, *këto gra* ‘тези жени’.

Кратките форми на личните местоимения не различават мъжки и женски род.

I kam thënë (djalit, vajzës). ‘Казах му/й (на момчето, на момичето).’; *E kam parë (djalin, vajzën)*. ‘Видях го/я (момчето, момичето).’

От въпросителните, относителните и неопределителните местоимения *kush* ‘кой’ и *çfarë* ‘какъв, какво’ и техните деривати са неизменяеми, а *cili* ‘кой’ и производните му се изменят по род и число.

Kush është? ‘Кой е?’; *Cilin djalë kërkoni?* ‘Кое момче търсите?’; *Cilën vajzë kërkoni?* ‘Кое момиче търсите?’

Местоименията наречия са неизменяеми в албанския език.

Sa është ora? ‘Колко е часът?’; *Sa muaj mbeti?* ‘Колко месеца остана?’

Личното възвратно местоимение се схваща като дума от женски род, както се вижда от случаите на субстантивизиране или удвояване: *vetja* ‘себе си’, *foli për veten e vet* ‘говори за себе си’.

В женски род се възприемат и неопределителните *diçka* ‘нещо’ и *gjë* ‘нещо, нищо’.

Në shqip përdorin të njëjtin term për diçka që është dhe për të qenurit e kësaj diçkaje (heideggershqip.bravehost.com). ‘На албански използваме същия термин за нещо, което е и за съществуването на това нещо.’

Неопределителното местоимение *një* ‘един’ (и производните от него местоимения) има само една форма, когато е нечленувано,

но когато се употребява с определителен член, има форми за м. р. и ж. р., ед. ч. и мн. ч. – *njëri* ‘единият’, *njëra* ‘едната’, *njërët* ‘едните – м. р.’, *njërat* ‘едните – ж. р.’.

Dëgjova një si gjëmim i largët. ‘Чух нещо като далечно бучене.’;
Njëri – këtu, tjetri – atje. ‘Единият – тук, другият – там.’ (GGjSh)

Особеност на албанския език са местоименията с копулативен член. Както бе споменато в частта „Инвентар и проблеми на класификацията“, местоименията с атрибутивна употреба в балканските езици формално следват модела на прилагателните имена. В албанския език прилагателните са два вида – с и без копулативен член. Родът и числото на прилагателните без копулативен член се определят от съответното окончание: *besnik* ‘верен’, *besnike* ‘вярна’, *besnikë* ‘верни – м. р.’, *besnike* ‘верни – ж. р.’, докато показател за рода и числото на другия вид прилагателни е самият копулативен член, с изключение на ж. р. мн. ч., където освен копулативния член, се прибавя и окончание *-a*, тъй като в мн. ч. съществува само един член и само чрез него не може да се направи разлика между м. р. и ж. р.: *i mirë* ‘добър’, *e mirë* ‘добра’, *të mirë* ‘добри – м. р.’, *të mira* ‘добри – ж. р.’. По модела на прилагателните, съществуват и местоимения с копулативен член, чиито род и число се определят по същия начин: обобщителните *i gjithë* ‘всичкият’ / *e gjithë* ‘всичката’, *i tërë* ‘цял’ / *e tërë* ‘цяла’, притежателните в 3 л. *i tij* ‘негов’ / *e tij* ‘негова’, *i saj* ‘неин’ / *e saj* ‘нейна’, *i tyre* ‘техен’ / *e tyre* ‘тяхна’, възвратното *i vet* ‘свой’ / *e vet* ‘своя’ и др. Но при субстантивирание на тези местоимения се поставя определителен член в съответните род и число: *i tiji* ‘неговият’, *e tija* ‘неговата’.

1.5. В заключение можем да разделим балканските езици на две групи по отношение на рода на местоименията: български и гръцки, където местоименията имат морфологично изразен среден род, и от друга страна – румънски и албански, в които местоименията имат само мъжки и женски род.

От балканските езици само българският е обобщил една форма за трите рода в мн. ч., в останалите езици има морфологически показатели за рода на местоименията в мн. ч.

Местоименията наречия са неизменяеми в балканските езици, изключение са местоименията за количество в гръцки и румънски, които притежават категориите род и число. Това съответствие може да се характеризира като двустранно в двата езика.

Балканските езици показват голямо сходство и по отношение на рода и числото на въпросителните местоимения (както и производните им относителни, неопределителни, отрицателни и обобщителни местоимения). Въпросът за предмет е неизменяем в тези езици – бълг. *що*, гр. *τι*, рум. *ce*, алб. *çfarë*. В българския вместо остарялото *що* се използва и формата за ср. р. на въпросителното местоимение за качествена характеристика *какво*. Въпросителното местоимение за лице се изменя по род и число в българския и гръцкия език – *кой, коя, кое, кои; ποιος, ποια, ποιο, ποιοι...*, но е неизменяемо в румънския и албанския – *cine, kush*. Но в албански и румънски съществуват и изменяемите по род и число *care* (което има форма за род и число само когато е употребено в косвен падеж) и *cili*, които се употребяват и за лице, и за предмет, а също и като относителни местоимения.

Неопределителните местоимения, които са производни на въпросителните, показват същите свойства.

Неопределителните бълг. *нещо*, гр. *κάτι*, рум. *ceva*, алб. *gjë* са неизменяеми, но при субстантивирани получават категориите род и число – *нещо-то, неща-та* (ср. р.), *то κάτι* (ср. р.), *gjë-ja, gjërat* (ж. р.), изключение прави румънското *ceva*, което не се субстантивира. Изобщо, прави впечатление, че при субстантивирането на неизменяемите местоимения, те се причисляват към един или друг граматически род според звука, на който окончават. Така е и при отрицателните местоимения: бълг. *нищо* (ср. р.), гр. *τίποτε* (ср. р.), рум. *nic* (ср. р.), алб. *asgjë* (ж. р.); също и при личното възвратно местоимение: гр. *εαυτός* (м. р.), рум. *sine* (ж. р.), алб. *vete* (ж. р.), за българското *себе* по-скоро може да се отбележи, че не притежава категорията род.

Неопределителното *един* в българския се изменя по род и число, а в гръцкия само по род – *ένας, μια, ένα*, но за мн. ч. няма отделна форма – използват се други неопределителни местоимения – „някакой“, „няколко“. В румънския и албанския изменянето по род и

число на реда „един“ е свързано с категорията *определеност*. Когато е неопределено, местоимението има форма само за ед. ч. – в румънския *un, o* (има отделни форми за м. р. и ж. р.), в албанския *një* (с една форма и за двата рода), също както в гръцкия, за мн. ч. се употребяват други неопределителни местоимения. Членувано, местоимението „един“ има пълна парадигма за род и число – в рум. *unul, una, unii, unele*, в алб. *njëri, njëra, njërët, njërat*.

2. ПАДЕЖНА СИСТЕМА

Анализъмът в именната система е една от основните характеристики на БЕС. От езици с развити падежни системи, днес балканските езици са се превърнали в т.нар. езици от вербален тип – с безкрайно опростени падежни системи, които се компенсират от развити темпорални системи, а българският, който е достигнал най-далеч в развитието си към анализъм – само с остатъци от падежи (вж. по-подробно Асенова 2002: 76–97).

Анализъмът е характерно явление и за местоименните системи на балканските езици. Според Р. Ницолова балканските езици (с изключение на албанския, за който ще стане дума по-нататък) се отличават с трипадежни местоименни системи, което ги противопоставя, от една страна, на езиците с многопадежни системи (напр. славянските), а от друга – на езиците с двупадежни, субектно-обектни системи, каквито са английският, шведският, норвежският, датският (Ницолова 1986: 204). Тази авторка е на мнение, че все пак балканските езици са много по-близки в това отношение до езиците с двупадежни местоименни системи, тъй като при тях падежните форми изразяват само синтактични отношения, докато при езиците с многопадежни системи има сложни смислови отношения между управляващи и управлявани елементи в изречението, а синтактичните отношения идват на второ място.

2.1. В научната литература за българския език съществува спор дали изобщо може да се говори за падежи при местоименията. През 50-те години на XX век в българското езикознание се разгаря спор за падежите в съвременния български език по повод схващанията

на А. Теодоров-Балан. Според него в българския език, като наследник на старобългарския, има падежи, тъй като падежите изразяват синтактични отношения (вж. Теодоров-Балан 1940: 43–49; 1947: 99–109; 1954: 40–61). Ученият изцяло пренебрегва граматическата форма на имената, което е критикувано от редица лингвисти. К. Мирчев например смята, че в българския език не може да се говори за падежни форми на имената, тъй като те нямат морфологически показатели (Мирчев 1954: 61–64). Такова е мнението и на Дуриданов (1954: 145, 150). Но по въпроса за падежите при местоименията сред българските езиковеди преобладава мнението, че местоименията притежават тази категория, тъй като тя е граматическа, т.е. може да бъде изразена формално (вж. например Андрейчин 1952: 20–35). П. Пашов обаче оспорва това схващане, според него терминът „падеж“ не отразява реално съществуваща граматическа категория в езика и затова не трябва да се употребява и при местоименията, тъй като при тях става въпрос за остатъци от падежи. Ученият разделя личните местоимения на самостоятелни и несамостоятелни (което отговаря на термините „пълни и кратки форми“), като самостоятелните могат да бъдат местоимения-подлози и местоимения-допълнения, а несамостоятелните – преки и непреки допълнения (Пашов 1978: 349).

Тук за целите на изследването ще се придържам към традиционното схващане, че съществуват падежи при местоименията, а по-конкретно – при личните местоимения. Освен че имат морфологически показатели за падеж и изразяват съответните синтактични отношения, личните местоимения все още са подредени в система (именителен–винителен–дателен падеж) и употребата им е стриктна, не може един падеж да се употреби вместо друг. За остатъчни форми можем да говорим при другите видове местоимения, при които дателната форма (*кому, комуто, някому*) вече не се употребява в съвременния език, а винителната, макар че все още се пази за мъжколичната форма (*кого, когото, някого*), все по-често се заменя с именителната (*кой, който, някой*). Според една анкета, проведена през 1999 г. от М. Лазарова, 91% от 120 анкетираните системно нарушават книжовната норма на употреба на мъжколичните местоименни форми в акузатив, употребявайки именителните форми (Лазарова 1999).

2.2. В новогръцкия език са запазени три падежа в именната система – именителен, винителен и родителен, но се наблюдава тенденция към уеднаквяване на окончанията в именителен и винителен падеж или в именителен и родителен. Това е причината да се направи и нова класификация на имената в съвременните граматика – съществителните се разделят на двупадежни и трипадежни. Всъщност трипадежни са само имената от м. р. и ж. р. с *o*-основа (*o άνθρωπος* ‘човек’, *η οδός* ‘улица’), останалите съществителни от м. р. и ж. р., както и всички имена от ср. р., са с по две падежни форми. Там, където падежните окончания са съвпаднали, показател за падеж може да бъде определителният член.

В новогръцкия език падежната система при местоименията копира тази на именната система изобщо – трипадежни са склоняемите местоимения от м. р. на *o*-основа, а двупадежни – склоняемите местоимения от ж. р. и ср. р., при които са съвпаднали формите за ИП и ВП. Пълните форми на личните местоимения имат ИП и ВП, както в български. Но за разлика от българския език, клистиките, освен акузативни и генитивни форми, имат и форми за номинатив. Употребата им обаче е силно ограничена.

2.3. В румънския език РП и ДП са съвпаднали както при съществителните имена, така и при местоименията, като единствената формална разлика е копулативният член пред формите за РП, който може да се появи при определени условия. ВП също съвпада с ИП, като може да бъде предшестван от *pe*. В румънските граматика формите на местоименията се представят в номинатив, акузатив и генитив-датив. Изключение правят пълните форми на личните местоимения, които се скланят в ИП, ДП и ВП. Кратките форми притежават само ДП и ВП, като в българския език.

2.4. Албанският език единствен от БЕС е запазил пет падежа в именната си система – ИП, РП, ДП, ВП и АП. Както и в останалите балкански езици, в него се наблюдава тенденция към уеднаквяване на падежните окончания – от една страна, между косвените падежи, от друга – между ИП и ВП (само в нечленуваните им форми). Така и при местоименията са съвпаднали напълно формите за датив и аблатив, а генитивната форма се различава от предишните

две само по предпоставения копулативен член (сравни с румънски). ИП и ВП все още имат отделни форми при местоименията. Аблативът се пази единствено в 1 и 2 л. при личните местоимения – *meje, teje, nesh, jush*. В 3 л. аблативните форми *asi (si, asish)* за м. р. ед. ч., *aso (so, asosh, sosh)* за ж. р. ед. ч. и *syresh* за мн. ч. са изместени от дативните съответно *atij, asaj, atyre*. Кратките форми на личните местоимения се употребяват само във ВП и ДП.

В разговорната реч на албанския език се наблюдава тенденция на разклащане на падежната система при местоименията. Много често вместо ИП и ВП на личните местоимения се употребява формата за косвен падеж, особено в 1 и 2 л. мн. ч., сравни: *Neve na dhanë të kuptonim shumë qart* (www.shqipnja.de). ‘На нас ни дадоха да разберем много ясно.’; *Do të ishte më mirë sikur ne të kishim vrarë ata të gjithë, apo nëse ata të na kishin vrarë neve?* (www.lobi.com.mk) ‘Щеше ли да бъде по-добре ако ние ги бяхме убили всички, или те ни бяха убили нас?’; *Por neve ishim të sjellshëm. Neve nuk shpallëm luftë* (www.horizonti.com). ‘Но ние бяхме учтиви. Ние не обявихме война’.

2.5. Както се вижда от сравнението между четирите езика, те могат да бъдат „класирани“ според напредването на аналитизма в местоименните им системи по градуален принцип. На първо място с най-силно изразен аналитизъм е българският език с тричленна падежна система при личните местоимения, с двучленна при въпросителните, относителните, неопределителните и отрицателните местоимения само в м. р. Втори е гръцкият език с тричленна система при личните местоимения, а също и при останалите склоняеми местоимения от м. р. и двучленна за ж. р. и ср. р. Следва румънският език, където личните местоимения имат форми за три падежа, а при останалите склоняеми местоимения може да се направи разлика между ИП и ВП, ДП и РП. В албанския език са запазени пет падежни форми, но косвените падежи са уеднаквили окончанията си, а аблативът се пази само в 1 и 2 л. на личните местоимения. Както се вижда, при различна степен на напредване на аналитизма в балканските езици, падежните форми на местоименията могат да се сведат до три, като дори албанският език клони към тази тенденция.

СХОДНИ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИ МОДЕЛИ ПРИ МЕСТОИМЕНЕНИЯТА

1. Още Сандфелд забелязва идентичния модел на словообразуване на отрицателните местоимения и наречия въз основа на въпросителните и на неопределителното „един“, предхождани от отрицателната частица в български, албански и румънски, като отбелязва, че става въпрос за славянски модел (Sandfeld 1930: 157–158):

бълг.	<i>никой</i>	<i>ни един</i>	<i>никъде</i>	<i>никак</i>	<i>никога</i>	<i>ни един път</i>
рум.	<i>nici cui</i>	<i>nici un</i>	–	<i>nici cum</i>	<i>nici când</i>	<i>nici o dată</i>
алб.	<i>askush</i>	<i>asnjë</i>	<i>askundi</i>	<i>assesì</i>	–	<i>asnjëherë</i>

Към това П. Асенова прибавя и сходния модел в гръцкия език на образуване на неопределително-отрицателните местоимения с частицата *каv* + въпросително местоимение или наречие или *éνας, μια, éνα* ‘един, една, едно’ (Асенова 2002: 71):

κάποιος < *каv* + *ποιος* ‘някой’

каvένας, καμιά, κανένα < *каv* + *éνας, μια, éνα* ‘някой, никой’

κάποσος < *каv* + *πόσος* ‘няколко’.

Това сходство между четирите езика можем да отнесем към пълните балканизми.

2. Друг балканизъм в словообразуването на местоименията, но частичен, са местоименията и местоименните наречия, образувани с помощта на формант, който произхожда от глагола „искам“ в албански и румънски (вж. Rosetti 1963: 174; Djamo-Diaconița 1974: 26; Асенова 2000: 71–72). Формантът може да е задпоставен по отношение на местоименната форма, в румънски това е *-va* (*va* < *vtea* < лат. *volet*), а в албански *do* е 3 л. ед. ч. на глагола *dua*.

рум.	<i>careva</i> ‘някой’	<i>ceva</i> ‘нещо’	<i>cineva</i> ‘някой’	<i>cândva</i> ‘някога’	<i>undeva</i> ‘някъде’	<i>cumva</i> ‘някак’	<i>câtva</i> ‘няколко’
алб.	<i>cilido</i> ‘който и да е’	<i>çdo</i> ‘всеки’	<i>çfarëdo</i> ‘какъвто и да е’	<i>kurdo</i> ‘когато и да е’	<i>kudo</i> ‘където и да е’	<i>sido</i> ‘както и да е’	<i>sado</i> ‘колкото и да е’

Формантът може да бъде и в препозиция спрямо местоимение-то: рум. *oarecare* ‘който и да е’, *oarecât* ‘колкото и да е’, *oarecum* ‘както и да е’, *oricine* ‘който и да е’, *oricare* ‘който и да е’, *oricât* ‘колкото и да е’, *oricând* ‘когато и да е’ (*ori* < лат. *volis*); в албанския местоименията от този тип са малко: *dokushdo* ‘който и да е’, *dokudo* ‘където и да е’, *dokurdo* ‘когато и да е’.

Тези форми в румънския и албанския език имат съответствия в българския, които обаче не са граматикализирани. Те се образуват от относително местоимение (или въпросително, но с функция на относително) и 3 л. ед. ч. на глагола *ща*, който в съвременния български език е разговорен вариант на *искам*: *кой(то) ще (да е)*, *какъв(то) ще (да е)*, *как(то) ще (да е)* и т.н. В българския формантът *ще* не е преминал в частица, както това е станало в албанския и румънския, за което говори възможността да се употреби и във 2 л.: *За какъв културен, социален и какъвто щеш живот можем да говорим при липсата на елементарно покриване на първичните нужди на индивида*.

3. В българския и гръцкия по идентичен начин са образувани неопределителните местоимения *който и да е* и *όποιος και να είναι*. И в двата езика тези форми не представляват отделни лексеми, а са образувани чрез полисинтетично свързване (Осенова 2002: 44). В съвременните трудове те се разглеждат като отделен ред неопределителни местоимения (вж. например Ницолова 1978: 345–444). Формата е образувана от относително местоимение, съюза „и да“ и 3 л. ед. ч. на глагола „съм“. Значението на местоимението като указващо произволен избор от множество е свързано с функцията на съюза „и да“, който въвежда подчинено концесивно изречение, срв. в бълг. *И да искаш да си купиш оригинално DVD, не ти дават!* (clubs.dir.bg); *Друго и да искаш, не можеш да направиш.* (= няма значение дали искаш); гр. *Σε κάθε περίπτωση, και να θέλεις δεν μπορείς να μείνεις αδιάφορος σε αυτό το άκουσμα* (www.hxos.gr). ‘Във всеки случай, и да искаш, не можеш да останеш безразличен към този слух’. По същата логика семантиката на местоимението *който и да е*, гр. *όποιος και να είναι* може да се трансформира в

„няма значение кой е“. В албанския на форманта „и да е“ съответства опативната форма на глагола „съм“ в 3 л. ед. ч. – *çfarëdo qoftë* ‘който и да е’, а в румънския – конюнктива на глагола „съм“ в 3 л. ед. ч. – *fiicare (fieșicare)* ‘всеки’.

4. В румънския и албанския съществува въпросително местоимение със значение ‘кой по ред’, което липсва в български и гръцки – рум. *al câtelea, a câta*, алб. *i sati, e sata*. То е образувано въз основа на въпросителното местоимение за количество „колко“, като точно следва словообразователния модел на редните числителни имена – копулативен член + бройно числително + определителен член:

		М. р.	Ж. р.
Рум.	въпр. местоимение	<i>al câtelea</i> ‘кой по ред’	<i>a câta</i> ‘коя по ред’
	редно числително	<i>al doilea</i> ‘втори’	<i>a doua</i> ‘втора’
Алб.	въпр. местоимение	<i>i sati</i> ‘кой по ред’	<i>e sata</i> ‘коя по ред’
	редно числително	<i>i dyti</i> ‘втори’	<i>e dyta</i> ‘втора’

Това словообразователно сходство между румънския и албанския може да се определи като двустранен балканизъм, тъй като е свързано с функциите на копулативния член, който е един от широко коментираните паралели в двата езика. Една от общите функции на копулативния член в румънски и албански е именно образуването на числителни редни имена (вж. по-подробно Demiraj 1973: 297–337).

5. Една специфична особеност на българския и гръцкия език е образуването на глаголи от показателни и лични местоимения: бълг. *таковам* < *такова* (ср. р., ед. ч. на показателното местоимение *такъв*), *онаковам* < *онакова* (ср. р., ед. ч. на показателното местоимение *онакъв*), *онождам* < *оно* (ср. р., 3 л., ед. ч. на личното местоимение *он*); гр. *τετοιώνω* < *τέτοιος* ‘такъв’, *απατώνω* <

αυτός ‘този, той’. Тези глаголи в двата езика могат да заместят една ли не всеки глагол (вж. за българския Пашов 1965, за гръцкия – Колтσίδαc 1978):

бълг. *Тука съм, бе колежке, какво се **таковаш** сега...* (www.bukvite.com);

гр. *Τι **τετοιώνες** εκεί;* ‘Какво такoваш там?’ (примерът е на Колтσίδαc 1978).

Тези глаголи с местоименен корен нямат конкретно семантично съдържание, в тълковните речници значението им се определя като ‘правя, върша нещо’ (вж. например БТЛ 2002: 586, 957). На практика те заместват пълнозначни глаголи, като придобиват конкретна семантика само в даден контекст. Фактът, че глаголите, произхождащи от показателни и лични местоимения, не означават действие, а указват действие, което се конкретизира в речевата ситуация, дава основание на П. Пашов да ги нарече местоименни глаголи, тъй като те притежават характеристиките на местоименията като клас думи (Пашов 1965: 474). И в двата езика са развили допълнително значение ‘извършвам полов акт’ (вж. по-подробно тук ‘Местоименията като евфемизми’).

ГЛАВА II

МОРФО-СИНТАКСИС

ДЕЙКСИС И АНАФОРА

1. За категорията дейксис. Дейксисът (< старогр. δειξίς ‘показване’) е категория, с която се идентифицира, „посочва“ даден обект чрез отношението му към речевия акт, участниците в него или контекста. „Посочването“ може да се осъществи чрез различни граматически категории или класове думи, но класическият пример за изразяване на тази категория в и.е. езици са показателните местоимения. Именно те са видът местоимения, за които важи определението, давано от много учени още от древността за местоименията като клас думи, че „посочват обекта, без да го назовават“ и с това си свойство се отличават от „назоваващите“, „пълнозначните“ думи (вж. Бругман 1904; Бюлер 1934, цитирани по Ницолова 1986: 5).

1.1. Дейксисът при показателните местоимения обозначава пространствено-времеви отношения въз основа на опозицията близо : далеч, сравни *тази къща / онази къща, тази година / онази година*. Традиционно в лингвистиката се различава два вида „показване“ – ситуационен и текстов дейксис. Ситуационният дейксис е свързан със субективната ориентация „аз – тук – сега“ на конкретна речева (т.е. екстралингвистична) ситуация. Текстовият дейксис (с разновидности анафора и катафора) съществува само в лингвистичен контекст.

1.2. В третирането на въпроса за отношението между дейксис и анафора се открояват два подхода: локализационен и когнитивен. Първият подход се базира на локализацията на референта: ако референтът е ситуиран в непосредствената речева ситуация, имаме деиктичен израз; ако се намира в текстовото пространство, говорим за анафоричен израз. Когнитивният подход се основава на начина на познаване на референта от събеседника. Според него

деиктичният израз привлича вниманието на слушателя към нов, непознат за него референт, докато анафоричният израз осъществява връзката с вече познат референт. Недостатък на когнитивния подход е, че възниква трудност при третирането на катафората. По логиката на момента на познание тя трябва да се отнесе към деиктичните изрази, а не към анафоричните, тъй като не съществува предварително знание за референта (Kleiber 1992: 620).

1.3. Основни параметри при определянето на дейксиса са говорещото лице и дистанцията. Те са главните ориентири, според които се изгражда деиктичната опозиция между най-малко два члена. Най-простата деиктична система е именно двучленната. Тя е ориентирана към говорещото лице и от негова гледна точка изразява противопоставяне близо : далеч, срв. в английски *here* : *there*. При тричленните системи отношенията се усложняват, тъй като един от двата ориентира – говорещият или дистанцията – доминира, може да се появи и трети ориентир – слушателят. Когато определяща в отношенията между членовете на опозицията е дистанцията, те могат да бъдат градуални, изразявайки близка, средна и далечна дистанция, както е в старогръцки: *ὄδε* за близост, *οὐτός* за известна дистанция и *ἐκεῖνος* за отдалеченост. Друг вариант на изграждане на деиктичната система според разстоянието е противопоставянето близо : далечно : неутрално. Когато референтът се локализира според участниците в комуникацията, обикновено позициите са близо до говорещия, близо до слушателя или до нито един от двамата – така е в съвременния гръцки език, съответно *αυτός*, *ετούτος*, *εκείνος*. Системи с повече от три члена са рядкост, те отразяват по-нюансирано разстоянието или включват и други фактори, като видимост, непрекъснатост, вертикалност и др. (вж. подробно у Feuillet 1992).

1.4. В индоевропейските езици преобладават двучленните деиктични системи, които изразяват отношението близо : далеч от гледна точка на говорещото лице. Опозицията може да бъде привативна (единият член е неутрален, а другият – задължително маркиран с признака близост или далечност) или еквиполентна (единият член изразява близост, а другият – отдалеченост). Обик-

новено се смята, че в българския език местоименията с корен *m-* са немаркирани с признака „далечност“, докато за местоименията с корен *on-* той е задължителен (Велчева-Бояджиева 1963: 130–131; Ницолова 1986: 108). С. Ботева, разглеждайки деиктичната опозиция при показателните местоимения за място в сравнителен план в българския и френския език въз основа на признака „близост“, установява, че в българския наречието *тук* е маркирано с признака [+близост], а *там* – с признака [–близост], докато във френския *là* ‘там’ е неутралният, семантично немаркиран член на опозицията, а *ici* ‘тук’ е маркиран с признака [+близост] (Ботева 2003). За характера на показателната опозиция в балканските езици ще стане дума малко по-нататък.

2. Развитие на деиктичните местоименни системи в балканските езици

Преди анализа на деиктичните отношения в съвременните балкански езици ще се спра на еволюцията на деиктичната система и общото в развитието на показателните местоимения в четирите езика.

2.1. Старобългарският език е притежавал тричленна показателна опозиция, ориентирана според говорещия: съ за близко посочване, тъ за общо посочване (или близост от втора степен) и онъ за отдалеченост. Местоимението овъ не е член на деиктичната система и се използва само при изброяване и противопоставяне. развитието на тази тричленна система, където основна роля играе локалното значение, е по посока на обобщаване на семантиката на членовете ѝ, като вторият член тъ придобива по-неутрален смисъл по отношение на признака „близост“, оттам и по-голяма фреквентност. За разпадането на тричленната опозиция и свеждането ѝ до двучленна допринася нейната вътрешна противоречивост: местоимението за близост от втора степен тъ придобива значение на *този* по отношение на онъ и значение на *онзи* по отношение на съ (Велчева-Бояджиева 1963: 129–130). В съвременния български книжовен език системата на показателните форми е двучленна и най-често е изразена от местоименията с корен *m-*, които означават

близък до говорещия обект и местоименията с корен *он-*, означаващи отдалечен обект. Само при местоименията за време и посока, съответно *сега/тогава* и *насам/натам*, близост се изразява с корена *с-*, а отдалеченост – с *т-*. Старият неутрален корен *т-* е разширил функциите си, като в опозиция с корена за близост от първа степен *с-* изразява значение „отдалеченост“, и обратно – когато се противопоставя на местоименията с корен за отдалеченост *он-*, е изразител на значението „близост“. Изключение от това правило са формите за място *тук/там*, които са образувани от един и същ корен, и формата за количество *толкова*, която няма корелат, означаващ отдалеченост.

2.2. Румънският език е наследил и развил тенденциите към опростяване на деиктичната система от латинския. Показателните местоимения в латинския език са били следните: местоимението *hic* се отнася за обект, който присъства, който е близо; *iste* определя обект, който интересува събеседника; *ille* се отнася към отдалечен обект; *is* изпълнява анафорична функция; *idem* е със значение ‘същият’; *ipse* – ‘самият той’ (а не някой друг). В деиктичната опозиция влизат местоименията *hic*, *iste*, *ille* и тя може да се определи като градуална, като градацията е *hic-iste-ille*, съответно близко-средно-далечно разстояние. С развитието на езика семантичните разлики между местоименията започват да избледняват и някои от тях се заместват от други – *is* е изместено от *hic*, а *hic* от своя страна се замества от *iste*, когато означава близък обект, и от *ille*, когато се отнася за далечен обект. Деиктичното значение на местоимението *ille*, което е натоварено с множество функции (лично местоимение в 3 л., определителен член), отслабва и накрая се поема от наречието *eccu(m)* ‘ето’ (вж. Vaananen 1971: 121; Dimitrescu 1978: 273). В съвременния румънски език деиктичната система може да се приеме за двучленна: местоимението *acest* (от лат. *eccum istum* или *ecce istum*) посочва близък обект, а *acel* (< лат. *eccum illum* или *ecce illum*) – далечен (Dimitrescu 1978: 275). Местоименията *același* ‘същият’ и *celălalt* ‘другият’ не се включват в деиктичната опозиция (Frey 1944: 112–129). Някои румънски автори изказват мнение, че показателната система в румънския е тричленна, като включо-

ват в нея и местоимението *celălalt*, което „изразява идеята за отдалеченост, но в комбинация с други елементи, например идеята за брой, за познато-непознато, интересно-безразлично, които понякога доминират над първата“ (Dimitrescu 1978: 274). Това тълкуване противоречи на който и да е от двата подхода към понятието дейк-сис, тъй като *celălalt* не може да изразява разстояние от говорещия (според локализационния подход), нито може да означава първо съприкосновение с обекта (според когнитивния).

2.3. В старогръцкия език деиктичната система може да се определи като тричленна и градуална, ориентирана към дистанцията – *ὄδε* : *οὗτος* : *ἐκεῖνος*, изразяваща съответно близко : средно : далечно разстояние от гледна точка на говорещия (Feuillet 1992: 235). Друг подход към описанието им е като местоимение на първото лице – *ὄδε*, понеже показва говорещия; местоимение на второто лице – *οὗτος*, понеже показва този, на когото се говори; местоимение на третото лице – *ἐκεῖνος*, тъй като показва нещо, което се намира далеч от говорещия (Милев 1966: 246–247). Местоимението *αὐτός*, наричано определително, има широка употреба в старогръцки: със значение ‘същият, един и същ’, като отговаря на лат. *idem*; със значение ‘сам, самият’, лат. *ipse*; в косвените падежи като третолично местоимение, лат. *is* (Милев 1966: 82). В новогръцкия език показателната система е тричленна. Различните автори я тълкуват различно, според ориентацията, която приемат за първична – към дистанцията от гледна точка на говорещото лице или към участниците в комуникацията. Ако приемем първия критерий, опозицията може да се третира като градуална – *τούτος* за близко, *αὐτός* за средно и *εκείνος* за далечно разстояние (Асенова 2000: 3). От гледна точка на участниците в диалога значението на показателните местоимения е следното: *τούτος* означава обект, близък до говорещия, *αὐτός* – обект, близък до слушателя и *εκείνος* – отдалечен обект (Τζάρτζανος 1946: 138, откъдето са и примерите), сравни например: *Α! Πώς χτυπά καμιά φορά τούτη η καρδιά!* ‘Ах, как тупти понякога това сърце!’; *Τι είναι αυτό που φαίνετε;* ‘Какво е това, което кроите?’; *Κείνο δεν είναι σύννεφο.* ‘Онова не е облак.’ С развитието на езика се забелязва тенденция към смесване на значенията на

τούτος и *αυτός*, двете местоимения се срещат в рамките на едно и също изречение с еднакво значение: *Τι εἶναι τούτα τα κλάματα κι αυτά τα μοιρολόγια*; ‘Какви са тези плачове и тези оплаквания?’. Местоимението за средна дистанция *αυτός* постепенно взема надмощие и измества *τούτος*, като придобива по-общо значение за близост. В съвременния език употребата на местоимението за близост от първа степен *τούτος* е силно стеснена, то има емфатичен смисъл – подчертава, че обектът се намира точно до говорещия и винаги може да бъде заместено с *αυτός* (Holton 2000: 310).

2.4. Дотук наблюдаваме сходно развитие на деиктичната система при показателните местоимения в български, румънски и гръцки език – опростяване на опозицията и свеждането ѝ до двучленна, като в гръцкия език този процес още не е завършил с пълното отстраняване на третия член. До същия резултат (двоична система въз основа на противопоставянето *близо* : *далеч*) е достигнал и албанският език, но по различен път.

Албанският винаги поставя проблеми при изследването на различни езикови факти поради късното си писмено документиране. Не правят изключение и показателните местоимения. В документирания период на езика са засвидетелствани два реда показателни местоимения – за близък обект: *ky, kjo, këta, këto* и за далечен: *ai/ay, ajo, ata, ato*. Учените, които се занимават с историята на албанския език, предполагат, че тези два реда са се обособили сравнително късно, но в едно по-старо състояние на езика е съществувал още един ред показателни местоимения, които са се използвали и като лични местоимения в 3 л. и от които вероятно са възникнали кратките форми на личното местоимения в 3 л. Според Ш. Демирај причината за изчезването им е все по-широката употреба на реда *ai/ay, ajo, ata, ato* и като лични местоимения (Demiraj 1986: 463). Днешните показателни местоимения са възникнали от една обща форма чрез прибавяне на представките *kë-* и *a-*. Доказателство за това е фактът, че във всичките си форми в различен род, число и падеж двата реда местоимения се различават единствено по представките, а също и употребата на показателните местоимения с предлог, при което представките изпадат: *me të, pa ta, mbi to,*

prej tyre, ndaj tij (Demiraj 1986: 463–465). В полза на тази теория говори и формообразуването на местоимението „такъв“, което има три форми: общата форма *i tillë* и префигираните *i këtillë, i atillë*. Най-често в езика се употребява общата форма. Възникването на двата реда показателни местоимения чрез префиксация Ш. Демирай ситуира в следлатинския и предславянския период на албанския език (вж. по-подробно Demiraj 1986: 464–466).

2.5. С различни средства албанският език достига до същото състояние на деиктичната система, каквото съществува днес в другите балкански езици. В румънски, гръцки и български може да се проследи редуциране на членовете на деиктичната опозиция и свеждането им до два, докато албанският първоначално разширява опозицията, а след това елиминира единия ред показателни местоимения, свеждайки я отново до двучленна. С опростяването на деиктичната опозиция се променя и нейният характер. В балканските езици единият член на опозицията – този за близко посочване – обикновено разширява функциите и употребата си и придобива по-общо, неутрално значение: бълг. *този*, рум. *acest*, гр. *αὐτός*, алб. *ku*, докато вторият член остава маркиран с признака „далечност“: бълг. *онзи*, рум. *acel*, гр. *ἐκεῖνος*, алб. *ai* (в гръцкия език местоимението *τούτος* е маркирано с признака „близост“).

В балканските езици местоимението „този“ може да се яви на мястото на маркираното местоимение (в гръцки – на мястото на двете маркирани местоимения). Изключвам стилистичната употреба на показателните местоимения, която се подчинява на друга логика.

3. Употреба на показателните местоимения за означаване на дейксис в пространството.

3.1. При посочване в пространството местоимението бълг. *този*, алб. *ku*, гр. *αὐτός*, рум. *acest* не е маркирано с признака „далечност“ и може да посочва както близки, така и далечни обекти от гледна точка на говорещия, а също така и да не дава информация по отношение на отдалечеността в пространството.

бълг. *Тазу* госпожа е нашата учителка.

алб. *Kjo zonjë është mësuesja jonë.*

гр. *Αυτή η κυρία είναι η δασκάλα μας.*

рум. *Această doamnă e profesoara noastră.*

В горните изречения местоимението „този“ е употребено без оглед на разстоянието на обекта от говорещото лице, с него се постига най-общо идентификацията на обекта. Местоимението бълг. *онзи*, алб. *ai*, гр. *εκείνος*, рум. *acel* не може да има такава неутрална употреба, то винаги посочва отдалечен обект от гледна точка на говорещия.

бълг. *Кой е онзи човек?*

алб. *Kush është ai njeri?*

гр. *Ποιός είναι εκείνος ο άνθρωπος*

рум. *Cine e acel om?*

3.2. Когато двете местоимения са употребени противопоставени едно на друго, „този“ означава близък обект, „онзи“ – далечен.

бълг. *Аз ще взема този, ти вземи онзи.*

алб. *Unë do të marr këtë, ti merre atë.*

гр. *Εγώ θα πάρω αυτό, εσύ πάρε εκείνο.*

рум. *Eu o să iau pe aceasta, tu ia pe acela.*

3.3. Когато става въпрос за няколко обекта, те могат да се изброят с местоимението „този“, без това да определя близост или далечност спрямо говорещия.

бълг. *Толкова много рокли ми харесват. Ще взема тази, тази и тази.*

алб. *Aq shumë fustane më pëlqejnë. Do të marrë këtë, këtë e këtë.*

гр. *Τόσα φορέματα μου αρέσουν. Θα πάρω αυτό, αυτό και αυτό.*

рум. *Multe rochii îmi plac. O să iau pe aceasta, aceasta și aceasta.*

В същата ситуация може да се използва и „онзи“, но тогава обектите, които се посочват, са отдалечени.

3.4. Известно е, че при ситуационен дейксис значението на местоимението може да бъде подсилено с наречията *тук* и *там*. В българския език местоимението *този* може да се употребява

вместо *онзи* за посочване на далечен обект, и то в съчетание с формата, която означава отдалеченост.

Този там го познавам.

Местоимението за отдалеченост не може да изразява близост – комбинацията *онзи тук* е невъзможна.

4. Употреба на показателните местоимения за означаване на дейкис във времето.

Употребени в изрази, означаващи време, показателните местоимения също влизат в опозиция близо : далеч, макар и в по-метафоричен смисъл – близо или далеч от времето, в което се говори. Тази употреба също може да допринесе за изясняване на характера на деиктичната опозиция.

4.1. При посочване във времето местоимението „онзи“ винаги се отнася към отдалечен във времето момент, най-често минал, в по-редки случаи бъдещ. Местоимението „този“ е неутрално по отношение на времето – то може да означава настоящ момент или момент в близкото бъдеще или минало, а също и да се употребява вместо онзи, означавайки момент в по-далечно минало или бъдеще.

4.1.1. В съчетание с глагол в сегашно време „този“ означава настоящ момент.

бълг. *Тази нощ искам да ти кажа всичко.*

алб. *Mund të shkruaj vargjet më të trishta këtë natë.* (www.forumishqiptar.com) ‘Мога да напиша най-тъжните стихове тази нощ.’

гр. *Αυτή τη νύχτα δεν κοιμάται κανείς.* (интернет) ‘Тази нощ никой не спи.’

рум. *Noaptea aceasta e cât o viață* (интернет) ‘Тази нощ е като цял живот.’

4.1.2. Употребено с глагол в сегашно време, местоимението „този“ може да обозначи по-дълъг период от време, който протича в настоящето.

бълг. *Тази седмица в Пловдив се провеждат дни на културата.* (BBC Bulgarian)

алб. *Kerry këtë javë nominon zëvendësin e tij të mundshëm.* (BBC Albanian). ‘Кери тази седмица номинира възможния си заместник.’

гр. *Η Ευρωπαϊκή Ένωση αποφασίζει και τυπικά αυτή την εβδομάδα τη διεύρυνσή της με δέκα νέα κράτη μέλη.* (BBC Greek) ‘Европейският съюз решава и формално тази седмица разширението с десет нови страни членки.’

рум. *Întrebarea pentru noi, în această săptămână, este: Care ar trebui să fie relația noastră cu ceilalți creștini.* (интернет) ‘Въпросът за нас тази седмица е: какво трябва да бъде отношението ни към другите християни.’

4.1.3. С глагол в бъдеще време „този“ означава бъдещ момент спрямо момента на говорене.

бълг. *Този ден ще дойде скоро.*

алб. *Unë do vij t’ju marr në stacion këtë mëngjes.* (www.proz.com) ‘Ще дойда да те чакам на спирката тази сутрин.’

гр. *Αυτή τη νύχτα θα συμβεί κάτι απίστευτο.* (интернет) ‘Тази нощ ще стане нещо невероятно.’

рум. *Noaptea aceasta va fi un fenomen natural foarte interesant – o eclipsă totală de lună.* (www.anet.ro) ‘Тази нощ ще има едно много интересно природно явление – пълно лунно затъмнение.’

4.1.4. Местоимението за близко посочване може да означава и минал момент.

бълг. *Тази нощ те сънувах.*

алб. *Ata vështrajtë nga shtëpia e mësueses së tyre, që këtë mëngjes u vra nga bashkëshorti i saj.* (www.panorama.com.al) ‘Те наблюдават от къщата на учителката си, която тази сутрин беше убита от съпруга си.’

гр. *ΝΑΤΟϊκά αεροσκάφη βομβάρδισαν και αυτή τη νύχτα περιοχές της νότιας Σερβίας.* (BBC Greek) ‘Натовски самолети бомбардираха и тази нощ райони в Южна Сърбия.’

рум. *Această noapte am visat că vor veni la mine 2 îngeri care îmi vor vorbi despre Dumnezeu.* (www.intercer.net) ‘Тази нощ сънувах, че ще дойдат при мен два ангела, които ще ми говорят за Бог.’

4.1.5. В горните примери, употребено с аористна форма (в румънски – перфект, но със стойност на аорист), местоимението „този“ означава непосредствено отминал момент. То може да бъде заменено с „онзи“, но в такъв случай изразът *онази нощ* може да означава която и да е нощ в миналото. Употребата на „онзи“ в изрази като *онзи ден*, *онази нощ* със значение ‘денят (нощта) преди вчера’ е характерна само за българския език и няма еквивалент в другите балкански езици.

4.2. Изброените дотук примери на изрази за време, образувани с помощта на показателно местоимение, се отнасят до непосредствено посочване, т.е. са съпоставими със случаи на ситуационен дейксис. В художествената литература, където основното разказно време е миналото, показателните местоимения също могат да означават близост и отдалеченост във времето, като *този* запазва характеристиките си на неутралност, докато *онзи* посочва момент в далечното минало или бъдеще.

бълг. *Наистина ли имаше толкова хаос и агресия в онези дни?* (в-к „Труд“); *Сеещам се за онези дни... онези прекрасни дни.* (www.teenproblem.net)

В първия пример на български става въпрос за дните през комунизма, които вече изглеждат в далечното минало. Във втория пример авторът говори за едно лято, останало в миналото.

рум. *Zilele iernii aceleia se scurgeau greu.* (Mironescu, GLR) ‘Дните на онази зима се точеха тежко.’; *Va fi târziu în ziua aceea...* (Vasovia) ‘Ще бъде късно този ден.’

В първия пример на румънски става въпрос за отдалеченост в миналото, а във втория се набляга на отдалечеността на някакъв бъдещ момент.

алб. *Nuk mund të përfytyroja grackën e asaj dite, ishte jashtë çdo logjike.* (Fatos Kongoli) ‘Не можех да си представя капана на онзи ден, беше извън всякаква логика.’; *Atë ditë të udhëtimit tonë të parë në botë, unë kisha veshur një kostum prej stofi të trashë të kombinatit të tekstileve “Stalin”.* (Fatos Kongoli) ‘Онзи ден на нашето първо пъ-

туване по света бях облякъл един костюм от груб плат на текстилния комбинат „Сталин“.; *Nirvanën e takova në një nga ato mbrëmje.* (Fatos Kongoli) ‘Нирвана я срещнах в една от онези вечери.’

В романа на Фатос Конголи “Dragoi i fildishtë” („Драконът от слонова кост“) героят разказва спомените си от студентските години и чрез местоименията за далечно посочване се подчертава, че става въпрос именно за много далечното минало. Ефектът на отдалеченост може да се подсили чрез употребата на плусквамперфект (вж. втория пример).

гр. *Αυτό που είχα δει τη μέρα εκείνη, έγραψε μέσα μου βαθιά.* (интернет) ‘Това, което бях видял през онзи ден, се отпечата дълбоко в мен.’

Изречението на гръцки език е взето от лиричен разказ и също се отнася за далечното минало.

В случаи на текстов дейкис употребата на показателните местоимения говори за отношението на автора към описваната ситуация – авторът се дистанцира от ситуацията, ако употребява местоименията за далечно посочване или подсказва участието си в ситуацията чрез местоименията за близко посочване (Ницолова 1986: 112).

4.3. Въз основа на изброените факти може да се заключи, че в деиктичната опозиция в балканските езици местоимението „онзи“ е маркирано с признака „далечност“, а „този“ е неутрално по отношение на този признак. Това твърдение се отнася най-вече за употребата на показателните местоимения при ситуационен дейкис, когато опозицията близо : далеч е ясно изразена, докато при текстов дейкис няма такова директно противопоставяне. Местоименните наречия за място и време *тук/там* и *сега/тогава* влизат в еквиполентна опозиция и са маркирани съответно с признаците близост/далечност, сравни с френски, където местоимението за далечно посочване *là* е неутралният член на деиктичната опозиция: *Madame n'est pas là.* (= *ici, à la maison*) ‘Госпожата не е там. (= тук, къщи)’; *Vous êtes déjà là?* (= *ici, à cet endroit*) ‘Там ли сте вече? (= тук, на това място)’ – вж. Ботева 2003.

5. Текстов дейксис и анафора

При анафоричната употреба на показателните местоимения референтът, който означават, вече е познат. В балканските езици освен показателните местоимения, анафорични функции изпълняват произхождащите от тях лични местоимения в трето лице в българския и румънския и определителният член.

5.1. Определителният член е смятан за една от първостепенни особености на БЕС от много изследователи на балканските езици. Изказвани са различни хипотези за произхода на определителния член в балканските езици, за произхода на постпозицията (която отличава румънския от другите романски езици) и за влиянията между балканските езици и възможния език-източник (Asenova 1979). Самото съществуване на член в българския език е изключително, тъй като го отличава от всички останали славянски езици. С оглед на настоящото изследване ще се спра на изводите, направени от А. Минчева, която в „Старобългарският език в светлината на балканистиката“ разглежда произхода на определителния член, опирайки се на старобългарската литература в съпоставка с гръцки текстове (Минчева 1987: 30–65). Авторката разглежда старобългарските показателни местоимения според тяхната позиция спрямо съществителното, както и в рамките на именната група. Без да изключва влияние от страна на гръцки или балканоромански, тя достига до заключението, че възникването на определителния член в българския е свързано с постпозицията и енклизата на показателното местоимение (най-вече местоимението *тъ*), което се специализира за изразяване на анафорично значение, за разлика от деиктичното. Така по синтактичен път се заражда нова граматическа категория – определителен член (Минчева 1987: 64–65).

5.2. От анафоричната функция на показателното местоимение се заражда и третоличната форма на личното местоимение. Според Ив. Гълъбов това става поради отслабването на деиктичната функция на показателното местоимение – от отслабеното показателно местоимение се подхранват три други категории: третоличното местоимение, относителните местоимения и съюзи и членната форма (цитирано по Велчева-Бояджиева 1963: 132).

5.3. Докато в български и румънски се обособяват нови форми на третоличното местоимение, различни от показателното, в албански и гръцки няма формална разлика между двата вида местоимения. В български личното местоимение в 3 л. се развива от *m*-формите на показателното местоимение, а в западните говори – от *он*-формите. В румънски личното местоимение *el* е свързано по произход с показателното *acel*. В гръцки в ролята на лично местоимение се употребява най-често неутралният член на показателните местоимения – *αυτός*, а в албански тази функция е поета от местоимението за далечно посочване *ai*.

5.4. Липсата на формална разлика между двата вида местоимения в гръцки и албански поставя някои проблеми при различаването на употребата им. В гръцките граматика се отбелязва, че функцията на лично местоимение могат да изпълняват и трите показателни местоимения – *αυτός*, *τοῦτος*, *εκείνος*, като разликата в употребата на личните и показателните местоимения е крайното -*v*, което получава третоличното местоимение в м. р., когато е във винителен падеж (вж. Holton 2000: 301). В албанската академична граматика се набляга на анафоричната функция на местоимението *ai*, когато е употребено като лично – „когато замества име, споменато малко преди това“, и на деиктичната му функция, когато е показателно – „когато може да се замени с *ky* ‘този’, ако предметите се намират близо до говорещия, или може да се подсили с наречието *atje* ‘там’“ (GGjSh 1995: 230).

5.5. Тази конфигурация на анафоричните маркери – показателно местоимение, третолично местоимение, определителен член – в балканските езици поставя въпроса за тяхната употреба, по-точно полетата, в които тези категории се конкурират и в които не са взаимозаменяеми. (Анафорични функции в балканските езици изпълняват и относителните местоимения, чийто произход също е свързан с показателното местоимение. Тук обаче няма да се спирам на тях, тъй като със своята субординационна функция те изпълняват ролята на съюзи в сложното изречение и следователно представляват интерес за изучаване от синтаксиса на изречението (вж. Иванчев 1978: 185). Относителните местоимения тук са разгледани в глава „Морфология“).

5.5.1. На въпросите на анафората се е спрял обширно в изследванията си Св. Иванчев. Той разглежда анафоричната функция на показателното местоимение, определителния член и третолично-то местоимение в българския език от гледна точка на актуалното членение на изречението, в контекста на т.нар. свръхизреченски или текстов синтаксис. Ученият разглежда употребата на тези три категории в трите основни части на изречението според теорията за актуалното членение: тема, транзит и рема (Иванчев 1978: 173–184, 184–195).

5.5.2. Конкуренцията между показателното местоимение и определителния член се осъществява в полето на темата и ремата, тъй като във функцията на идентификатори те са носители на логическото ударение. Но докато определителният член е по-неутрален в стилистично отношение, показателното местоимение е по-експресивно и го измества в случаи, когато темата или ремата се характеризират с емоционалност или трябва да бъдат подчертани. Това личи най-вече при адективната употреба на показателното местоимение:

бълг. *Отмъщението нараства като лавина. Нека. Ние трябва да спрем тази лавина...* (примерът е на Иванчев).

алб. *Silva ndjeu prapë atë boshin e padurueshëm sipër stomakut.* (I. Kadare) ‘Силва почувства пак онази непоносима празнота в стомаха.’

гр. *Αυτές τις αδελφές σου, στην άκρη του κόσμου να είναι, θα τις ξέρω, κι εγώ ξέρω τι θα τις κάμω.* (примерът е на Τζάρτζανος) ‘Тези твои сестри и на края на света да идат, ще разбере, и аз си знам какво ще ги направя.’

рум. *Am fost cu **acest** soț al meu la Roșcani...* (Sadoveanu, GLR) ‘Бях с този моя съпруг в Рокшан...’

В горните примери се вижда ясно емоционално-усилващата функция на показателното местоимение. То се използва по-често и в случаи на подчертаване:

бълг. *Днес в окръга има 237 училища. Най-големите нефтени находища в света се намират в **този** окръг.* (= в този именно окръг) (примерът е на Иванчев)

алб. *Të thuash, se njeriu brenda trupit të tij ka vrarë një copë fluturim, një copë qiell dhe ai qiell kërkon herë pas here të shfaqet...* (I. Kadare) ‘Ще кажеш, че човек в тялото си е убил част от летежа, част от небето и онова небе търси постоянно да се появи...’

гр. *Та έπλενε με παστρικό νερό, και κείνο το νερό το έβραζε.* ‘Изми ги с чиста вода и тази вода я свари.’; *Επάνω στο τραπέζι υπήρχε ένας δίσκος, και ο δίσκος αυτός έλειπε τώρα απ’εκεί.* ‘На масата имаше един съд и този съд сега липсваше от там.’ (примерите са на Τζάρτζανος).

рум. *Tutunul folosește la răceli, te apără de frigurile de baltă, potolește tusa de dimineață. Acest tutun, în papuși de căte un sfert de oă, moș Petrea îl dobândise de la un ovrei de la Brașlau...* (Sadoveanu, GLR) ‘Тютюнът се използва при настинки, пази те от блатна треска, успокоява сутрешната кашлица. Този тютюн на връзки по четвърт ока дядо Петря го получаваше от един евреин от Брацлау.’

В стилистично неутрални изречения по-подходящ е определителният член. В такива случаи е показателен езикът на електронните медии, откъдето са взети и долните примери:

бълг. *Министърът на енергетиката и енергийните ресурси Милко Ковачев ще направи еднодневно посещение в Германия за участие в конференция на Световната банка. Форумът е посветен на устойчивото икономическо развитие.* (Радио „България“)

алб. *Gjenerali Abizad e pranoi gjithashtu se sistemi i ri politik në Irak ka qënë i dhunshëm, dhe mund të vazhdojë të jetë i tillë. Por, tha gjenerali, kjo nuk do të thotë se vendi është në prag të luftës civile.* (VOA) ‘Генерал Абизад се съгласи също така, че новата политическа система в Ирак е насилствена и може да продължи да бъде такава. Но, каза генералът, това не означава, че страната е на прага на гражданска война.’

гр. *Σφοδρές συγκρούσεις ανάμεσα στις αμερικανικές δυνάμεις και τους Ιρακινούς άντρες που υποστηρίζουν τον σιιτή κληρικό Μοκτάντα Αλ Σαντρ ξέσπασαν στην ιερή πόλη για τους μουσουλμάνους Νατζάφ. Οι σφοδρότερες συγκρούσεις πραγματοποιήθηκαν σε έναν δρόμο στις νότιες περιοχές της πόλης.* (BBC Greek) ‘Οжесточени сблъсъци меж-

ду американските сили и иракчани, поддръжници на шиитския духовен водач Моктада Садр избухнаха в свещения за мюсюлманите град Наджаф. Най-ожесточените сблъсъци станаха на улица в южните райони на града.’

рум. *Un raport întocmit de Organizația Internațională de Cruce roșie – din care unele extrase au ajuns în presă – arată că până la noua din zece reținuți din forțele coaliției sunt de fapt arestați din greșeală. Documentul... ajunge la concluzia că reținuții sunt supuși abuzurilor în mod curent.* (BBC Romanian) ‘Доклад, изготвен от Международната организация на Червения кръст, откъси от който достигнаха до пресата, показва, че до девет от десет задържани от коалиционните сили са всъщност арестувани по грешка. Документът... достига до извода, че задържаните са заподозрени в редовни злоупотреби.’

Св. Иванчев изброява редица случаи, в които показателното местоимение, употребено адекватно, е предпочитано пред определителния член: когато предметът, за който се говори, е назван със същото име, с което вече е бил споменат преди; при възклицателни изречения; когато името – при първото или второто споменаване, е разширено по някакъв начин; когато при второто споменаване се употреби синоним на името; когато при второто споменаване се употреби име с по-общ характер (Иванчев 1978: 191–195). Всички примери в изследването му са от художествената литература и могат да се сведат до двете посочени по-горе условия за употребата на показателното местоимение – емоционалност и емфаза, т.е. става въпрос за стилистични фактори, които влияят на анафоричната употреба на местоимението.

5.5.3. На един функционално-семантичен фактор при конкуренцията между показателното местоимение и определителния член се спира К. Чаралозова. Според нея освен идентифициращата функция, характерна за двете категории, показателното местоимение се отличава с диференциращата (отделящата) си функция, а определителният член – с индивидуализиращата (Чаралозова 1995: 193).

Авторката дава следния пример:

(а) *Иван има нова приятелка. Тази приятелка на Иван е много хубава.*

(б) *Иван има нова приятелка. Приятелката на Иван е много хубава.*

В (а) се откроява диференциращата функция на този – става въпрос за множество приятелки, от които е отделена една според някакъв признак, а в (б) изпъква идентифициращата функция на члена – приятелката е единственият обект, който се характеризира. Затова двете анафорични средства се конкурират само когато в контекста е зададено множество, от което може да се отдели даден елемент. Когато няма зададено множество, единствено средство остава определителният член:

Погледнах към къщата. Прозорецът светеше.

*Погледнах към къщата. *Този прозорец светеше.*

Констатациите на К. Чаралозова, направени за българския език, могат да се приложат с успех за останалите балкански езици, които, освен че притежават двете конкуриращи се средства – показателно местоимение и определителен член, те функционират еднакво в сферата на анафората.

5.5.4. Освен в полето на конкуренция, балканските езици си приличат и в областите, където двете анафорични средства не са взаимозаменяеми.

В балканското езикознание са изследвани еднаквите функции на определителния член. Една от тях е разделянето на генеричната функция на члена на две подфункции: универсална, при която членуването е задължително, и ограничено-обобщена, при която членуването е факултативно (Иванчев 1978: 160–161; цитирано по Асенова 2002: 131). В универсалното си значение определителният член не може да бъде заменен от показателното местоимение, тъй като това противоречи и на двете му функции – идентифицираща и диференцираща:

бълг. *Кучето е животно.*

алб. *Qeni është kafshë.*

гр. *Το σκυλί είναι ζώο.*

рум. *Câinele este animal.*

Замяната на членуваното съществително с именна група с показателно местоимение води до очевидна безсмислица: **Това куче е животно*. Това се дължи на свойството на показателното местоимение, от една страна, да идентифицира конкретен предмет, от друга, да отдели точно един елемент от множествово.

При ограничено-обобщеното значение съществителното може да се употреби членувано или с нулев член (примерите са от Св. Иванчев, П. Асенова и А. Τζάρτζανος):

бълг. *Прилепът (прилеп), който попадне на силна светлина, е безпомощен.*

алб. *Studenti (student) që nuk respekton rregulloren përjashtohet nga shkolla.* ‘Студентът (студент), който не спазва правилника, се изключва от училище.’

гр. *Γυναίκα που δεν αγαπάει τα παιδιά της είναι λύκαϊνα.* ‘Жена, която не обича децата си, е вълчица.’

рум. *Pomul care nu face roadă se taie și în foc se aruncă.* ‘Ябълка, която не дава плод, се реже и се хвърля в огъня.’

В изброените примери е възможна употребата на показателно местоимение, тъй като в подчиненото изречение се задава множествово, от което се отделя определеният от него обект. Местоимението обаче внася емфатичен нюанс – точно такъв прилеп, точно такъв студент и т.н., към които се отнася характеристиката в разширението.

5.5.5. Третоличното местоимение като анафоричен маркер се отличава със своята субституционна функция – то се появява на мястото на съществително или именна група, споменати по-рано в текста. В полето на конкуренция между показателните и третоличните местоимения в българския и румънския, демонстративите отново изпъкват със своята диференцираща функция при обособяване на даден елемент от множествово, докато третоличните местоимения със субституционните си функции отговарят точно на един обект, споменат по-рано в изказването:

бълг. *Гледката над главите ни беше пленителна и въпреки, че бях наблюдавал много различни залези, **този** беше повече от вълшебен.* (www.cult.bg); *Има дни, в които се събуждаш така, както всеки друг ден и по нищо не личи, че ще се окажат някак различни. **Този** беше такъв.* (yovko.net); *Войната бе далеч – някъде на юг и на север, – ала **тя** се усецаше в смълчаната печал, легнала над страната, във войнишката молитва, дори в горецата, бездъхна августовска нощ.* (Е. Станев)

рум. *Firesc că puteau fi alese și alte locuri, dar **acesta** a fost cel asupra căruia ne-am hotărât.* (www.medfam.ro) ‘Естествено че можеха да бъдат избрани и други места, но това беше, на което се спряхме.’; *Buddha a fost o ființă unică. **El** a fost cel mai profund gânditor.* (www.geocities.com) ‘Буда е бил уникално същество. Той е бил най-дълбокият мислител.’; *Nu te uita la cojoc, ci la cel ce e sub el.* (GLR) ‘Не гледай кожата, а този, който е под него.’

5.5.6. Употребата на показателното местоимение като субститут на един обект, споменат по-рано, в съвременния български език е рядка, тази функция е поета от третоличното. В румънския употребата на демонстративите със субституционна функция все още се среща, но придава известна официозност на изказването (срв. с българските *същият, гореспоменатият* и под.), докато третоличното местоимение е по-неутрално в тази роля. Долните примери са взети от балканската електронна медия www.setimes.com и са идентични по съдържание, но в румънския като изразител на анафоричните отношения е предпочетено показателно местоимение, а в българския – третолично:

рум. *Danezul Jessen-Petersen a fost asistent al înaltului comisar la sediul UNHCR din Geneva din ianuarie 1998 pâna în decembrie 2001. **Acesta** a condus toate operatiunile UNHCR, fiind supravegheitorul direct al birourilor globale ale UNHCR si întreprinzând peste 80 de misiuni la numeroase birouri de pe teren.*

бълг. *Йесен-Петерсен, който е датчанин, е бил заместник-върховен комисар в централата на Върховния комисариат на ООН за бежанците в Женева от януари 1998 до декември 2001 г. **Той** е*

ръководил всички операции на Върховния комисариат, като непосредствено е упражнявал контрол над неговите бюра по света и е изпълнил над 80 мисии в редица местни офиси.

5.5.7. В гръцкия и албанския показателните местоимения могат да се проявят и като същински субститути в ролята на третолични местоимения, и като средство за диференциация на множеството, според контекста, в който са употребени. Следователно една и съща форма – показателното местоимение, обединява и двете разновидности на анафоричните употреби. Последствията от това ще бъдат изяснени по-долу.

5.5.8. Една от основните разлики в анафоричната употреба на третоличното местоимение в сравнение с показателното и с определителния член е свързана с категорията одушевеност/неодушевеност. Въпреки широката употреба на третоличното местоимение като заместваща дума и за лица, и за предмети (за разлика от личното местоимение в 1 и 2 л., които не могат да се отнасят за нелица, освен ако не са употребени метафорично), в определени случаи то може да замества само лица. При изброяване или противопоставяне третоличното местоимение се отнася към лица, докато за предмети се употребява членувано съществително (Иванчев 1978: 226):

*Виждаш ли мъжа и жената? Бяха ли тук преди малко? – Да, **той** беше тук, но **тя** не.*

*Виждаш ли стола и масата? Бяха ли тук вчера? – **Столт** беше, но **масата** не.*

5.5.9. Св. Иванчев описва употребата на личното местоимение в славянските езици в позицията на трите основни части на изречението – тема, транзит и рема, и установява, че традиционното разделяне на славянската група езици на източни, западни и южни може да се приложи и в този случай. Според броя на вариантите, които използват в тези три позиции, източнославянските езици се отличават с най-голяма хомогенност, междинно положение заемат южнославянските, а най-диференцирани са западнославянските езици (Иванчев 1978: 173–184). От студията на Св. Иванчев става ясно, че българският език се отличава от всички останали славян-

ски езици със средствата, с които си служи, за да различи трите позиционни варианта: удвоено местоимение (него го) в позиция на тема, клитика (го) в позиция на транзит и недублирана пълна форма на личното местоимение (него) при рема. Този факт го сближава с останалите езици от БЕС, които разполагат с идентични синтактични средства за това:

бълг. *Него го* обича девойката. – Девойката *го* обича. – Девойката обича *него*.

алб. *Atë e do vajza*. – *Vajza e do*. – *Vajza do atë*.

гр. *Αυτόν τον αγαπάει η κοπέλα*. – *Η κοπέλα τον αγαπάει*. – *Η κοπέλα αγαπάει αυτόν*.

рум. *Pe el îl iubeste fata*. – *Fata îl iubeste*. – *Fata îl iubeste pe el*.

Удвояването на допълнението, което се счита за един от основните балканизми, в този случай играе роля и за балканизирането на българския език по отношение на употребата на личното местоимение от гледна точка на теорията за актуалното членение.

5.5.10. Един интересен въпрос, поставен от Св. Иванчев, е свързан със средствата, които използват различните езици в насрещна и паралелна тема. Ще припомним, че насрещната тема се отнася към ремата на непосредствено предхождащото изречение, а паралелната – към темата на предходното или на няколко последователни предходни изречения. При самата насрещна тема могат да се разграничат два случая: обикновена насрещна тема и контрастна насрещна тема, която също се отнася към предходната рема, но ремата съвпада по граматическите си характеристики (род, число, падеж) с темата на същото предходно изречение. В някои езици, за да се направи разграничение между видовете тема, се използват различни местоимения, например в чешки, когато темата се отнася към ремата на предходното изречение, се употребява анафоричното местоимение *ten*, докато при паралелна тема се предпочита третоличното *on*. В руски при контрастна насрещна тема също се употребяват различни местоимения: *Иван смотрел на Петра*. *Он (Иван) не понимал...* или: *Тот (Петр) не понимал...* (Иванчев 1978: 174).

Българският език не е развил средства, с които да се разграничат формално двете значения (на срещна и паралелна тема). За насрещна тема съществуват вариантите *този, същият, последният*, които се срещат в журналистически текстове и в художествената литература, но употребата им не е препоръчителна. Най-естествено звучи и в двете значения третоличното местоимение или повторение на същото име (ако е нарицателно, обикновено с определителен член). При употреба на третоличното местоимение в позиция на контрастна насрещна тема единствен критерий за правилното разбиране на изречението остава контекстът.

Подобна е ситуацията в румънския език, където, освен третоличното местоимение, могат да се употребят показателните *acest, același*, които звучат по-естествено от българските им еквиваленти, но не могат да бъдат средство за различаване на видовете тема.

В албански и гръцки, където, както вече споменахме, третоличното местоимение не е толкова стабилна категория и не е ясно различимо от показателното, демонстративите за близко и далечно посочване (в алб. *ky/ai*, в гр. *αυτός/εκείνος*) могат да служат за различаване на паралелна от насрещна тема, а също и кой е antecedентът на местоимението при контрастна насрещна тема.

В гръцкия език местоименията *αυτός* и *εκείνος* се употребяват в анафорична функция според позицията на antecedента си в предхождащото изречение – *αυτός* се отнася към лицето или предмета, споменат последен в изречението, а *εκείνος* – към споменатия преди това.

Ο Γιάννης ήρθε με τον Γιώργο. Αυτός (ο Γιώργος) όμως έφυγε νωρίς, ενώ εκείνος (ο Γιάννης) έμεινε μέχρι τα ζημερώματα. ‘Янис дойде с Йоргос. Този (Йоргос) обаче си тръгна рано, а онзи (Янис) остана до зори.’ (примерът е на Holton)

Същата дистрибуция се наблюдава и в албанския език: местоимението *ky* се отнася към лицето или предмета, споменат в края на предходното изречение, докато antecedентът на *ai* е споменат преди това:

Gjinuri dukej më i handakosur se unë dhe ia kishte qepur mongoles. Kjo (mongolja) qe veshur. (Fatos Kongoli) ‘Гинури изглеждаше по-зле и от мен и ѝ го беше зашил на монголката. Тази (монголката) се беше облякла.’

E ktheva me një frymë dhe qëndrova për të ndjerë efektin. Ky (efekti) nuk mungoi të më ngrihej përbrenda në formë ngrohtësie. (Fatos Kongoli) ‘Обърнах я на един дъх и зачаках ефекта. Този (ефектът) започна да се надига в мен под формата на топлина.’

Linda nxori pasqyrën... Ajo (Linda) u pa në të. (Ismail Kadare) ‘Линда извади огледалото... Тя (Линда) се огледа в него.’

И в гръцки, и в албански местоимението за близко посочване се свързва с думата, употребена на последно място в предходното изречение, а местоимението за далечно посочване повтаря по-отдалечена от него дума. Това разпределение на функциите на двата реда показателни местоимения е свързано с неразвиването на отделна форма на третолично местоимение и с обединяването на субституционната и посочващата функция в употребата на демонстративите.

6. В тази част бяха дадени примери за употребата на показателните местоимения в балканските езици в тяхната деиктична и анафорична функция. Деиктичните системи в езиците от БЕС се отличават с развитие към двучленна система (незавършен процес в гръцкия) с един неутрален и един маркиран член.

Балканските езици разполагат с едни и същи езикови средства за изразяване на анафора, които осъществяват свързаността на текста – показателно местоимение, третолично местоимение и определителен член. Това показва „балканизацията“ на българския език в това отношение като единствен от славянските езици, който може да изрази анафорични отношения и с определителния член.

В албанския и гръцкия език няма формална разлика между показателното и третоличното местоимение. Това е една консервативна черта, която обединява двата езика.

ФУНКЦИИ НА ВЪПРОСИТЕЛНИТЕ МЕСТОИМЕНЕНИЯ ПРИ ДЕФИНИРАНЕ НА МНОЖЕСТВО

1. Основната функция на въпросителните местоимения е искане на информация, запълване на празнотите в познанията на говорещия. Задаването на въпрос е свързано с конкретна комуникативна ситуация, в която съществува пресупозиция за съществуването на отговор на въпроса (вж. по-подробно Ницолова 1986: 152 и цитираната там литература).

Въпросителните местоимения са свързани и със съществуването на дадено множество, от което трябва да се отдели един елемент според някакъв характерен за него признак – от въпроса *Къде се продава тази книга?* става ясно, че от множество места трябва да се избере едно място, което се характеризира с това, че там се продава въпросната книга (Ницолова 1986: 151). Балканските езици показват някои специфики в отношенията между въпросителното местоимение и дефинираното от него множество.

2. При прегледа на инвентара от местоимения на балканските езици прави впечатление, че румънският и албанският език се отличават с наличието на два реда въпросителни местоимения за лице, срещу един ред в български и гръцки: рум. *cine, care*, алб. *kush, cili*, бълг. *кой*, гр. *ποιός*.

2.1. С местоимението *кой, ποιός* в български и гръцки език може да се пита за лице, като се употребява и самостоятелно, и адекватно:

бълг. *Кой дойде?* – *Георги*.

гр. *Ποιός ήρθε;* – *Ο Γιώργος*.

бълг. *Кое момиче не иска да се омъжи?*

гр. *Ποιό κορίτσι δε θέλει να παντρευτεί*

В румънски и албански с *cine* и *kush* се пита само за лице, освен това тези местоимения се употребяват винаги самостоятелно. Освен като въпроси за лице, българското *кой* и гръцкото *ποιός* имат много по-широки функции – с тях се пита за предмети, абстрактни понятия, животни и т.н., като при такава употреба могат да влязат в

конкуренция с бълг. *какъв* и гр. *τι*. В подобна конкуренция влизат в румънски *care* и *ce* и в албански *cili* и *çfarë* (а когато са употребени самостоятелно – и с въпросителните местоимения за лице).

Една от специфичните употреби на рум. *care* и алб. *cili* като въпроси за лице е свързана с основна характеристика на въпросителните местоимения – представяне на референта като елемент от някакво множество. При самостоятелна употреба на тези местоимения изпъква тяхната селективна функция – избор на лице от ограничено или определено (фиксирано, предварително зададено) множество, докато с местоименията *cine* и *kush* се пита за лице като елемент на неограничено множество.

(1) рум. *Cine o să vină cu noi mâine?*
алб. *Kush do të vijë me ne nesër?*
'Кой ще дойде с нас утре?'

(2) рум. *În cameră sunt două fete. Pe care (dintre ele) o cunoști?*
алб. *Në sallë ka dy vajza. Cilën (nga to) e njeh?*
'В стаята има две момичета. Кое (от тях) познаваш?'

В първия пример говорещият не определя множеството, докато във втория се има предвид конкретна група хора. В български и гръцки и в двата случая се употребява местоимението *кой*, *τι*, като признакът ограниченост/неограниченост на множеството може да се определи от контекста. В албански и румънски двете местоименни форми могат да бъдат употребени и при един и същ контекст, но винаги носят идеята за ограниченост или неограниченост на множеството.

2.2. По-нюансирано е противопоставянето рум. *care/ce* алб. *cili/çfarë*, което отговаря на бълг. *кой/какъв* и гр. *ποιός/τι*. Разграничението е ясно, когато първият ред местоимения се употребяват със селективна стойност, а вторият ред с квалификативна (Pop 1982: 304).

(3) рум. *Pe care fată căutați?*
алб. *Cilën vajzë kërkoni?*
гр. *Ποιά κορίτσι ζητάτε;*
бълг. *Кое момиче търсите?*

- (4) рум. *Ce fată căutați?*
 алб. *Çfarë vajzë kërkoni?*
 гр. *Τι κορίτσι ζητάτε;*
 бълг. *Какво момиче търсите?*

В пример (3) става въпрос за отделяне на елемент от дадено множество чрез конкретизирането му. Отговорът включва избор или посочване – Мария, русото момиче, **това** момиче. Въпросът в пример (4) предполага назоваването на някакво качество – младо момиче, красиво момиче, **такова** момиче, като с отговора не се конкретизира референтът – може да бъде всяко момиче от неограничено множество момичета с качество „младост“, „красота“ и т.н. Както се вижда, и тази опозиция между посочените местоимения може да се сведе до характеристиката ограниченост/неограниченост на множеството. Друго наблюдение, което може да се изтъкне въз основа на приведените примери, е, че селективността кореспондира с определеност, а квалификативността – с неопределеност.

Това разграничение остава в сила и при самостоятелна употреба на тези въпросителни местоимения:

Коя е твоята дреха? – Червената, смачканата, тази.

Каква е твоята дреха? – Червена, смачкана, такава.

Невинаги обаче разграничението между двата реда местоимения е толкова ясно. Нека вземем като пример следните две изречения:

На кой филм отиваме? / На какъв филм отиваме?

В случаи като този квалификативната и селективната функция на двете местоимения не са ясно разграничени, затова има неутрализация на опозицията и двете форми влизат в конкуренция. Евентуални отговори биха били: „На един хубав американски филм“, „На филма в кино „Култура“, „На „Гладиатор“. Във всички случаи отговорите могат да се тълкуват и като отделяне на елемент от множество (от всички филми точно този), и като квалифициране на въпросния елемент (чрез прилагателно, заглавие или друго уточнение).

Особеност на румънския език е, че в такива случаи се забелязва повишена съчетаемост на местоимението *se* с глагола *a avea* ‘имам’, а на местоимението *care* с глагола *a fi* ‘съм’ (вж. Pop 1982: 307).

Ce profesiune aveți? ‘Каква професия имате?’

Care este profesiunea dumneavoastră? ‘Коя е Вашата професия?’

3. Употребата на *care* и *cili* е съпоставима с английското въпросително местоимение *which*, що се отнася до признака *ограниченост/неограниченост* (или *определеност/неопределеност*) на множеството. Наличието на това местоимение в румънския и албанския език различава организацията на системата на въпросителните местоимения в тези два езика в сравнение с българския и гръцкия. То влиза в опозиция с местоимението рум. *cine*, алб. *kush*, от една страна, и с рум. *ce*, алб. *çfarë*, от друга, изпълнявайки селективна функция. В български и гръцки първата опозиция не съществува, а втората се изразява чрез противопоставянето на бълг. *кой*, гр. *ποιός* със селективна функция и бълг. *какъв*, гр. *τι* с квалификативна.

НЕОПРЕДЕЛИТЕЛНИ МЕСТОИМЕННИЯ И МЕСТОИМЕННИ ИЗРАЗИ

1. Неопределителните местоимения заместват названия за неопределени лица и обекти и названия за неопределени качествени или количествени признаци (ГСБКЕ: 203). При прегледа на местоименните форми веднага прави впечатление, че освен същинските неопределителни местоимения – в бълг. от реда *ня-*, алб. *di-*, гр. *ка-*, рум. *-va*, в балканските езици са възникнали нови редове неопределителни местоимения въз основа на относителни, въпросителни или показателни местоимения. Така неопределителните местоимения, в сравнение с другите видове местоимения, стават най-многобройни, разнообразни и нюансирани в значението си. В цялото си разнообразие, неопределителните местоимения в балканските езици показват сходно словообразуване и функциониране. Разбира се, всеки от четирите езика има някои специфични особености в това отношение, на които също ще се спрем.

2. **Класификация на неопределителните местоимения.** Що се отнася до класификацията на неопределителните местоимения, българската граматика се отличава от другите балкански граматика, в които за неопределителни се смятат и обобщителните местоимения. Само в българската научна литература обобщителните местоимения са обособени в отделен вид. Разглеждам ги тук за пълнота на изследването. Включването им ще помогне и за изясняването на функциите на реда „кой(то и) да е“, който е преходен между неопределителните и обобщителните местоимения.

Редовете неопределителни местоимения, които са съпоставими в балканските езици, са следните:

– бълг. *някой*, алб. *dikush, ndokush*, гр. *κάποιος, κανείς*, рум. *cineva, careva*;

– бълг. *един*, алб. *një*, гр. *ένας*, рум. *un*;

– бълг. *всеки*, алб. *çdo, çdonjëri*, гр. *κάθε, καθένας*, рум. *fiecare*;

– бълг. *всичкият (целият)*, алб. *gjithë, tërë*, гр. *όλος, ολόκληρος*, рум. *tot*;

- бълг. *всички*, алб. *të gjithë*, гр. *όλοι*, рум. *toți*;
- бълг. *кой да е*, *който и да е*, алб. *kushdo (qoftë), cilido (qoftë)*, гр. *οποιοσδήποτε, όποιος κι αν είναι, όποιος και να είναι*, рум. *oricine, oarecare*;
- бълг. *еди-кой (си)*, гр. *ο τάδε, ο δείνα*, рум. *cutare*;
- бълг. *този и този*, гр. *αυτός κι αυτός, τούτος και τούτος*, алб. *ку е ку*.

Освен изброените горе местоимения, които са описани като неопределителни в граматиките на балканските езици, ще разгледам някои конструкции, които също изразяват неопределителност, но не са граматикализирани като местоимения. Става въпрос за конструкциите с глагола „знам“ и въпросителни местоимения, като глаголът може да е предшестван от отрицателна частица, въпросително местоимение или думите „бог“, „дявол“: бълг. *не знам кой*, алб. *nuk e di kush*, гр. *δεν ξέρω ποιός*, рум. *nu știu cine*; бълг. *кой знае кой*, алб. *kushedi kush*, гр. *ποιός ξέρει ποιός*, рум. *cine știe cine*; бълг. *бог/дявол знае кой*, алб. *Zoti/dreqi e di kush*, гр. *ο Θεός ξέρει ποιός*, рум. *Dumnezeu știe cine*.

3. Същинските неопределителни местоимения в българския език са от реда *ня-*: *някой* (за лица), *нещо* (за предмети в най-широк смисъл), които се употребяват самостоятелно; *някой* в адективна употреба; *някакъв* – за изразяване на качество; *нечий* – за притежание; местоименните наречия за количество, място, време и начин *няколко*, *някъде*, *някога*, *някак*.

В албански неопределителните местоимения са от редовете *di-* и *ndo-*: *dikush, ndonjeri, njeri* – в самостоятелна употреба, за лица; *diçka* – за предмети, самостоятелна употреба; *ndonjë* – адективна употреба; *disa, dikur, diku, disi* – местоименни наречия за количество, време, място, начин.

В гръцки местоименията за лица *канείς* и *κάποιος* имат самостоятелна и адективна употреба, като *канείς* се употребява само в ед. ч., но има форми за ж. р. и ср. р., както и падежни форми, а *κάποιος* е изменяемо по род, число и падеж; *κάτι, τίποτα* се употребяват за предмети; *μερικοί* ‘някой’ се употребява само в мн. ч. и е

синонимно на *κάποιοι*; местоименните наречия за количество, място, време и начин са *καμπόσος, κάπου, κάποτε, κάπως*.

В румънски за лица се използва само самостоятелно *cineva, careva*, за предмети – *seva*. Няма отделно неопределително местоимение за качество, местоимението *vreun* се употребява атрибутивно със значение ‘някой, някакъв’. Наречията са *câtva, undeva, cândva, cumva*.

3.1. За разлика от българския и гръцкия език, където местоимението *някой* може да има и самостоятелна, и адекватна употреба, неопределителните алб. *dikush, ndonjeri*, рум. *cineva, careva* не могат да функционират като прилагателни и са неизменяеми по род и число:

алб. *Të kërkon dikush*. ‘Търси те някой.’

рум. *Te caută cineva*. ‘Търси те някой.’

Българското *някой* съответства на гръцкото *κάποιος*, което също може да има както самостоятелна, така и адекватна употреба и се изменя по род и число:

бълг. *Търси те някой.*; *Дайте ми някоя книга.*; *Някои вярват в това.*; *Купих някои книги.*; *Някои книги ми харесват, други – не.*

гр. *Ἦρθε κάποιος και σε ζήτησε*. ‘Дойде някой и те потърси.’; *Δώστε μου κάποιο βιβλίο*. ‘Дайте ми някоя книга.’; *Μερικοί το πιστεύουν*. ‘Някои го вярват.’; *Αγόρασα μερικά βιβλία*. ‘Купих някои книги.’; *Κάποια τζιτζίκια λαλούν*. ‘Някои щурци пеят.’

3.2. Местоимението *някой* в българския език обозначава преди всичко квантитативност, докато за качество се употребява *някакъв*. *Някой* означава предмет от определен клас, докато *някакъв* – елемент от множество признаци (Ницолова 1986: 179). С примера *дай ми някоя книга* се мисли за една от множество книги, докато с *дай ми някаква книга* се изразява неопределено качество на книгата (примерите са на Ницолова).

В албанския език за качество се употребява местоимението *njëfarë* ‘един вид’: *Ka njëfarë lëkundjeje*. (GGjSh) ‘Има някакво колебание’; *Atë natë, tek kërcenim nën ndriçimin e një llambushke të kuqe, unë pak a shumë kisha krijuar njëfarë ideje për boshllëkun e*

sloganit "Love me tender". (Fatos Kongoli) 'Онази нощ, докато танцувахме под светлината на една червена лампичка, аз малко или много разбрах празнотата на лозунга "Love me tender".'

В гръцкия и румънския няма специфично местоимение, което да изразява квалификативност. В гръцкия местоимението *κάποιος*, а в румънски *vreun* обединяват значенията на българските *някой* и *някакъв*.

гр. *Κάποιοι φίλοι σου ήρθαν και σε ζήτησαν.* 'Някакви твои приятели те търсиха.'; *Вρήκα κάποια παλιά χαρτιά στο συρτάρι.* 'Намерих някои стари документи в чекмеджето.'

рум. *Domnul Mache șade la o masă în berărie și așteaptă să pice vreun amic.* (Caragiale, GLR) 'Господин Маке сяда на маса в бирарията и чака да мине някой / някакъв приятел.'

В същата роля в гръцки и румънски се среща и местоимението „нещо“ в атрибутивна употреба. То се явява като синонимно на „някой, някакъв“ като местоимение прилагателно:

гр. *Ήρθαν κάτι γείτονι.* 'Дойдоха някакви съседни.'; *Κάτι πουλί του το είπε* 'Някоя птичка му го каза.'; *Διάβασε σε κάτι βιβλία.* 'Прочете в някакви книги.'

рум. *Lapte, brânză, unt și ouă de-am putea să ducem la târg ca să facem ceva parale.* (Creangă, GLR) 'Мляко, сирене, масло и яйца да посъберем и да носим на пазара, за да изкараме някакви пари.'

3.3. В български *някой* и *някакъв* са взаимозаменяеми без промяна в смисъла, когато се употребяват предикатно, с функция на интензификатори (Осенова 2002: 72): *Аз да не съм някоя / някаква мързелана.* Друг контекст на взаимозаменяемост на двете местоимения е в случаи на иреалис, когато обектът не е идентифициран, не е познат и не е фиксиран в множеството (Осенова 2002: 72): *Аз започвам някое / някакво изречение, а той го довършва.* (примерите са на същата авторка).

3.4. Общо значение на местоимението *някой* в балканските езици е 'малко количество, едно или малко повече' или 'приблизително', в български и гръцки със същото значение се употребява изразът *някой-друг* (*някой и друг*), *κάνα δυο*:

бълг. *Дай ми някоя ябълка. Ще спечелим някой-друг лев.*

алб. *Kat ndonjë orë që po pres.* ‘Чакам от някой час.’

гр. *Θα έρθω σε καμιά ώρα.* ‘Ще дойда след някой час.’; *Αγόρασα καμιά οκά τυρί.* ‘Купих някоя ока сирене.’; *Πέρασα κάνα μήνα εκεί.* ‘Прекарах някой месец там.’; *Πάρε και κάνα δυο μήλα.* ‘Вземи и някоя и друга ябълка.’

рум. *O să cumpăr vreun fruct.* ‘Ще купя някой плод.’

3.5. В гръцки и албански по-особени са местоименията, които са неопределителни или отрицателни в зависимост от контекста – алб. *njeri* ‘някой, никой’, *gjë* ‘нещо, нищо’, гр. *κανείς* ‘някой, никой’, *τίποτα* ‘нещо, нищо’. В положителни (обикновено повелителни или условни) и въпросителни изречения тези местоимения са със значение на неопределителни, а в отрицателни изречения – отрицателни.

гр. *Αν με ζητήσει κανείς, φώναζε με!* ‘Ако ме потърси някой, извикай ме!’; *Είδες κανέναν;* ‘Видя ли някого?’; *Όχι, δεν είδα κανέναν.* ‘Не, никого не видях’; *Πές μου τίποτα ευχάριστο.* ‘Каж ми нещо приятно.’; *Βρίσκεται τίποτε να φάμε;* ‘Намира ли се нещо за ядене?’; *Δεν υπάρχει τίποτε.* ‘Няма нищо.’

алб. *Po erdhi njeri, prite.* ‘Дойде някой, посрещни го.’; *A ka njeri brenda?* ‘Има ли някого вътре?’; *Sikur të paguash edhe shumë, nuk të merr njeri.* ‘И много да платиш, никой не те взима.’; *Në rast gjë për të thënë, thuaje shpejt.* ‘Ако имаш нещо за казване, казвай го бързо.’; *A pret gjë sot?* ‘Очакваш ли нещо днес?’; *Fjalë tingëlluese, por i përgjigjet atij tingëllimit të dallues, që s'ka gjë brenda.* ‘Звънки думи, но са като този отличителен звън, който няма нищо отвътре.’

В български и румънски неопределителните местоимения също могат да се използват в отрицателен контекст, но при условие че отричането на поне един елемент от множеството (каквато е семантиката на неопределителните местоимения) не противоречи на отричането на цялото множество, което се осъществява от отрицателните местоимения (вж. за бълг. Осенова 2002: 55).

бълг. *Добре че някой / никой не носи наркотик.* (примерът е на Осенова)

рум. *Nu cunosc vreun medicament care să-l poată vindeca*. ‘Не познавам някакво / никакво лекарство, което може да го излекува.’; *Nu-i vreo pagubă mare* (GLR). ‘Не е някаква / никаква голяма загуба.’

3.6. В гръцки *τίποτα* ‘нещо, нищо’, както и *κάτι* ‘нещо’ се употребява адективно със значение ‘някой, някои, някакъв, някакви’. Специфична е употребата на *τίποτα* във въпросителни изречения, където придобива смисъл на ‘изобщо някакъв’ и може да се замени с наречието *καθόλου* ‘изобщо, въобще’ (Holton 2000: 315, откъдето са и примерите):

Θέλεις τίποτα φρούτα; Θέλεις καθόλου φρούτα; ‘Искаш ли изобщо плодове?’

3.7. Неопределителните местоимения за лице алб. *njeri*, гр. *κανείς* могат да се употребяват и с обобщително значение, сходно на *всеки*, което в български и румънски е равносилно на съществителното *човек* в неговата неопределително-обобщителна функция. Възщност в албански местоимението *njeri* ‘някой’ произхожда от съществителното *njeri* ‘човек’. В гръцки неопределителното местоимение *κανείς* в генерализиращата си функция може да се замени с *άνθρωπος* ‘човек’.

бълг. **Човек** не знае какво може да му се случи.

алб. *Kur të pyet njeriu, përgjigju!* (FShS) ‘Като те пита някой, отговаряй!’; *S'ndahet njeriu për së gjati*. (Ismail Kadare) ‘Човек не се разделя за дълго.’

гр. *Εύκολα μπαίνει κανείς (ο άνθρωπος) στη φυλακή, μα πολύ δύσκολα βγαίνει*. (Τζάρτζαρος) ‘Лесно влиза някой (човек) в затвора, но много трудно излиза.’

рум. **Omul** nu știe ce-l așteaptă. ‘Човек не знае какво го очаква.’

3.8. Неопределителните местоимения се използват и за изразяване на прагматична оценка, обикновено с негативен смисъл със значение ‘нещо маловажно, несъществено’. Особено експресивни в това отношение са местоименията от реда на *някой си* в българския език. В румънски по същия начин са образувани местоименията *cinevași*, *sevași*, които обаче имат разговорна или диалектна употреба и невинаги са стилистично маркирани.

бълг. *Няма да си мръдна пръста за **някой си** Петър, когото дори не познавам.*

рум. *Tu știi ce se întâmplă când se aude că **cinevași** s-apucă defec-turi să arate: mulți scot sub al lui nume minciuni nenumărate.* (www.scriptorium.ro) ‘Знаеш какво става, когато се чуе **някой си** да започне да показва дефекти: започват да вадят изпод името му безбройни лъжи.’

4. Статутът на формата „един“ не е изяснен в нито един от балканските езици, не е направено ясно разграничение между ролята ѝ на неопределително местоимение и неопределителен член. Без да взимам отношение по този въпрос, тук ще посоча някои общи употреби в балканските езици.

Един може да бъде взаимозаменяемо с неопределителните местоимения *някой* или *някакъв* – условията за такава заменяемост без промяна в смисъла в българския език изброява П. Осенова (2002: 72–77). Според нея *някой* се характеризира с признака [+фиксираност], *един* – с [–фиксираност], а *някакъв* – с [+/-фиксираност]. Редуването *някакъв/един* е свободно в следните контексти: когато идентификацията се осъществява в момента, пред абстрактни имена и при сравнение. *Някой* и *един* се редуват без промяна в смисъла, когато имат значение на всеобщност. Ето няколко примера от балканските езици в потвърждение на тези наблюдения:

– при идентификация в момента

бълг. *Пред вратата стоеше **един** мъж.*

гр. *Χτυπάει την πόρτα και βυαίνει **ένας** και του άνοίξε.* ‘Чука на вратата, излиза един и му отваря.’

– пред абстрактни имена

бълг. *И все пак **едно** дълбоко разочарование смразяваше сърцето му* (примерът е на П. Осенова).

алб. *Një krenari e madhe hyri në zemrën e tij.* ‘Гордост обзе сърцето му.’

– при сравнение – такива случаи са много разпространени в албански и румънски, където е възникнала конструкцията алб. *një si*, рум. *una ca* ‘нещо като’, буквално ‘едно като’:

алб. *Dëgjohej një si gjëtim i largët*. ‘Чуваше се нещо като далечен тътен.’; *M'u bë një si lëmish në grykë*. ‘Застана ми нещо като буца на гърлото.’ (GGjSh)

рум. *Mai auzit ai dumneata, cumnată, una ca asta, să fure Ion purăza!* (GLR) ‘Чувала ли си, твоя милост, братовчедке, нещо толкова, да открадне Йон птицата!’

Обща особеност на албанския и гръцкия е конструкцията *един* + неизменяемо относително местоимение (т.нар. универсален релатив), в която *един* се явява вместо *някой* или *нещо*:

алб. *Dje takova një që s'ë kisha parë ndonjë herë më parë*. (GGjSh) ‘Вчера видях нещо, което не бях виждала никога преди.’

гр. *Ένας που έχει μυαλό δε λέει τέτοια πράγματα*. (Γζάρτζανος) ‘Някой, който има мозък, не говори такива неща.’

Също както другите неопределителни местоимения, и *един* може да изразява прагматична оценка:

бълг. *Няма да ми говори на мен така едно хлапе!*

алб. *A e nejh një Shpëtim Bardhi nga Elbasani?* (GGjSh) ‘Познаваш ли някой си Шпътим Барди от Елбасан?’

гр. *Δεν μπορεί να μου πει τι να κάνω μια γυναίκα!* ‘Не може да ми каже какво да правя една жена!’

рум. *Bunicul lui Gorașcu, unul pora Ilie*. (GLR) ‘Братовчедът на Горашку, някой си поп Илие.’

5. Обобщителни местоимения. За разлика от разгледаните дотук неопределителни местоимения, които се отнасят към част от множеството, обобщителните засягат всички негови компоненти. Различните обобщителни местоимения от своя страна се отнасят по различен начин към множеството.

5.1. Първото разделение, което се налага при обобщителните местоимения, е по линията цялост : съставност на множеството. Местоименията *всички*, *всичкият* се отнасят към множеството като

цялост, докато *всеки, кой(то) и да е* третираат множеството с неговите съставни части.

5.1.1. Глобалната цялост може да бъде представена като прекъснатата (сбор от елементи) или непрекъснатата (цялост, която не може да бъде разделена на елементи) – вж. Manoliu-Manea 1968: 102. Тази опозиция в балканските езици се реализира чрез противопоставянето на единствено и множествено число на обобщителното местоимение *всичкият, всички*.

5.1.1.1. Идеята за прекъснатата цялост се носи от местоимението бълг. *всички*, алб. м. р. *të gjithë*, ж. р. *të gjitha*, гр. м. р. *όλοι*, ж. р. *όλες*, ср. р. *όλα*, рум. м. р. *toți*, ж. р. *toate*. В албански, румънски и гръцки, ако местоимението е употребено адективно, името, което определя, задължително се членува. В български в именната група се членува местоимението, тъй като позицията му е преди името. Често членуваната и нечленуваната форма на местоимението са взаимозаменяеми, но могат да имат различна съчетаемост: нечленуваната форма се използва в комбинация с лично местоимение в именителен или косвен падеж, пълна или кратка форма: ***Всички ние присъствахме. Той се зарадва на всички ни / на всички нас.*** Членуваната форма се комбинира с кратките притежателни форми: *всичките ни книги* (Ницолова 1986: 186). Местоимението *всички* може да има както самостоятелна, така и адективна употреба.

бълг. ***Всички* пътуваме за Пловдив. *Всички* жени са еднакви.**

алб. ***Të gjithë do të mbliidhen nesër.*** ‘Всички ще се съберат утре.’;
Të gjitha gratë janë të bukura. ‘Всички жени са красиви.’

гр. ***Όλοι θα πεθάνουμε.*** ‘Всички ще умрем.’; ***Όλες οι γυναίκες είναι οι ίδιες.*** ‘Всички жени са еднакви.’

рум. ***Suntem toți aici?*** ‘Всички ли сме тук?’; ***Toate femeile sunt frumoase.*** ‘Всички жени са красиви.’

5.1.1.2. Същата форма на местоимението, но в единствено число, се отнася към референта си като неделима цялост – в български се използва винаги членувана – *всичкият, всичката, всичкото*; в албански е предшествана от копулативния член за ед. ч. – *i/e gjithë* или се употребява без член – *gjithë*; в гръцки – *όλος, όλη, όλο*; в ру-

мънски – *tot, toată*. Както и при формата за мн. ч., членуването на името, което местоимението придружава, е задължително, в български се членува местоимението. Освен местоименията, в балканските езици съществуват и прилагателни, които изразяват идеята за цялостност – бълг. *цял*, алб. *tërë, mbarë*, гр. *ολόκληρος*, рум. *întreg*. Подробен анализ на отношенията между *всичкият* и *целият* в българския език е направен от Р. Ницолова (1986: 187–191). Двете форми са конкурентни при употреба със съществителни със събирателно значение, със значение на вещество или материя, с абстрактни съществителни и имена, означаващи място или време, като се наблюдава разширяване на употребата на *целият* за сметка на *всичкият*. При съществителни, означаващи конкретни предмети, се употребява само *целият*. Ето няколко примера за употребата на *всичкият* в балканските езици:

бълг. *Изпих всичко* мляко. *С всичкия си мозък, отишъл и му казал.*

алб. *Mirëpo dalngadalë ato u sistemuan dhe u vendosën në vija të rregullta, duke skicuar në mendjen e Abdullait gjithë strukturën e shtetit.* (GGjSh) ‘Малко по малко те се систематизираха и разположиха в правилни линии, скицирайки в мислите на Абдула цялата структура на държавата.’

гр. *Εφαγα όλη την πίτα.* (Γζάρτζανος) ‘Изядох всичката баница.’
рум. *A venit toata lumea.* ‘Дойдоха всички.’ *Nu are dreptate nici cel ce vrea să spună nebulului tot adevărul.* ‘Не е прав и този, който иска да каже на лудия цялата истина.’

5.1.1.3. При местоимението в неутрален род *всичко* отношението между цяло и част се игнорира, то изразява само идеята за цялост или сбор:

бълг. *Знам всичко. Всичко на този свят е късмет.*

алб. *Gjithëcka është në rregull.* ‘Всичко е наред.’

гр. *Τα ξέρω όλα.* ‘Знам всичко.’

рум. *Mi-a spus tot.* ‘Каза ми всичко.’

5.2. Местоименията, които отделят елемент от множеството, са *всеки* и *кой(то) и да е*.

5.2.1. Местоимението *всеки* отделя от множеството елемент, който се отличава с характеристиките на това множество: *всеки човек* е част от множеството *хора* и се отличава именно с качеството *човек*. Множеството може да бъде ограничено чрез предлога *от*. В български и румънски *всеки*, *fiecare* се употребяват както самостоятелно, така и адективно. В гръцки и албански език съществува и вариантът гр. *καθένας*, алб. *çdonjëri* ‘всеки един’, който се използва най-вече за лица, докато гр. *κάθε*, алб. *çdo* се срещат само адективно.

бълг. *Семейството ни се събира всяка Коледа.*; *Всяка жаба да си знае гъола.*; *Литват тебешури и след всеки час пее всеки от нас.*

алб. *Çdo muaj ka protagonistët e tij.* ‘Всеки месец има своите герои.’; *Pastaj u bë menjëherë qetësi sikur të ishin thënë të gjitha dhe tani duhej të mendonte secili për vete.* ‘После настана една тишина, сякаш бяха казали всичко и сега трябваше да мисли всеки за себе си.’; *Tani, më shumë se kurrë secili prej nesh duhet të mendohet mirë.* ‘Сега повече от всякога всеки от нас трябва да си помисли добре.’; *Çdonjëri prej tyre mund të jetë fajtori.* ‘Всеки от тях може да е виновникът’ (GGjSh).

гр. *Ο πατέρας μου κάθε Χριστούγεννα γιόρταζε.* ‘Баща ми всяка Коледа празнуваше.’; *Καθένας είναι παραδομένος στους λογισμούς του.* ‘Всеки е отдаден на мислите си.’; *Ο καθένας για τον εαυτό του.* ‘Всеки за себе си.’; *Χόρια ο καθένας μας ήταν.* ‘Всеки от нас беше отделно.’ (Τζάρτζανος).

рум. *Fiecare stăpânire legiueste potrivit cu folosul propriu.* ‘Всяко стопанство създава закони за собствена облага.’; *Dar oare nu acesta este rostul firesc al fiecărei arte – să caute și să scoată folosul pentru fiecare.* ‘Но няма това не е естественият смисъл на всяко изкуство – да търси и да извади ползата за всеки.’; *Prin urmare, și după Kant, lumea pe care o vedem e un vis al fiecăruia din noi.* ‘Следователно, и според Кант, светът, който виждаме, е грях на всеки от нас.’

5.2.2. Местоимението *кой(то) и да е* съдържа идеята за случайност на избора и оттам – за качествена недиференцираност на елементите на множеството – *да дойде който и да е* (=безразлично

кой), за разлика от *всеки*, което представя частите на множеството като отделна група, но всички части са равнопоставени по качеството си. Тъй като местоимението *кой(то) и да е* е безразлично към качеството, то не може да се употребява в контексти, където има качествена диференцираност (вж. Manoliu-Manea 1968: 103–104, откъдето са и примерите на румънски език):

*Am primit ieri un coş cu flori cu totul deosebit. Fiecare (floare) avea altă culoare. *Oarecare avea altă culoare.* ‘Получих вчера кошница цветя. Всяко (цвете) имаше различен цвят. *Кое то и да е имаше различен цвят.’

5.2.2.1. В българския език в отрицателен контекст се изявява разликата между двата реда местоимения – *кой да е* и *който и да е*. Това наблюдение дължим на Х. Ро Хауге (1981) и Р. Ницолова (1986; 1987). Х. Ро Хауге разграничава двата реда местоимения в негативен контекст въз основа на признака *всеобщност*. Според Р. Ницолова двата реда местоимения се различават по степента на прагматична стойност, която могат да имат – *който и да е* изразява от най-висока до най-ниска прагматична стойност, а *кой да е* – средна или по-ниска стойност. В отрицателен контекст местоименията от реда *който и да е* отричат цялото множество, т.е. става въпрос за абсолютна произволност на избора, докато от реда *Кой да е* отричат само елементите с по-ниска стойност, т.е. имаме частична произволност на избора (Ницолова 1986: 173, примерите са на същата авторка):

Момчетата съветваха никога да не отхвърляш каквото и да е обвинение. (Ч. Чаплин)

Човекът не иска каква да е овца, а си търси овцата. (Й. Радичков)

Според П. Осенова важно условие за проявата на различията в употребата на *кой да е* и *който и да е* е те да не носят емфатично ударение, т.е. да липсва контрастивна част на фразата: *Не разговаря с кого да е.* / *Не разговаря с когото и да е.* (Осенова 2002: 85). Като изключим тези случаи, двете местоимения са взаимозаменяеми без промяна в смисъла.

5.2.2.2. В румънския език местоименията *oarecare* и *oricare* се употребяват синонимно и не показват разпределение на функциите на отричане, каквото съществува в българския.

Cafeaua trebuie să fie „de marcă“ și nu oarecare. (www.agero-stuttgart.de) ‘Кафето трябва да е марково, а не какво да е.’; *Simbolul său este cetatea, și nu oricare, ci aceea geometrica, construită riguros.* (www.itcnet.ro) ‘Неговият символ е крепостта, но не каква да е, а геометричната, построена точно.’; *Știind Zeul, cred aceasta și voind să fie făcătorul adevărat al adevăratului Pat și nu al unui pat oarecare, nici să fie un oarecare mester de paturi, a înființat un singur Pat în firea lucrurilor.* ‘Познавайки Господ, вярвам това и искайки да бъде истинският създател на истинското Ложе, а не на какво да е ложе, нито да е какъв да е майстор на легла, е създал едно-единствено Ложе в природата на нещата.’

Nu cumva dorința sa de învățătură, chiar dacă ar exista în suflet, dar negustând din nici o învățătură sau cercetare, nici de vorbă neavând parte, nici de oricare altă artă muzicală, ar ajunge nevolnică, surdă și oarbă, fiindcă nu a fost deșteptată, nici hrănită, simțămintele sale nefiind purificate? ‘Нима желанието му за знание, дори да бе съществувало в душата, но без да вкуси никакво познание или търсене, без да притежава слово или каквото и да е музикално изкуство, би станало сакато, глухо и сляпо, защото не е било събудено, подхранено, и чувствата му пречистени?’

5.2.2.3. В гръцкия език между съществуващите две местоимения за случаен избор – *οποιοσδήποτε* и *όποιος κι αν είναι* (*όποιος και να είναι*), също няма разлика в употребата. Според информацията на носители на езика двете местоимения са взаимозаменяеми при всички случаи, независимо дали става въпрос за частична, или за пълна произволност на избора – това се разбира от контекста.

Δε θέλω οποιοδήποτε / όποιο και να είναι βιβλίο. (Όλα είναι ηλίθια.) ‘Не искам каквато и да е книга. (Всички са глупави.)’

Δε θέλω οποιοδήποτε / όποιο και να είναι βιβλίο. (Θέλω το καλύτερο.) ‘Не искам каква да е книга. (Искам най-хубавата.)’

5.2.2.4. Същата е ситуацията в албанския – възможността на местоимението да отрича част или цялото множество, зависи от контекста на употреба:

*Organizata nuk do të bëjë shpërndarjen e **çfarëdo** fitimi neto.* (www.asshp.org) ‘Организацията няма да разпространява каквато и да е чиста печалба.’; *NATO-ja nuk ka deponuar dhe as që do të deponojë qëllimisht dhe në **çfarëdo** qoftë rrethanash materiale të mbeturinave në një mënyrë joligjore.* (www.nhq.s.nato.int) ‘НАТО не е депонирала и няма да депонира нарочно и при каквито и да е обстоятелства остатъчни материали по незаконен начин.’; *Veprimet, organizimi dhe programi i AKSH-së nuk kanë për objekt asnjë segment të **çfarëdo** qoftë terrorizmi (individual apo grupor), por kanë karakter të luftës së lëvizjeve nacionalçlirimtare.* (www.kosovaelire.com) ‘Действията, организацията и програмата на AKSH нямат за цел никакъв сегмент на какъвто и да е тероризъм (индивидуален или групов), а имат характер на националноосвободително движение.’

*Nuk ha **çfarëdo**, ha vetëm mish viçi.* ‘Не яде какво да е, яде само телешко месо.’; *Nuk e lë fëmijën **dokudo**.* ‘Не оставя детето къде да е.’ (FShS: 253)

5.2.2.5. Свойството на местоимението „кой да е“ да отрича само елементите от множеството, които имат ниска прагматична стойност, мотивира неговата стилистична употреба. Много често това местоимение се среща в изрази, с които се отрича някакво лошо качество на обекта, като след това се противопоставя на качество с висока стойност:

бълг. *Той не е кой да е, важна клечка е.*

алб. *Nuk është **dokushdo**, punon në Ministrinë e kulturës.* (www.alb-net.com) ‘Не е кой да е, работи в Министерството на културата.’

Поставено в отрицателен контекст, местоимението „всеки, всякакъв“ също може да се отнася до част от множеството или до цялото множество:

*Къщата ми не е отворена за **всеки**, а само за приятели.*

***Всякакви** оправдания са излишни, не искам да ги слушам.*

6. В балканските езици съществуват местоимения, които редуцират изказването – това са бълг. *еди-кой си*, гр. *ο τάδε, ο δείνα*, рум. *cutare*; бълг. *този и този*, гр. *αὐτός κι αὐτός, τούτος και τούτος*, алб. *ky e ky* (единствено в българската лингвистична литература *този и този* се разглежда като отделен ред неопределително местоимение – вж. Ницолова 1986: 122; тази гледна точка не е застъпена в граматиките на останалите балкански езици). Характерно за тези местоимения е, че чрез тях говорещият спестява някаква информация на слушателя поради различни причини – незнание, неспомняне, нежелание да се предаде въпросната информация, маловажност на информацията за изказването, известност или обичайност и т.н. Тези местоимения означават винаги фиксиран референт, който говорителят представя като неопределен пред слушателя, но заедно с това се предава възможността референтът да бъде представен като определен в друго изказване (Ницолова 1986: 175).

бълг. *Като прочетеш еди-кои си книги и ще станеш много умен.*

гр. *Ἐδωσαν παντρεβού με τον τάδε για την τάδε ώρα στο τάδε μέρος.* (Holton) ‘Определиха си среща с еди-кой си, в еди-колко си часа, на еди-кое си място.’; *Τα ζέρεις; Παντρεύεται το βασιλόπουλο και παίρνει του τάδε τη θυγατέρα.* (Γζάρτζανος 1946) ‘Знаеш ли? Жени се царчето за дъщерята на еди-кой си.’

рум. *Nu lipsește mult ca să vedem în cutare oaspete un “spion” cu o misiune secretă.* ‘Не липсва много да видим в еди-кой си гостенин шпионин с тайна мисия.’

алб. *Ky hadith rrëzon argumentin e lartëpërmendur dhe shpjegon dukshëm dhe pa asnjë paqartësi se nëse ndokush thotë “ky e ky ka gabim”, kuptimi i kësaj në shariat është “ky e ky ka një shpërblim”.* (albislam.com) ‘Този хадит оборва гореспоменатия аргумент и обяснява ясно, че ако някой каже „този и този има грешка“, смисълът на това в шериата е „този и този има възнаграждение“.’; *Mirëpo pastaj ulet dhe u tregon njerëzve, kam bërë këtë e këtë.* (www.iiu.edu.my) ‘Обаче после сядя и казва на хората, направих това и това.’

Разграничение между *еди-кой си* и *този и този* в българския език прави П. Осенова. Според нея двете местоимения са конкурентни само когато се употребяват в цитирана реч, *еди-кой си* може да се употреби и в нецитирана реч, което е невъзможно за *този и този*. За *този и този* важат и следните ограничения: не може да се употребява като заместител на лични имена и топоними и не може да изразява прагматична оценка. *Този и този*, освен със субституционната си функция, се характеризира и с деиктична (Осенова 2002: 101–102).

Деиктична функция се пази и при гръцките местоимения *ο τάδε* и *ο δείνας*, които могат да се употребяват дистрибутивно, когато се представя повече от един референт:

Και ο δείνας και ο τάδες, όλοι είναι μασκαράδες, κι ο συντάκτης του Φωτός, μασκαράς είναι κι αυτός. (Τζάρτζανος 1946) ‘И този, и онзи, всички са маскири, и редакторът на „Светлина“, и той е маскара.’

7. Конструкции с неопределителна стойност. В балканските езици неопределеност може да се изрази с конструкцията от глагола „знам“ и въпросително местоимение. Конструкцията има няколко разновидности:

– отрицателна частица + „знам“ в 1 л., ед. ч. + въпросително местоимение;

– въпросителното местоимение „кой“ + „знам“ в 3 л., ед. ч. + въпросително местоимение;

– думите „бог“, „дявол“ + „знам“ в 3 л., ед. ч. + въпросително местоимение.

В румънската научна литература подобни конструкции се третираат като „прономинални изрази“ – те са семантично еквивалентни на даден вид местоимения (в случая – неопределителните), притежават граматическите им характеристики – променят се по род, число и падеж, изпълняват синтактичните им функции в изречението – употребяват се самостоятелно или атрибутивно (Nica 1967).

7.1. К. Милаш разглежда възможните етапи от формирането на конструкцията (Milaş 1972). Според него първоначално местоимението „какво“ осъществява връзката между главното и подчиненото изречение: *Ştiu că a suferit, dar nu ştiu de ce a suferit.* > *Ştiu că a suferit, dar cine ştie de ce a suferit.* ‘Знам, че е бил болен, но не знам от какво е бил болен.’ > ‘Знам че е бил болен, но кой знае от какво е бил болен.’ В изреченията от този тип е настъпила реорганизация, която е довела до обособяването на конструкцията в изречението: *Ştiu că a suferit de nu ştiu ce.* ‘Знам че е бил болен от не знам какво.’; *Ştiu că a suferit de cine ştie ce.* ‘Знам че е бил болен от кой знае какво.’ При тази реорганизация местоимението „какво“, въвеждащо непряк въпрос, заема позиция отдясно на глагола. За устойчивостта на тази конструкция допринася преминаването на предлога пред нея: *a suferit de cine ştie ce* ‘бил е болен от кой знае какво’. Тя се среща и в адективна функция, пред съществително име: *inima nu ştiu căruī duh rău* ‘сърцето на кой знае кой зъл дух’, а също и в адвербиална: *n-o să fie cine ştie ce mare belea* ‘не ще да е кой знае колко голяма беля’.

7.2. Вариантът „не знам кой“ има сходни функции с местоименията „еди-кой си“ и „този и този“ – избягва се прякото назоваване поради някакви причини, които може да са незнание, нежелание да се даде информацията или нерелевантност на информацията за изказването. При всички положения говорителят „спестява“ информация на слушателя. Както беше споменато по-горе, изразът може да се използва самостоятелно, адективно, адвербиално. Може да се употребява като заместител на собствено име. Интересна функция има при довършване на думи, които говорителят не може да си спомни или подчертава, че не желае да си спомни (вж. примера на български).

бълг. *От всички хора които си имат котки, точно аз намерих да хвана токсико... не знам какво си (токсоплазмоза).*

алб. *Studionte në Tiencin s’di për çfarë inxhinierie.* (F. Kongoli)
‘Следваше в Тиенцин не знам за какво си инженерство.’

гр. *Τόσο καιρό να αναλωνόμαστε σε θέματα Μπάγεβιτς ή Ριβάλντο ή κι εγώ δεν ξέρω ποιός άλλος.* (www.moto.gr) ‘Толкова време да се занимаваме с Багевич, Ривалдо и не знам кой друг.’

рум. *L-am văzut întocmindu-și niște vopsele, din ouă și nu mai știu ce altceva, după o formulă personală, pentru a picta o icoană pe sticlă.* (Gazeta literară) ‘Видях го да си приготвя бои от яйца и не знам си какво друго, по собствена формула, за да нарисува икона на стъкло.’

7.3. При варианта „кой знае кой“ неопределеността се доближава до отрицание, като референтът на неопределителната конструкция по-често е неизвестен за говорещия. Въпросителното местоимение, което се явява на мястото на отрицателната частица, внася екскламативни или дубитативни нюанси в изказването. Този вариант на конструкцията е специализиран и за изразяване на прагматична оценка в определен контекст, която по степен е ниска, но не изцяло отрицателна.

бълг. *Той сега кой знае къде се шляе, а аз стоя вкъщи да му приготвям салата.; Не беше кой знае какъв поет.*

алб. *Në mendjen, në vend të shprehjeve në frëngjisht, më vinin shprehje të varrosura në kinezçe, më pluskonin kushedi nga ç'thellësi të errëta të kujtesës.* (F. Kongoli) ‘Вместо изрази на френски ми идваха на ум погребани изрази на китайски, излизаха от кой знае какви тъмни дълбини на паметта.’; *Por ai nuk është këtu, t'i shoh fytyrën. Ai kushedi ku është dhe kush është. Kjo më bën nervoz.* (F. Kongoli) ‘Но той не е тук, да му видя лицето. Той кой знае къде е и кой е. Това ме изнервя.’; *Ashtu dhe u bë: a nga barishtet, apo nga vitet, s'kaluan veç disa muaj, dhe m'u errësua fytyra me mustakë e mjekër. Jo kush e di se çfarë, veç mjekër, ama!* (N. Hajtov, превод Z. Dokle) ‘Така и стана: дали от билките или от годините, лицето ми се покри с мустаци и брада. Но не кой знае каква брада, ами брада!’

гр. *Ο καθένας να ακολουθεί τον προσωπικό του δρόμο, που ποιος ξέρει ποιός είναι.* (www.esoterica.gr) ‘Всеки да следва собствения си път, който кой знае кой е.’; *Πολύ περισσότερο, δεν είχαν καμιά ευθυμία την εποχή που έκαναν τις χρηματιστηριακές συναλλαγές τους, το τεράστιο ύψος των οποίων υποδηλοί ότι οπωσδήποτε είχαν «προτιμησιακή και*

προνομιούχο» μεταχείριση και πληροφόρηση χρησιμοποιώντας **ποιος ξέρει ποιά και τι κεφάλαια**. (www.enew.gr) ‘Нещо повече, нямаха никакъв късмет, когато правеха борсовите си сделки, огромният размер на които подсказва, че задължително са имали „преференциално и привилегировано“ отношение и информация, като са използвали кой знае кои и какви капитали.’

рум. *S-ar putea să fie Cine-ştie-Cine...*

Care n-a mai fost şi care vine

Şi se uită prin întuneric la mine

Şi-mi vede cugetele toate (Т. Arghezi).

‘Би могъл да е Кой-знае-Кой...

Който вече го няма и който идва

и ме гледа в тъмнината

и вижда всичките ми мисли.’

Într-un colţ un regizor citeşte absorbit scenariul abia isprăvit al cine ştie căruia. (А. Е. Baconsky) ‘В един ъгъл един режисьор погълнат чете сценария на кой знае кого.’; *N-o să fie cine ştie ce mare belea*. ‘Не ще да е кой знае каква беля.’; *N-a făcut cine ştie ce*. ‘Не е направил кой знае какво.’

7.4. Вариантите на конструкцията, включващи думите „бог“ и „дявол“, също изразява неопределеност, близка до отрицание. Двете думи, участващи в конструкцията, не участват в обичайната опозиция *добро* : *зло*, а се схващат като нещо далечно и свръхестествено, което знае всичко, но от което не може да се получи информация. Съществува и вариантът с „един бог“, който подчертава, че единствен бог знае всичко, което се случва, включително това, което е останало скрито за говорещия и слушателя, участващи в комуникативния акт. От трите варианта, „бог знае кой“, също като „кой знае кой“, изразява оценка от невисока степен.

бълг. *Бог знае къде е отишъл. Не е бог знае каква хубавица*.

алб. *Një Zot e di sa kam vuajtur dhe tani, tek shkruaj, më vjen dot nga vetja*. (F. Kongoli) ‘Един бог знае колко съм страдал и сега, когато пиша, всичко ми идва от само себе си.’; *Një Zot e di nga bëhet, është gjallë apo ka vdekur*. (F. Kongoli) ‘Един Господ знае откога

става, дали е жив или е умрял.’; *Njëri çau ferrën dhe dreqi e di nga fshihet në ndonjë ishull grek.* (F. Kongoli) ‘Единият си плюю на петите и дявол го знае къде се крие на някой гръцки остров.’

гр. *Ένας Θεός ξέρει τι προβλήματα θα δημιουργήσουν όλες αυτές επινοήσεις μετα.* (www.sarantakos.com) ‘Един Бог знае какви проблеми ще създадат после всички тези измишльотини.’; *Κατά τις δέκα όμως μπήκαν μέσα δυο τρεις τύποι που είχαν κάτι λίγα δολάρια στην τσέπη, ο διάβολος ξέρει από που, και καλέσανε όλους στο μαγαζί να κατεβάσουν ένα δυο ποτηράκια ακόμα.* (epohi.gr) ‘Към десет влязоха вътре двама-трима типове, които имаха някакви долари в джоба, дявол знае откъде, и поканиха всички в заведението да обърнат по още една-две чашки.’

рум. *Dumnezeu știe câtă vreme o fi stat el mort.* (www.zamolxis.ro) ‘Бог знае колко време е бил мъртъв.’; *Directorul l-a trimis înapoi în câmpul muncii, pe mâinile dracul știe cui tractorist.* (lazarescu.reea.net) ‘Директорът го изпрати после в трудовия лагер, в ръцете на дявол знае кой тракторист.’

8. Общите форманти, които участват в структурата на неопределителните местоимения и изрази в балканските езици, са свързани по произход с глаголите „съм“, „искам“ и „знам“.

8.1. В албанския и румънския формантът на неопределителните местоимения, произхождащ от глагола „искам“, се смята за едно от словообразователните двустранни сходства в БЕС (вж. тук частта „Сходни словообразователни модели при местоименията“). В българския език глаголът „искам“ се среща в състава на конструкцията *който ще да е*, която се употребява като синонимна на *който и да е*.

8.2. Глаголът „съм“ в български и гръцки се явява в да-конструкция със стойност на аналитичен конюнктив в състава на местоимението *кой(то и) да е*, гр. *όποιος και να είναι* (вж. тук „Сходни словообразователни модели при местоименията“). В албански това съответства на опативната форма на глагола – *cili do qoftë*. В румънския език съответстващата форма с глагола „съм“ е *fiicare*, където формантът *fi-* е конюнктивна форма. В семантиката на

местоимението *ficare* е отпаднало значението на случайна изборност, в съвременния език то е със значение ‘всеки’, а значението ‘който и да е’ се изразява от местоименията *oarecare, oricare*.

8.3. Глаголът „знам“ участва в конструкциите „не знам кой“, „кой знае кой“ и „бог/дявол знае кой“, където семантиката му допринася за изтъкване на незнанието (реално или демонстративно) на някаква информация от страна на говорещия.

9. В заключение може да се обобщи, че в балканските езици неопределителните местоимения и местоименни изрази са най-разнообразни и нюансирани в значенията си в сравнение с другите видове местоимения. В цялото си разнообразие, неопределителните местоимения показват сходни употреби в четирите езика.

9.1. Отличителна черта в българския език е възможността за изразяване на качествена и количествена неопределеност, за разлика от останалите балкански езици. В албански за качество се употребява *njëfarë*, което е нововъведение извън традиционните редове неопределителни местоимения с *di-* и *ndo-*форманти. В останалите балкански езици едно местоимение обединява значението за количество и качество.

9.2. Общи особености показват гръцкият и албанският език. В двата езика еднакво функционират местоименията алб. *njeri*, гр. *каνείς* във въпросителни, условни, повелителни и отрицателни изречения. Тези местоимения се употребяват и с генерализираща функция, равностойна на съществителното „човек“.

9.3. Обобщителните местоимения в балканските езици също имат еднакви функции. Те влизат в опозиции, основаващи се на начина, по който местоименията се отнасят към множеството – местоимения, които показват цялостност или съставност на множеството, като цялостта може да бъде представена като прекъснатата („всички“) или непрекъснатата („всичкият“), а по отношение на отделянето на съставна част от множество „всеки“ представя елементите като равни по качество, а „кой(то и) да е“ представя избора като произволен, без значение на качеството на елементите.

9.4. В български, гръцки, албански и румънски съществува специален ред местоимения, които редуцират дадена информация, която говорителят представя като неизвестна пред слушателя. Тези местоимения могат да се употребяват в цитирана или собствена реч. Във всички балкански езици, освен описаните неопределителни местоимения, са възникнали конструкции въз основа на глагола „знам“, които също представят „незнание“ на дадена информация от говорещия.

ИЗРАЗЯВАНЕ НА ПОСЕСИВНОСТ ЧРЕЗ МЕСТОИМЕНИЯТА

На притежателните местоимения винаги се отдава голямо значение в балканското езиковзнание. Един от основните местоименни балканизми е свързан именно с посесивността – това е приспособяването на кратките дателни (родителни) форми на личното местоимение за изразяване на притежание. Така в балканските езици са се образували два реда притежателни местоимения – същинските и клитиките в посесивна функция. Интересна на лингвистите привлича и възвратното притежателно местоимение. В тази част се разглеждат някои посесивни конструкции в балканските езици, както и конкуренцията на притежателните местоимения с други форми като изразители на притежание.

1. Притежателните местоимения в балканските езици. Посесивността като езикова универсалия обуславя използването на притежателни местоимения още в древните езици.

1.1. В съвременния български език притежателните местоимения за 1 и 2 л. са наследени от старобългарския, а съвременните форми за 3 л. са стари родителни форми на анафоричното местоимение в старобългарски, които са се трансформирали в местоимения прилагателни чрез добавяне на суфикс (Мирчев 1978: 188–189).

1.2. В албанския език етимологията на притежателните местоимения поставя множество проблеми. Трудности няма само при определянето на произхода на формите за 3 л. ед. и мн. ч., както и за възвратното притежателно местоимение – те са възникнали от родителния падеж на личното, съответно възвратното местоимение (Demiraj 1986: 474). За притежателните местоимения в 1 и 2 л. са изказани различни хипотези. Според Е. Чабей първият елемент в тях е показателно местоимение, а вторият – възвратно – *i-m*, *y-t* и т.н. (Çabej 1974: 77). Ш. Демирай вижда в първия елемент от местоимението в 1 и 2 л. инкорпориран член, възникнал от удвояването на задпоставения член на съществителното, което е в пре-

позиция спрямо местоимението, а втория елемент извежда от старо притежателно или възвратно местоимение. Тъй като ударението пада върху първия формант, вторият се е редуцирал и от него е останал само един звук, поради което е сложно да се етимологизира. За наличието на член при формите от мн. ч. *i mi, i tu*, за разлика от тези в ед. ч. *im, ut*, Ш. Демирай предполага, че той е присъединен в по-късен период (Demiraj 1986: 477–499).

1.3. В румънския език притежателните местоимения са наследени от латински, като още в латинския се забелязва конкуренция между възвратното притежателно местоимение *suus* с местоименията в 3 л., родителен падеж *eius, illius* (Dimitrescu 1978: 267). В съвременния език за 1 и 2 л. се използват притежателните местоимения, а в 3 л., освен притежателното местоимение, възникнало от латинското възвратно, се употребяват и формите за генитив на личното местоимение.

1.4. В старогръцки притежателните местоимения са образувани от основите на личните местоимения, но се скланят като прилагателни. За 3 л. ед. ч. в поезията се употребява местоимението *ἑός* (*ѳς*) като възвратно (Милев 1966: 83). Освен чрез притежателните местоимения, съществуват и други начини за изразяване на посесивност в старогръцки: в 1 и 2 л. чрез генитива на личните местоимения или на възвратните местоимения, а в 3 л. – чрез генитива на определителните или възвратните местоимения (Милев 1966: 245–246). В новогръцки притежателното местоимение е образувано от прилагателното *δικός* и родителните клитики.

2. В български, албански и румънски се е запазила конкуренцията между притежателните и възвратните притежателни местоимения, която се забелязва още от по-старото състояние на тези езици. Само в гръцкия в наши дни не е запазена каквато и да е възвратна притежателна форма.

2.1. За българския език Й. И. Квоние отбелязва, че в сравнение с останалите балкански езици, разполага с най-богати възможности за изразяване на посесивност – освен че е запазил разликата между възвратно и притежателно местоимение във всички лица,

той е развил и възможността за емфатично и неутрално изразяване на притежание – чрез притежателните местоимения и клитиките (Квоние 1985: 24). К. Мирчев (1946) изследва подробно употребата на възвратното местоимение в конкуренция с притежателното в старобългарския език и установява, че още в старобългарския период се наблюдава разколебаване на употребата на възвратното и навлизане на притежателното местоимение, особено в 1 и 2 л., докато за 3 л. примерите за това са по-малко. Авторът сравнява този процес с развоя в много от съвременните индоевропейски езици, в които употребата на възвратното местоимение е ограничена само в 3 л., а в други то е изчезнало напълно. К. Мирчев отхвърля гръцкото влияние, тъй като то би засегнало и 3-то лице, но вероятно непознаването на възвратно местоимение в гръцките оригинали е подсилило в старобългарските преводи започналия процес на употреба на притежателни местоимения в 1 и 2 л. К. Мирчев се спира подробно и върху диалектното разпространение на процеса на изместване на възвратното местоимение от притежателното (включително и при клитиките). Този процес е по-силен в западните говори, а извън тях и в родопската говорна област, а най-широко разпространение има възвратното местоимение в североизточните говори (Мирчев 1946: 47–51).

2.2. Конкуренция между възвратното (*i vet*) и притежателното местоимение (*i tij*, *i saj*, *i tyre*) се наблюдава и в съвременния албански език, но тя е ограничена само в 3 л., ед. и мн. ч. Като изключим тази разлика с българския, където възвратното местоимение се използва за всички лица, неговата употреба в конкуренция с притежателното е твърде сходна в двата езика. Както в български, така и в албански възвратното местоимение се отнася към притежател, който е подлог в изречението, докато притежателните местоимения могат да се отнасят към всяка част на изречението:

алб. *Trupin e madh të vëllait të tij e vendosën në mes të dhomës* (GGjSh). ‘Голямото тяло на неговия брат го сложиха в средата на стаята.’; *Bukuria e saj atë ditë mund të këndohej vetëm me çifteli* (www.pdk2004.org). ‘Нейната красота през онзи ден можеше да се възпее само с чифтели.’; *Po ai foli me nderim të madh babait të tyre* (GGjSh).

‘Но той говори с голяма почит на техния баща.’; *Pse erdhe? – nguli këmbë Zana, e tmerruar dhe e çuditur nga zëri i vet* (GGjSh) ‘Защо дойде? – настоя Зана, уплашена и учудена от своя глас.’

бълг. *Трябва да чуеш и нейната версия. В тяхното училище се преподава засилено английски език. Тя беше сигурна в своите аргументи.*

2.3. Подробно се спира на конкуренцията между притежателното и възвратното местоимение в българския език Р. Ницолова, като разглежда синтактични и семантични фактори, които влияят на употребата на едното или другото местоимение (Ницолова 1986: 98–102). Трудно е да се обобщят някакви правила за употребата на двата вида местоимения в български и албански, в повечето от случаите, когато е допустима употребата и на двете, те са взаимозаменяеми. Конкуренцията се елиминира, когато има две имена (или два именни израза), които могат да се сметнат за притежател – тогава местоименията имат задължителен характер, който допринася за изясняването на притежателя:

алб. *Barleti e përshkruan gjerë e gjatë fushatën e Skënderbeut në Itali, po s'na jep motin e vajtjes së tij.* ‘Барлети описва на дълго и широко кампанията на Скендербег в Италия, но не ни дава мотива за отиването му.’; *E mori djalin pranë, duke e tërhequr për zverrkun me dorën e rrudhur, i mbështeti kokën në gjunjët e vet dhe nisi t'i lëmonte flokët.* ‘Взе момчето до себе си, придърпвайки го за тила с набръчканата ръка, подпря главата му на своите колене и започна да му милва косите.’ (GGjSh).

бълг. *Иван и Петър са приятели, но Иван никога няма да издаде неговите/своите тайни.*

2.4. Румънският единствен сред романските езици е запазил две конкуриращи се форми за изразяване на притежание – възвратното местоимение *său* и генитивните форми на личното местоимение *lui*, *ei* за 3 л. ед. ч. (за мн. ч се използва само формата на личното местоимение *lor*). През XVI–XVIII в. се забелязва засилена употреба на възвратното местоимение *său* в северната и северо-западната част на румънската територия, което румънските линг-

висти отдават на влиянието на многобройните славянски преводи, докато разпространението на личното *lui* е равномерно на север и на юг. През XVIII–XIX в. се забелязва друга тенденция – местоимението *său* засилва своето присъствие в литературни текстове, а *lui* се среща по-често в диалектни текстове (Dimitrescu 1978: 270). В съвременния език двете местоимения проявяват синтактични особености, които ги сближават със съответните им местоимения в български и албански: *său* се употребява задължително, когато притежателят е подлог в изречението, а *lui* може да се отнася към всички части на изречението. Местоимението *său* се отнася към лица, а *lui* се отнася както към лица, така и към предмети.

Însă Cristea vistiernicul nu poftea să intre cu alți cai la Suceava, decât cu ai săi. (frf.cncsis.ro) ‘Обаче Кристя, управителят на държавната хазна, не искаше да влезе в Сучава с други коне, освен със своите.’; *Hainele lui sunt în garderob.* (www.bascalie.ro) ‘Неговите дрехи са в гардероба.’

Връзката на местоимението *său* с притежател, който е подлог в изречението, служи за избягване на неразбиране, когато има втори евентуален притежател, също както в български и албански:

Eminescu a lăsat încă o variantă a acestei poezii, iar după moartea sa, X a găsit manuscrisul variantei. (GLR) ‘Еминеску е оставил още един вариант на това стихотворение, а след своята смърт, X е намерил ръкописа на варианта.’

Така, както е формулиран, горният пример оставя впечатлението, че X е намерил ръкописа на Еминеску след собствената си смърт. С употребата на местоимението *lui* ще се избегне погрешното разбиране – естествено, X е намерил ръкописа след смъртта на поета Еминеску.

Й. Йордан споменава една стилистична разлика между *său* и *lui* – първото се смята за по-учтиво и по-подходящо, когато лицето, към което се отнася, присъства на разговора (Jordan 1956: 383). При местоименията в румънския език много често се срещат форми, специализирани за изразяване на учтивост, напр. местоимението за учтиво обръщение *dumneavoastră*, местоимението *dânsul*, което

се употребява, когато трето лице, към което се отнася, присъства на разговора, за разлика от *el*, което се смята за недостатъчно учтиво при такава ситуация.

Според Квоние в романските езици притежателното местоимение в 3 л., което произхожда от възвратното, не може да се разглежда като същинско възвратно местоимение, то само може да изпълнява възвратни функции (Квоние 1985: 25).

3. Изразяване на притежание чрез личните местоимения.

Добре известен факт е, че в български, гръцки и в по-стария румънски кратките дателни (в гръцки – родителни) лични местоимения в енклитична позиция изпълняват функции на притежателни. Освен кратките форми на личното местоимение, с посесивна функция се срещат и пълните. Става въпрос за една емфатична повторителна конструкция, в която участват кратките и пълните форми:

гр. – *Ο πατέρας μου είναι ναυτικός.*

– *Ε και; Εμένα ο πατέρας μου είναι δικηγόρος.*

бълг. – *Баща ми е моряк.*

– *Е, и? На мене баща ми е адвокат.*

Конструкцията е равносилна на употребата на пълна форма на притежателно местоимение, срв. *ο δικός μου (πατέρας) είναι δικηγόρος, моят (баща) е адвокат*. Използва се при противопоставяне или емфаза и има разговорен характер.

В романските езици съществува подобна конструкция, при която притежателното местоимение се подсилва с лично, срв. във френски: *Mon mec à moi, il me parle d'aventures, et quand elles brillent dans ses yeux je pourrais y passer la nuit* (Р. Каас). 'Моето гадже на мене, той ми говори за авантюри и когато блестят в очите му, мога да прекарам нощта там.'

4. В балканските езици притежателните местоимения и именните групи с притежателно местоимение могат да бъдат определени или неопределени. Това ги различава от някои езици, в които притежателното местоимение задължително включва

в семантиката си определеност, например в английски изразът *my friend is in trouble* ‘моят приятел е в опасност’ или във френски *mon ami est en danger* ‘моят приятел е в опасност’ именната група с притежателно местоимение може да се тълкува само като определена (но в италиански: *mio amico* ‘мой приятел’ / *il mio amico* ‘моят приятел’).

4.1. При изразяване на определеност в балканските езици именната група с притежателно местоимение включва определителен член. В български и гръцки той се поема от притежателното местоимение, което е предпоставено спрямо съществителното, а в албански и румънски, където притежателните местоимения са в постпозиция, се членува съществителното.

бълг. *Моят приятел е запален рибар.*

гр. *Το δικό της αυτοκίνητο είναι μαύρο.* ‘Нейният автомобил е черен.’

рум. *Greșeala mea se agravează, vorbi beizade Alecu.* (M. Sadoveanu, GLR) ‘Моята грешка се утежнява, казва бейзаде Алеку.’

алб. *Treni im niset në orën 4.* ‘Моят влак тръгва в 4 ч.’

4.2. В неопределените именни групи се включва неопределителен член, а в български и гръцки такива групи се конструират и с нулев член. В гръцкия език дори клистиката може да се употреби с неопределено съществително.

бълг. *Един мой приятел ми каза това. Той е мой приятел.*

гр. *Θέλει δικό της αυτοκίνητο.* ‘Иска свой (неин) автомобил.’; *Είναι φίλος μου.* ‘Той е мой приятел (приятел ми).’; *Να ήταν ένα ψέμα σου ο πιο μεγάλος πόνος παρά αυτό που άφησες.* (песен) ‘Да беше една твоя лъжа (лъжа ти) най-голямата болка, пред това, което остави.’

В румънския език неопределена именна група с притежателно местоимение по-често се формира с неопределителен член. Когато съществителното е неопределено или между него и притежателното местоимение има друга дума, местоимението се употребява с т.нар. посесивен член *al, a, ai, ale*.

рум. *E un bun prieten al meu, cu care am petrecut ani frumoși.* (M. Sadoveanu, GLR) ‘Това е един добър мой приятел, с когото съм прекарал прекрасни години.’

Изключение прави албанският език, в който определителният член остава в именната група (като се прибавя или към съществителното, или към притежателното местоимение), неопределеността на именната група показва неопределителният член.

алб. *Një shoku ynë ka shkruar një pjesë me një akt.* ‘Един наш приятел (един приятелят наш) е написал пиеса в едно действие.’; *Dua t’ju them një mendimin tim për librat që botohen.* ‘Искам да ви кажа едно мое мнение (едно мнението мое) за книгите, които се публикуват.’; *Ata kishin një zakon të tyre.* ‘Те имаха един техен обичай (един обичай техния).’; *Kisha harruar nën jastëk të hotelit një gazetë shqipe, që përmbante një vjershë timen.* ‘Бях забравил под възглавницата в хотела един албански вестник, в който имаше едно мое стихотворение (едно стихотворение моето).’ (GGjSh)

Независимо от начина, по който се формира, във всички балкански езици съществува именна група с притежателно местоимение, която е неопределена.

5. Притежателните клитики. За разлика от същинските притежателни местоимения, клитиките в посесивна функция се употребяват с членувано име или именна група. Изключение прави гръцкият език, където, както споменах по-горе, клитиките могат да се употребяват и в неопределена именна група. В български и румънски обаче именната група с кратко притежателно местоимение е винаги определена.

бълг. *Компютърът ми е чисто нов. Веднага ми направи впечатление хитрият му поглед.*

рум. *Ochii-mi n-au putut să vădă.* (Alexandrescu, GLR) ‘Очите ми не можах да видят.’; *Pe palida-ți frunte nu-i scris Dumnezeu.* (Eminescu, GLR) ‘На бледото ти чело не е написано Бог.’

На това правило в българския и румънския език не се подчиняват някои роднински названия – те могат да се употребяват нечлен-

нувани с притежателни клитики, когато не са придружени с друг определител (Асенова 2002: 136).

бълг. *Майка ми беше хубавицата в семейството. Дядо ми е участвал във Втората световна война.*

рум. *Se întorsese la bunică-mea.* (Stancu, GLR) ‘Беше се върнал при баба ми.’; *Eu, mândruță, nu-s de vină, că-i de vină maică-ta.* (Jarnik-Bârseanu, GLR) ‘Аз, либе, не съм виновен, а е виновна майка ти.’

В албанския език роднинските названия също могат да се употребяват нечленувани, тогава притежателното местоимение, което нормално е задпоставено, минава пред името (Асенова 2002: 137):

... pavarësisht se im atë, si bojaxhi, tërë jetën leu mure, ndërsa yti dha leksion morali. (F. Kongoli) ‘... независимо че баща ми, като бояджия, цял живот е търкал стени, а твоят е изнасял лекции по морал.’; *Yt atë të shkruan ndoshta të njëjtat letra sqortuese që më shkruan im atë.* (F. Kongoli) ‘Баща ти сигурно ти пише същите разяснителни писма, каквито ми пише баща ми.’

Съвременният албански език е отхвърлил предпоставянето на притежателно местоимение в 3 л. Вместо това роднинските названия могат да се употребят с копулативния член, който поема посесивната функция (GGjSh: 233):

I gjyshi i hipte në vithë të kalit dhe e merrte në mal. (GGjSh) ‘Дядото (дядо му) го качваше на задницата на коня и го вземаше в планината.’; *Shkaku ishte i qartë: biografia e të atit.* (I. Kadare) ‘Причината беше ясна: биографията на бащата (баща му).’

6. Приглаголна употреба на клитиките. Освен приименна, дателните (родителните) клитики имат и приглаголна употреба с функция на посесивност в балканските езици (в румънската научна литература известна като *dativ posesiv* – дателен притежателен). Такава употреба се среща и в други езици, например във френски: *je me suis lavé les mains.* ‘измих си ръцете’. Особено характерна е приглаголната употреба на клитиките за притежание за българския и румънския език.

бълг. *Учителят ми взе тетрадките.*

рум. *Călătorule mâhnit, nu-ți e calul obosit?* (V. Alecsandri, GLR) ‘Пътникът опечален, не ти ли е конят уморен?’; *Domnule locutent, vă găsesec ironia cam... deplăsată.* (Vlahuță, GLR) ‘Господин поручик, намирам Ви иронията малко не на място.’

гр. *Μου πήρε το μυαλό.* ‘Взе ми акъла.’

алб. *I dolën dhëmbët.* ‘Пораснаха му зъбите.’

В български и румънски посесивна функция може да изпълнява и възвратното дателно местоимение – и с приглаголна, и с приименна употреба.

бълг. *Взех си чантата и тръгнах.; Аз ще направя ръцете си на чукове, кожата си на тъпан и главата си на бомба, пък ще да изляза на борба със стихииите...* (Хр. Ботев)

рум. *Adesea plângea în taină, cu capul pe brațe; își întreba sufletul.* (M. Sadoveanu, GLR) ‘Често плачеше тайно, с глава на ръцете; питаше си душата.’; *Fata se suie atunci... în un car, încărcat cu zestrea-și.* (Kogălniceanu, GLR) ‘Момата се качва тогава на една кола, натоварена със зестрата си.’

В много езици дателния притежателен падеж е средство за изразяване на неотделима собственост. От балканските езици това е характерно най-вече за румънския (вж. Asenova 2001: 128 и цитираната там литература).

7. От направения преглед на възможностите за изразяване на посесивност се вижда, че те са сходни в балканските езици – същински и клитични форми в български, румънски и гръцки; възвратно местоимение в български и албански и конкуриращи се форми на възвратното и личното генитивно местоимение в румънски; дателна възвратна клитика в български и румънски. Притежателните именни групи могат да бъдат определени или неопределени, но групите с притежателна клитика в български и румънски са винаги определени, освен когато са употребени с роднински названия.

Както отбелязва Квоние „между европейските езици българският изпъква с най-богат морфологичен инвентар в областта на притежателните местоимения“ (Квоние 1985: 24). Освен че притежава всички балкански варианти за изразяване на посесивност, българският има и формите *мой си*, *свой си*, в които притежателното или възвратното местоимение е подсилено от краткото възвратно местоимение. Паралели на тези форми се срещат в стария румънски език – *meuși* ‘мой си’, *săuși* ‘свой си’.

ЗАЛОГООБРАЗУВАЩИ ФУНКЦИИ НА МЕСТОИМЕНИЯТА

Местоименните клитики участват в много от балканизмите, които се считат за основни при дефинирането на БЕС – удвояване на допълнението с кратката винителна или дателна форма на личното местоимение, употреба на дателните/родителните клитики като притежателни местоимения, възникване на определителен член от показателните местоимения. Определящата роля на местоименните клитики като конституенти на глаголната и именната група за цялостното изграждане на изречението изтъква А. Минчева (Минчева 1983: 69).

1. Тук ще бъде разгледана една от приглаголните функции на местоименията – залогообразуващата. Залогът е една от абстрактните глаголни категории, поради което формулировките, предлагани от езиковедите, са твърде различни, а често пъти и противоречиви, като се започне от това колко залога има в даден език. От гледната точка на морфологията в съвременните балкански езици съществуват две форми на залога – актив и не-актив (Асенова 2000: 27–39), срв. със старогръцки, където има три морфологично изразени залогови форми – актив, медиум и пасив. В българския и румънския език формите на не-актива се образуват с помощта на местоимения (наричани и частици поради граматикализацията си) – в българския с възвратните местоимения *се* и *си*, в румънския с възвратните *se* и *își* за 3 л. и личните *mă, te, ne, vă* (акузатив) и *îmi, îți, ne, vă* (датив) за 1 и 2 л., а в гръцкия и албанския формите са синтетични, образуват се с окончания за не-актив, които са с местоименен произход (Georgiev 1975: 44; Demiraj 1986: 725): гр. -ομαι, -ούμαι, -ιέμαι – πλύνω/πλύνομαι ‘мия/мия се’, алб. -(h)em – *laj/lahem* ‘мия/мия се’. Остатък от възвратна местоименна форма в албански се среща в някои глаголни времена, напр. аорист – *u ktheva* ‘върнах се’, *u dëgjua* ‘чу се’, където *u* < *sue (Demiraj 1986: 732–733; Квоние 1985: 28). Формантът *u* се употребява във всички глаголни лица – *u lava, u lave, u la* и т.н., срв. с бълг. *се* – *мия се, миеш се* и т.н. И в

четирите езика една от формите на пасива се образува с причастна конструкция със спомагателния глагол *съм*. В гръцки активът и не-активът се различават чрез основата на глагола – *έχω πλύνει* / *έχω πλυθεί* ‘измил съм / измил съм се’, *είχα πλύνει* / *είχα πλυθεί* ‘бях измил / бях се измил’ – основата *πλύν-* е активна, а *πλυθ-* е пасивна.

2. Няма единно становище в научната литература за обхвата на актива и не-актива.

2.1. В ГСБКЕ се разглеждат две залогови форми – деятелен и страдателен залог (ГСБКЕ: 236–257). Характерно за деятелния залог е, че глаголното лице е вършител на действието, при което може да не е или да е получател на същото действие (тук са включени възвратните, взаимните и постоянно рефлексивните глаголи). В страдателния залог глаголното лице не е вършител на действието, като може да съвпада или не с получателя на действието (обхваща и безличния вариант). За българския език Б. Ю. Норман разглежда следните варианти на възвратната форма: безлична форма, безлична модална форма с дателно допълнение, възвратна форма на страдателния залог, форма на модален пасив и форма с взаимно значение (Норман 1967). С. Коева разглежда същински и несъщински рефлексиви, същински и несъщински реципрочни глаголи, същински и несъщински безлични глаголи, същински и несъщински пасиви, същински и несъщински оптативи, като същинските претърпяват трансформация от активни глаголи, а несъщинските – не (Коева 2004).

2.2. В румънската граматика се разглеждат активен, пасивен и рефлексивен залог (GLR: 208–215), като отделни автори предлагат разделянето на не-актива на пасивен, безличен и медиален (Stati 1958).

2.3. В албанската граматика се определят четири залога: активен, пасивен, възвратен и среден, като в средния залог влизат глаголите, които имат не-активна форма и активно значение (GGjSh: 270–272).

2.4. В гръцките граматика паралелно се разглеждат два термина за определяне на залога: φωνή (срв. англ. voice, фр. voix) е

термин, който определя формалната страна на залога, като съществуват два варианта – ενεργητική φωνή (актив) и παθητική φωνή (пасив), в пасива се включват и т.нар. αποθετικά ρήματα (депонентни глаголи, които имат само пасивна форма); терминът διάθεση се отнася по-скоро към значението на глагола, разглеждат се четири диатези: активна (ενεργητική διάθεση), пасивна (παθητική διάθεση), средна (μέση διάθεση) – вършителят на действието прави нещо за себе си, неутрална (ουδέτερη διάθεση) – субектът нито извършва, нито приема действието (Τριανταφυλλίδης 2001: 140–143). Обикновено средната диатеза включва възвратните, взаимните и средните динамични глаголи (Θεοφανοπούλου-Κόντου 1981: 52–53).

2.5. От прегледа на балканските граматика се вижда, че еднозначно са определени само деятелният и страдателният залог. Възвратният залог се разглежда или като отделна форма, или като част от актива (от гледна точка на семантиката) или от пасива (от гледна точка на формата), но значението му също изглежда ясно. Не е изяснен статутът на медиума, който е засвидетелстван като ясна категория в древни езици като хетски, старогръцки и санскрит. Индоевропейските глаголи са се характеризирали с опозиция между два залога – активен и среден. Е. Бенвенист определя по следния начин опозицията *актив* : *медиум*: докато в активния залог глаголят означава процес, който изхожда от субекта и се развива във от него, то при средния процесът се развива в субекта, с други думи субектът се явява вътрешен по отношение на действието (Бенвенист 1974: 188). Според Б. Ю. Норман средните глаголи възникват от постепенното лексикализиране на възвратно-страдателните форми, авторът подкрепя становището си с примери от съвременния български език (Норман 1967). Безличните не-активни форми обикновено се разглеждат като вариант на страдателния залог, а взаимните – като частен случай на рефлексива.

3. Тук не си поставям за цел изясняването на категорията залог, а на семантиката на местоименията, които участват в образуването му и техните функции като форманти, които насочват действието между аргументите на глагола. От гледна точка на местоимени-

ята, участващи в образуването на залога, интерес представляват формите на не-актива, затова деятелният залог не се включва в изследването. Отделните точки, под които се разглеждат случаите на приглаголната употреба на местоименията по-нататък, не предлагат класификация на залога в балканските езици, а следват логиката на функциониране и семантика на местоименията. Отделното разглеждане на рефлексивното и реципрочното значение се основава на различните видове местоимения, които се употребяват (*себе си, един друг*). В безличните конструкции ще ни интересува наличието или отсъствието на местоимението и ролята му като изразител на безлично значение.

4. Възвратно значение – субектът на действието е едновременно и негов обект. В българския и румънския език в образуването на възвратните форми участват две местоименни форми – за винителен и за дателен падеж. Румънският език, както и останалите романски езици, притежава възвратни местоимения само за 3-то лице, в 1-во и 2-ро лице се употребяват кратките форми на личното местоимение: *Ion se spală. / Eu mă spal.* ‘Йон се мие./Аз се мия.’ В изречението възвратното местоимение играе ролята на допълнение, което е кореферентно с подлога.

В албанския и гръцкия език, както беше споменато по-горе, рефлексивът е синтетична глаголна форма: алб. *Lahem çdo ditë.* ‘Мия се всеки ден’, гр. *Πλένομαι κάθε μέρα* ‘Мия се всеки ден’, а кореферентността на обекта със субекта се изразява от глаголната флексия.

4.1. Всички балкански езици обаче притежават възвратно лично местоимение (пълна форма), което също може да бъде част от рефлексивния залог. Много автори отбелязват идентичния словообразователен модел на българското местоимение *себе си* и румънското *sineși* (за винителен падеж) и *sieși* (за дателен), който се смята за българско влияние в румънския (Квоние 1985: 23). В албански и румънски личните възвратни местоимения функционират като имена: могат да се членуват – алб. *vete/vetja*, рум. *sine/sinea* и да се придружават от притежателни местоимения – алб. *vetja ime* (с

притежателно местоимение), *vetja e vet* (с възвратно притежателно местоимение), рум. *sinea tea* (с пълна форма на притежателното местоимение), *sine-mi* (с кратка дателна форма) – вж. Асенова 2002: 111–112. В гръцки личното възвратно местоимение се образува от възвратната дума (съществително) *εαυτός*, винаги предшествана от определителен член за мъжки род и следвана от кратките родително-дателни форми на личното местоимение в съответното лице, род и число – *ο εαυτός μου, σου, του...* Гръцкото възвратно местоимение също функционира като съществително, то има единствено и множествено число, дори звателна форма – *Μα περισσότερο εσένα στοχάζομε, ω εαυτέ μου, νεκρέ* (примерът е на А. Дзардзанос) ‘Но повече тебе мислим, о мъртво мое себе.’. Българското *себе си* е напълно морфологизирано, то е неизменяемо по форма.

4.2. Възвратната клитика може да образува както възвратни, така и взаимни глаголи, докато възвратното лично местоимение може да участва само в образуването на възвратни форми, но не и на взаимни (Ницолова 1982: 7): *обичаме се* (= аз те обичам и ти ме обичаш) / *обичаме себе си* (= всеки от нас обича себе си или ние като неразчленено множество обичаме същото множество). Във втория случай в гръцкия език може да се направи разлика между разчленено и неразчленено множество, според това в кое число е употребена възвратната дума *εαυτός*: при употреба в ед. ч. става въпрос за неразчленено множество: *αγαπάμε τον εαυτό μας* ‘обичаме себе си’ (цялото множество обича същото множество); в мн. ч., обратно, всеки член на множеството обича себе си: *αγαπάμε τους εαυτούς μας* ‘обичаме себе си’. По-честа е употребата на възвратното местоимение в ед. ч., но множественото число се употребява винаги, когато трябва да се подчертае, че става въпрос за членове на множество, взети поотделно: *Δεν μπορούμε να ξεφύγουμε τους εαυτούς μας*. ‘Не можем да избягаме от себе си.’; *Ζημιώνετε τους εαυτούς σας*. ‘Сърдете се на себе си.’ (Γζάρτζανος 1946: 149).

4.3. Освен в словообразователната идентичност на сложната местоименна форма *себе си*, българският и румънският език показват голямо сходство в употребата на кратката и пълната възвратна форма. Кратката форма има приглаголна употреба, не може да се

употребява самостоятелно, нито да се съчетава с предлози. Това сближава във функционално отношение тези два езика с гръцкия и албанския, където за синтетичния рефлексив важат същите правила. Приглаголните клитики в българския и румънския и синтетичните възвратни форми в гръцкия и албанския се характеризират с липса на експлицитно изразени субектно-обектни отношения, тъй като синтетичните рефлексивни глаголни форми съдържат и обекта, а клитиките в български и румънски нямат формална самостоятелност в изречението, т.е. те са граматикализирани и изпълняват формообразуваща функция. За руския език, където *-ся* се е превърнало в аглутинативна морфема, Р. Ружичка говори за семантична рефлексивност, тъй като има идентичност на аргументите в семантичната структура на изречението, докато при глаголите със *себя* става въпрос за синтактична рефлексивност, тъй като има идентичност на обекта със субекта на действието (Ружичка и др. 1975, цитирано по Ницолова 1982: 6). Все пак наличието на кратка форма в български и румънски води до по-свободната ѝ съчетаемост с отглаголни форми, а именно с причастията и деепричастието – *Sărut mâna mătușei, luându-mi ziua bună, ca un băiet de treabă.* (Creangă, GLR) ‘Целувам ръка на лелята, пожелавайки приятен ден (вземайки си приятен ден), като порядъчно момче.’

4.4. Кратките форми в български и румънски и синтетичните в гръцки и албански имат неутрална употреба в изречението от стилистична гледна точка. Пълните форми на възвратното местоимение в четирите езика подчертават обектността в изречението, те се употребяват и при изброяване, противопоставяне или самостоятелно при отговор на въпрос (вж. Ницолова 1986: 63).

бълг. *Гледам се в огледалото.; Мадона беше облякла себе си в елегантна рокля, а мъжа си – в изискан костюм.* (БНТ, „Елит“)

алб. *Linda nxori pasqyrën, ... ajo u pa në të.* (Kadare) ‘Линда извади огледалото, ... тя се погледна в него.’; *Është një fluturë që fluturon rreth lampës për të djegur veten e saj. Ja ç’është njeriu.* (D. Agolli) ‘Той е пеперуда, която лети около лампата, за да изгори себе си. Ето какво е човекът.’

гр. *Κοιτάζομαι στον καθρέφτη*. ‘Гледам се в огледалото.’; *Κοιτάζω τον εαυτό μου στον καθρέφτη*. ‘Гледам себе си в огледалото.’

рум. *Mă cunosc bine*. ‘Познавам се добре.’; *Căci nu este cu putința să răutatea să cunoască și virtutea, cât și pe sine*. ‘Понеже не е възможно злобата да познае и добродетелта, както и себе си.’

4.5. В българския и гръцкия език пълната форма не може да участва в удвоена конструкция с кратката (или синтетичната), за разлика от удвояването на личното местоимение.

бълг. *Него го гледа майка му*.

**Гледа се себе си в огледалото*.

гр. *Αυτόν τον κοιτάζει η μητέρα του*.

**Κοιτάζεται τον εαυτό του*.

В румънския и албанския, където честотата на удвояване с кратка форма на личното местоимение в обектна позиция е много по-голяма, удвояването на допълнението се е разпростряло и при рефлексивните конструкции:

рум. *Și fiindu-și șie dragă cum nu-i este nime-n lume*. (Eminescu, GLR) ‘И ставайки си на себе си скъпа, както не е на никого на света.’; *Nu mai pe sine nu se vede cât e de frumușel*. (Creangă, GLR) ‘Само себе си не се вижда колко е хубавичък.’

алб. *Shumë mirë bëra, i tha vete*. (Kadare) ‘Много добре направих, каза си (каза ѝ на себе си).’

Съществува обаче принципна разлика в удвояването в тези два езика. Докато в румънски се удвоява с краткото възвратно местоимение, в албански това става с кратката форма на личното местоимение. Така в румънския език рефлексивността се носи от кратката форма, т.е. не излиза от рамките на възвратния глагол, а пълната форма внася нюанс на емфатичност. В албански, напротив, рефлексивността се изразява от възвратното местоимение *vete*, а клитика-та функционира както в случаите на удвояване на допълнението и придава неутралност на изказването.

4.6. Пълната форма може да се употребява с глаголи рефлексива тантум. В този случай в български и румънски рядко звучи приемливо употребата на две кратки форми една до друга, а в гръцки

и албански, където кратка форма не съществува, единствената възможност за възвратна трансформация на постоянно рефлексивен глагол е посредством възвратното местоимение:

бълг. *Страхувам се.* / **Страхувам си се* (изразът *страхувам си се* може да се изтълкува като етичен датив, но не и като възвратен глагол). / *Страхувам се от себе си.*

гр. *Ντρέπομαι.* ‘Срамувам се.’ / *Ο Θεodorάκης ντρέπηκε τον εαυτό του.* ‘Теодоракис се засрами от себе си.’

4.7. Пълната форма може да послужи, за да се различи възвратното значение от постоянно рефлексивния вариант.

бълг. *Губя се в големи градове.* / *В тази борба загубихме себе си.*

алб. *Ai u qetësua.* ‘Той се успокои (стана спокоен).’ / *Pastaj Sherif Abeceja qetësoi veten, duke menduar...* (D. Agolli) ‘После Шериф Абецеја успокои себе си, като си мислеше...’

рум. *S-a așezat.* ‘Седна.’ / *...iar pentru această se va așeza pe sine sus de tot...* (корпус) ‘... но затова ще постави себе си над всичко...’

4.8. В български съществуват и формите *мене си, тебе си, него си...*, образувани от лично и кратко възвратно местоимение, които се изменят по лице, число и род. Още Кирил Мирчев се спира на конструкциите от типа *мене си*, които се явяват вместо *себе си*, но възвратното *себе* е заменено от личното местоимение. Той се противопоставя на препоръките в българските граматики тези форми да бъдат избягвани и да се предпочита собствено възвратната форма, като подкрепя мнението си с примери от художествената литература, например от Ив. Вазов: *Ето моята булка сладкогласна, с нея веселя и мене си, и хората – тя се чува като у вас* (Мирчев 1946: 44–45). Според П. Асенова и Зл. Генчева в тази конструкция възвратността се носи от кратката форма *си*, а пълната форма на личното местоимение посочва лицето (Генчева, Асенова 2006). В гръцки също е възможна употребата на лично местоимение на мястото на възвратното, без обаче да остава какъвто и да е маркер за възвратност:

Φοβάμαι εμένα, εμένα και μόνο. (песен) ‘Страхувам се от мене, само от мене.’

Μάθε πρώτα εσένα να αγαπάς. (песен) ‘Научи се първо тебе да обичаш.’

Δεν με βλέπω να τα καταφέρω. (= *Δεν βλέπω τον εαυτό μου να τα καταφέρει.*) ‘Не се (ме) виждам да успея. (= Не виждам себе си да успея.)’

4.9. Запазването на дателните възвратни клитики отличава българския език от останалите славянски езици и го сближава с румънския, където също има дателно възвратно местоимение. Възможността да се образуват възвратни глаголи с кратки дателни местоимения отличава тези два езика от гръцкия и албанския, в които синтетичните възвратни глаголи изразяват само винителни отношения между глагола и неговия обект – *πλένω τον εαυτό μου / πλένομαι* ‘мия себе си / мия се’, *laj veten / lahem* ‘мия себе си / мия се’. Това мотивира широката употреба на пълните възвратни местоимения, които единствени могат да изразят дателен падеж в рамките на глаголното действие.

бълг. *Тя си купува нова рокля.*; *Хубаво, казах си, ще почакам...*

рум. *Ea își cumpără o rochie nouă.* ‘Тя си купува нова рокля.’

гр. *Καλά, αφού δεν γράψατε εσείς, θα απαντήσω εγώ του εαυτού μου.* (portal.kithara.gr) ‘Добре, щом не вие не пишете, ще отговоря аз на себе си.’

алб. *Mjaft, i tha vetes, duke rrëmbyer nga rafti një grumbull pirunësh.* (I. Kadare) ‘Достатъчно, каза на себе си, вземайки от рафта купчина вилицы.’

Освен с дателен падеж (в гръцки родителен с дателна функция), могат да се употребят и конструкции с предлог или наречие + местоимение:

гр. *Στραβομάρα είχα, να μην κουφτώ, έλεγε μέσα της.* ‘Бях ослепяла, да не оглушея, каза в себе си.’; *Ο Ιωάννης κοίταζε μέσα στον εαυτό του και παράτησεν αμέσως το πινέλο.* ‘Йоанис се вгледа в себе си и забеляза веднага четката.’ (примерите са на А. Дзарданос)

алб. *Ç'ditë e tmerrshme, ia bëri me vete.* (I. Kadare) ‘Какъв ужасен ден, каза на себе си.’

4.10. Значението на рефлексивното местоимение може да се подсили с емфатичната дума (в някои езици смятана за местоимение) *самият*, алб. *vetë*, гр. *o ίδιος*, рум. *însuși*.

бълг. *Вредиш на самия себе си.*

алб. *Është dashuruar me vetveten.* ‘Влюбен е в самия себе си.’

гр. *Με αυτά που λες κακοσυσταίνεις τον ίδιο τον εαυτό σου.* ‘С това, което казваш, злепоставяш самия себе си.’

рум. *O, îmi place mult povestea, căci poporul se descrie / Singur el pe sine însuși în povești.* (Coșbuc, GLR) ‘О, много ми харесва разказът, понеже народът се описва самия себе си в разкази.’

В албански емфатичното местоимение *vetë* и възвратното *vete* са се слели в една дума и са образували сложното емфатично-възвратно местоимение *vetvete*.

4.11. За да се различи рефлексивната от други не-активни форми, се използва прилагателното *сам*, алб. *vetë*, гр. *μόνος*, *μοναχός*, рум. *singur* (Σεράτος 1996: 207). В такъв случай винаги се използва рефлексивната форма на глагола, която носи възвратното значение, а *сам* има уточняваща функция:

бълг. *Детето се мие само.* / *Детето се мие от майката.*

гр. *Ευρίζεται μοναχός του.* ‘Бръсне се сам.’; *Χτενίζονται μόνες τους.* ‘Решат се сами.’

5. Взаимно значение – глаголят се употребява в мн. ч., изразява паралелно действие между два субекта, всеки от които едновременно е обект на другия – *обичаме се* (= аз те обичам и ти ме обичаш). В ГСБКЕ за взаимни не се смятат постоянно реципрочните глаголи – те имат форми за единствено число – *ръкувам се*, *влюбвам се*, и не могат да претърпят трансформация от активен залог, т.е. не съществуват съответстващи им активни глаголи **влюбвам*, **ръкувам*.

5.1. Както при възвратната, така и при взаимната трансформация на глагола, в български и румънски кратките възвратни местоимения имат форми и за винителен, и за дателен падеж, а синтетичните глаголни форми в гръцки и албански могат да изразяват само винителни отношения.

бълг. *гледаме се* (аз те гледам и ти ме гледаш), *говорим си* (аз ти говоря и ти ми говориш);

рум. *se ajută* ‘помагат си’, *iși dau bună ziua* ‘казват си добър ден’;

алб. *përqafohen* ‘прегръщат се’, *përshëndeten* ‘поздравяват се’;

гр. *φιλιμάαστε* ‘целуваме се’.

5.2. За изразяване на взаимност се употребяват формите бълг. *един друг*, рум. *unul pe altul*, алб. *njëri-tjetrin*, *shoku-shokun* (срв. с руски *друг другу*), гр. *ο ένας τον άλλο* за винителни отношения, за дателни формата „друг“ преминава в съответния падеж в албански, румънски и гръцки, а в български се вмъква предлогът *на*. Съществуват и варианти с предлози и в четирите балкански езика. В българската и румънската научна литература няма точно определение за статута на тази форма, използват се различни класификационни критерии – морфологични и синтактични: за българския език се определя като „реципрочен израз“ (Коева 2004: 197), за румънски С. Стати я определя като „израз със стойност на апозиция към възвратното местоимение *se*“ (Stati 1972: 83), за Г. Драгомиреску това е „удвоена семантема“ (Dragomirescu 1964: 397), Д. Крашовяну я нарича „допълнение за реципрочност“ (Crașoveanu 1974: 186). В албанската граматика се определя като неопределително местоимение за взаимност, а за гръцки А. Дзардзанос я разглежда като взаимно местоимение (Τζάρτζανος 1946: 150).

В български и румънски реципрочността се носи от кратките възвратни местоимения, а „един друг“ има уточняваща или подчертаваща функция и обикновено се употребява паралелно с възвратното местоимение, с изключение на случаи, в които глаголт не може да има възвратна форма.

бълг. *Гледаме се един друг. Вървим един към друг.*

рум. *Mama și fiica se ajută una pe alta.* ‘Майката и дъщерята си помагат една на друга.’; *Tatăl meu și maica-mea au venit unul spre altul din două extremități ale teritoriului românesc.* ‘Баща ми и майка ми са дошли един при друг от двата края на румънската територия.’ (примерите са от GLR)

В гръцки и албански глаголите, които могат да изразят взаимност само чрез трансформация в не-актив са много малко, затова взаимното местоимение „един друг“ в тези езици се употребява много по-често и е носител на реципрочното значение в изречението, докато глаголът остава в деятелната си форма.

гр. *Ελπόντανε ο ένας τον άλλον*. ‘Липсваха един на друг.’; *Τι καλορίζικη η Αυγή! ψυθούριζαν η μια με την άλλη οι γειτόνισσες*. ‘Колко е честита Авги! – шепнеха една на друга съседките.’ (примерите са на А. Дзардзанос)

алб. *I bënë sehnjë njëri-tjetrit për të heshtur*. (D. Agolli) ‘Направила знак един на друг да мълчат.’; *Të dy pleqtë u zunë mes tyre, duke ia hedhur fajin shoku-shokut*. (D. Agolli) ‘Двамата старци се скараха помежду си, прехвърляйки вината един на друг.’

5.3. Местоимението за взаимност може да се употребява и с цел да се различи реципрочно от медиално значение.

алб. *Edhe nëse ia falim mëkatët njëri-tjetrit, gjërat nuk mund të përsëriten nga pika e nisjes*. (F. Kongoli) ‘И да си простим вината един на друг, нещата не могат да се повторят от началната точка.’ (fal ‘прощавам’, falem ‘моля се’)

гр. *Ρίχτικαν στην αγγαλιά ο ένας τ'αλλουνού*. ‘Хвърлиха се в прегръдките един на друг.’ (ρίχνομαι ‘хвърлям се’)

Глаголи, които могат да изразяват и взаимност, и възвратност, също се нуждаят от допълнително уточнение – *гледаме се (в огледалото)*, *гледаме се (един друг)*.

5.4. Значение на реципрочност може да се изрази и с възвратно или лично местоимение в комбинация с наречието „помежду“ – *обичат се помежду си*, алб. *u zunë mes tyre* ‘скараха се помежду си’, гр. *αγαπιόντανε μεταξύ τους* ‘обичат се помежду си’, рум. *se urăsc între ei* ‘мразят се помежду си’.

6. Медиално значение – глаголът има форма на не-актив, деятелят е подлог в изречението, а възвратното местоимение (в бълг. и рум., съответно възвратната флексия в гр. и алб.) е десемантизирано и не изразява субектно-обектни отношения.

6.1. При глаголите рефлексива тантум възвратното местоимение е словообразователен елемент, Р. Ницолова го определя като „празен символ на обект“, поради което тези глаголи са непреходни (Ницолова 1986: 65). Близки до тях са глаголите, които имат съответен активен глагол, но значението му е различно. Такива глаголи откриваме във всички балкански езици – бълг. *нося* / *нося се*, *замислям* / *замислям се*; алб. *sjell* ‘нося’ / *sillem* ‘държа се’; рум. *a uita* ‘забравям’ / *a se uita* ‘гледам’; гр. *φαντάζω* ‘правя впечатление’ / *φαντάζομαι* ‘представям си’. Към медиалните глаголи се включват и депонентните глаголи (глаголи с не-активна форма и активно значение), които са особено многобройни в гръцкия – *φοβάμαι* ‘страхувам се’, *ντρέπομαι* ‘срамувам се’, *λπιάμαι* ‘съжалявам’. Отличителна черта на депонентните глаголи в гръцкия и румънския е, че някои от тях са преходни. Това означава, че при тях рефлексивният формант е загубил свойството си да детранзитивира глагола (Асенова, Генчева 2006):

гр. *Σε σκέφτομαι συχνά*. (песен) ‘Мисля за теб често.’;

рум. *Găina se ouase o mărgică!* ‘Кокошката беше снесла мънисто!’ (примерът е от Асенова, Генчева 2006).

6.2. Невинаги може да се направи ясна разлика между медиум и рефлексив, особено когато деятелят е лице и глаголът е близък до семантиката на изходния активен глагол – *разхождам кучето* / *разхождам се*, *успокоявам майка си* / *успокоявам се*. В албански някои от тези глаголи, които в останалите балкански езици се причисляват по-скоро към медиума, могат да имат рефлексивна трансформация: *ndiej shijen* ‘чувствам дъжда’ / *ndihem mirë* ‘чувствам се добре’ / *ndiej veten mirë* ‘чувствам себе си добре’; *mbaj fëmijën për dorë* ‘държа детето за ръка’ / *mbahem* ‘въздържам се’ / *mbaj veten* ‘въздържам себе си’.

алб. *Ajo deshi t'i thoshte: po përse atëherë nuk flet, ç'të ka dëgjuar veshi, ç'do të bëhet me të, por e mbajti veten*. (I. Kadare) ‘Тя искаше да му каже: ами защо тогава не говориш, какво си чул, какво ще стане с теб, но се въздържа (въздържа себе си).’

7. Страдателно значение – глаголното лице съвпада с получателя на действието. Вършителят на действието не винаги е изразен, но когато получи езиков израз в изречението, това става най-често чрез предлога *от*, алб. *nga*, гр. *από*, рум. *de*. Страдателният залог се образува винаги от деятелен с винителното местоимение – бълг. *се*, рум. *se*, с окончанието *-όμεν* (*-ιέμεν*, *-οόμεν*) в гръцки и *-(h)ет* в албански, като се запазва лексикалното значение на глагола.

7.1. И в четирите балкански езика съществуват пасивни причастни конструкции, образувани с глагола *съм*. За българския език П. Баракова прави следните изводи за сферата на употреба на възвратно-страдателните и причастно-страдателните форми: двете форми се намират в конкуренция при футурните времена – бъдеще, бъдеще в миналото, бъдеще предварително, както и в сегашно време за обозначаване на неактуални действия; причастно-страдателната форма се е генерализирала при изразяване на перфект и плюсквамперфект, като се наблюдава и настъпление в аорист; възвратно-страдателната форма се предпочита при сегашно актуално време и имперфект (Баракова 1978). Ето няколко примера за употребата на двете страдателни форми в балканските езици:

бълг. *Великото Народно Събрание е свикано през 1990 г. / Великото Народно събрание се свиква, за да изработи конституция.*

рум. *Tovarășii, a fost convocată adunarea generală. / Adunarea generală se convoacă la șase luni.* ‘Другари, беше свикано общото събрание. / Общото събрание се свиква на шест месеца.’

алб. *E hapur është dera apo e mbyllur? / Dera hapet dhe hyn një djalë.* ‘Отворена ли е вратата или затворена? / Вратата се отваря и влиза едно момче.’

гр. *Τα ρούχα είναι βρεγμένα από τη βροχή. / Το χορτάρι βράχικε από τη βροχή.* ‘Дрехите са намокрени от дъжда. / Тревата се намокря от дъжда.’

7.2. По отношение на честотата на употреба на причастния и възвратния пасив балканските езици не са единни. В българския и румънския език причастните конструкции са с относително висока фреквентност, докато в гръцкия и албанския те са изключително

редки, причастието функционира като прилагателно – не изразява действие, а статично състояние или резултат от действието (вж. и Асенова 2000). В гръцки и албански доминира употребата на възвратните пасивни форми, дори в случаи на ярко изразена резултативност, в които употребата на възвратнострадателна форма в български и румънски е изключена, срв. примерите в бълг. и алб.:

бълг. *При нападението над Фалуджа пет души са убити и седем са ранени.* (БНР); *Отвлечени са роднини на иракския премиер.* (БНР)

алб. *Pesë veta u vranë dhe shtatë u plagosën në goditjen kundër qytetit rebel irakian.* (BBC Albanian) ‘Пет души са убити (се убиха) и седем са ранени (се раниха) при удара срещу размирния иракски град.’; *Rrëmbehen të afërm të kryeministrit të Irakut.* (BBC Albanian) ‘Овлечени са (отвличат се) роднини на премиера на Ирак.’

7.3. Понякога *се*-пасивите се избягват в български и румънски поради вероятността да се схванат като възвратни или взаимни. Когато семантиката на изходния активен глагол предполага лесна възвратна трансформация, в българския и румънския се предпочита причастно-страдателната форма, срв. примерите в български и гръцки:

бълг. *Полски дипломат се уби в Русе.* (в-к „Демокрация“) = уби се сам (в конкретния случай става въпрос за катастрофа) / *Полски дипломат беше убит в Русе.* = някой го е убил;

гр. *Σκοτώθηκε ο Αντι Κάλυτικός!* (e-go.gr) ‘Уби се Анди Калдикот!’ (Анди Калдикот е участник в мотоциклетното рали Дакар 2006) / *Εκπρόσωπος του στρατού είπε ότι κατά τη διάρκεια μάχων σκοτώθηκε ο Νεκ Μοχάμεντ.* (BBC Greek) ‘Представител на армията каза, че по време на битките е убит (се уби) Нек Мохамед.’

Същото важи и за глаголи, които имат потенциално взаимно значение. За проверка на честотата на употреба на възвратнострадателната форма на такива глаголи направих следния експеримент: пуснах в търсачката Google възвратната форма на глагола „мразя“ в 3 л. мн. ч., сег. вр. на албански и румънски език – алб. *urrehen*, рум. *se urâsc* ‘мразят се’. От първите 20 резултата в албанския 14

бяха с пасивно значение, а б – с взаимно. В румънския сред първите 20 резултата нямаше нито един с пасивно значение.

8. Безлично значение – няма вършител и получател на действието. Глаголите могат да бъдат и в активна, и в не-активна форма, но се употребяват само в 3 л. ед. ч. Някои от глаголите са постоянно безлични, а други имат съответен деятелен глагол, от който са образувани.

8.1. Постоянно безличните глаголи в балканските езици включват две големи семантични групи – глаголи, които изразяват природни явления, и модални глаголи.

8.1.1. В български и румънски глаголите за природни явления могат да бъдат формално активни или не-активни, съществуват и глаголи, при които маркерът за не-активна форма (възвратната клитика) е факултативен: *гърми, вали; свечерява се, стъмнява се; съмва / съмва се, мръква / мръква се; a tuna* ‘гърми’, *a fulgera* ‘святка’, *a ninge* ‘вали сняг’; *a se întuneca* ‘стъмва се’, *a se lumina* ‘съмва се’; *a înnopta/a se înnopta* ‘свечерява се’, *a înnora/a se înnora* ‘заоблачава се’.

бълг. *Хайде, съмна вече.* (Д. Талев, ГСБКЕ)

рум. ... *iar înnoptește când ai apucat amândoi drumul spre sat.* (V. Aleksandri, GLR) ‘... но се свечерява, когато поеха двамата по пътя за селото.’

8.1.2. Безличните глаголи, които изразяват модални отношения в балканските езици, също са активни или не-активни по форма: *може, трябва, изглежда, личи (си)* и т.н., алб. *tund, duhet, duket*, гр. *μπορεί, πρέπει, φαίνεται*, рум. *(se) poate, trebuie, se pare*.

8.2. Голяма група глаголи в балканските езици образуват безлични форми от изходни активни глаголи, като запазват семантиката.

бълг. *В библиотеката се чете.*

алб. *Në bibliotekë lexohet.*

гр. *Στη βιβλιοθήκη διαβάζεται.*

рум. *La bibliotecă se citește.*

Тази безлична трансформация е много близка до пасивната, тъй като и двете се образуват от активни глаголи и възвратният елемент (местоимение или окончание) е задължителен като формант на конструкцията. Разликата е в невъзможността да има вършител на действието в безличната конструкция. Безличната конструкция изразява неактуално действие (действие, извършвано по принцип), докато пасивната може да изрази актуално или неактуално действие (вж. Παλαστάθη 2000: 422, откъдето са и примерите на гръцки език):

Актуално действие (пасивно): *Αυτή τη στιγμή συμπληρώνονται οι αιτήσεις.* ‘В момента се попълват молбите’.

Неактуално действие (пасивно): *Απαγορεύεται το κάπνισμα.* ‘Забранява се пушенето’.

Неактуално действие (безлично): *Δεν καπνίζεται σ'αυτή την αίθουσα.* ‘Не се пуши в тази зала’.

8.3. И в четирите езика пасивните и безличните *se*-конструкции се употребяват за изразяване на „абсолютна истина“ в пословици и поговорки (Asenova 2000, откъдето са и примерите):

бълг. *На харизан кон зъбите му не се гледат.*

рум. *Calul de dar nu se caută în gură.* ‘Подарен кон не се гледа в устата.’

алб. *Koka e falur nuk pritet.* ‘Наведена глава не се сече.’

гр. *Μάτια που δε βλέπονται γρήγορα λησμονιούνται.* ‘Очи, които не се виждат, бързо се забравят.’

8.4. Безличните *se*-конструкции в балканските езици могат да бъдат избегнати чрез употребата на активен глагол в 3 л. мн. ч. (вж. за румънски Sandfeld, Olsen 1936: 33–34), срв. с френски, където трансформацията на безлична в активна конструкция се реализира с помощта на безличното местоимение *on* – *on m'a dit* ‘казаха ми’.

бълг. *Казват (казва се, казано е), че децата са радостта на живота.; Уморените коне ги убиват, нали?*

гр. *Λένε ότι ο Στέφανος μοιάζει του πατέρα του.* ‘Казват, че Стефанос прилича на баща си.’

рум. *Am auzit că ne duce la front.* ‘Чух, че ни карат на фронта.’

алб. *Kot thonë se nuk ka zot.* (D. Agolli) ‘Напразно казват, че няма Бог.’

9. Конструкции с личноместоименни клитики – образуват се от третоличен или безличен глагол и кратката винителна или родително-дателна форма на личното местоимение, която е изразител на глаголното лице.

9.1. Характерно за балканските езици е изразяването на физически усещания чрез конструкция с личноместоименна клитика: *боли ме, сърби ме, чеше ме.*

бълг. *Боли ме главата.; Сърбят ме ръцете.*

алб. *Më dhemb koka.; Më hanë duart.*

гр. *Με πονάει το κεφάλι.; Με τρώει το χέρι.*

рум. *Mă doare capul.; Mă tănâncă mâna.*

Конструкцията е равносилна на „имам болка в, имам сърбежи в“. В гръцкия език идеята за болка може да се изрази и с активния глагол *πονάω – πονάω πολύ* ‘боли ме (боля) много’, *πονάω στο κεφάλι* ‘боли ме (боля) в главата’. В български и румънски за изразяване на физическо състояние се използват и конструкции с наречие и глагола „съм“ – бълг. *лошо ми е, добре ми е*, рум. *ti-e rău, ti-e bine.*

9.2. Безличните конструкции с личноместоименна клитика са най-добре изразени в българския език, където съществува група безлични глаголи, които се употребяват единствено с кратка форма на личното местоимение. С. Коева ги разделя на акузатива тантум (със задължителна винителна клитика), датива тантум (със задължителна дателна клитика) и рефлексива датива тантум (постоянно рефлексивни глаголи със задължителна дателна клитика) – вж. Коева 2004: 202. Глаголите, които липсват в другите балкански езици, са най-вече начинателни – *досмешава ми, дострашава ме, прилошава ми, призлява ми* и др., или перцептивни – *услажда ми се, причува ми се.*

9.3. В албанския език някои глаголи могат да се трансформират от активни в безлични с клитика – *kujtoj/më kujtohet* ‘помня/

спомня ми се’, *besoj/më besohet* ‘вярвам/вярва ми се’. Обща за български и албански е отрицателната конструкция *не ми се вярва, nuk më besohet* (= не вярвам).

9.4. Кратката форма на личното местоимение участва и в конструкции със спомагателния глагол „съм“ и съществително – в бълг. *страх ме е*, в рум. *mi-e foame* ‘гладен съм’, *mi-e sete* ‘жаден съм’, *mi-e somn* ‘спи ми се’, *mi-e dor* ‘мъчно ми е’.

10. Модален не-актив в български и албански (терминът е на П. Асенова) – образува се от глагол в не-активна форма и лично-местоименна клитика. Изразява желание за извършване на дадено действие от страна на глаголното лице, което се реализира чрез кратката форма на личното местоимение. Модалните не-активни глаголи винаги имат съответен деятелен глагол, чиято семантика се запазва напълно. Могат да бъдат преходни и непреходни – *яде ми се грозде, спи ми се*; могат да се удвояват.

бълг. *Мене ми се яде печена кокошка, още непроносила.* (нар. песен)

алб. *Në raft – raki. Rakia nuk më pihet. I kam çarçafët. Gjumi shkron. S’më flihet.* (D. Agolli) ‘На рафта – ракия. Ракия не ми се пие. Имам чаршафи. Сънят идва. Не ми се спи.’

Модалност в балканските езици означава и изразът *идва ми*, алб. *më vjen*, гр. *μου έρχεται*, рум. *îmi vine*, в който субектът на действието също се реализира чрез клитиката. Той също изразява желание да се извърши някакво действие, но е стилистично маркиран – изразява положителни или отрицателни чувства у говорещия:

бълг. *Идва ми да му счупя главата.; Идва ми да занея от радост.*

алб. *Ndërsa mua më vinte për të qarë sapo ndahesha praj saj.* (F. Kongoli) ‘А на мене ми идваше да заплача, когато се разделях с нея.’

гр. *Τς τς τς, έτσι μου έρχεται να τα πετάξω όλα.* (www.phigita.net) ‘Ц-ц-ц, така ми идва да захвърля всичко.’

рум. *Îmi vine să urlu!* (forum.softpedia.com) ‘Идва ми да зарева!’

В случая става въпрос за синтактична конструкция с подчинено подложно изречение на мястото на именен субект. Подчиненото изречение се въвежда с да-конструкция, която в албански отговаря на конструкцията *për të* + причастие, която изразява цел, намерение.

11. В заключение ще бъдат обобщени функциите на местоименията за образуване на залога в балканските езици.

11.1. Българският и румънският разполагат с кратки възвратни форми, които имат приглаголна употреба и участват в образуването на възвратното, взаимното, средното, страдателното и безличното значение на не-актива. На тях съответстват синтетични форми в гръцки и албански със същите функции. Възвратните клитики са носители на възвратното и взаимното значение и имат функция на пряк или непряк обект, докато в гръцки и албански възвратните глаголи изразяват само винителни субектно-обектни отношения.

11.2. Характерно за балканските езици е образуването на безлични конструкции с възвратна клитика (глаголно окончание в гр. и алб.) от изходен активен глагол, срв. с френски и английски – бълг. *тук не се пииш* / фр. *on ne fume pas ici*; гр. *αυτό το κρασί πίνεται σαν νερό* / англ. *this wine drinks like water* ‘това вино се пие като вода’. В страдателния залог възвратните клитики са в обектна позиция и играят ролята на маркер за „обръщане“ на глаголното действие – подлогът в изречението е пациенс, а агенсът се изразява чрез факултативен израз с предлога „от“. При построяването на страдателни и безлични конструкции от изходен активен глагол винителната клитика в български и румънски и окончанието, носител на възвратност в гръцки и албански, са задължителни глаголни елементи. При средни и безлични глаголи клитиката е „празен символ на обект“ (Ницолова 1986: 65), затова при построяването на някои такива конструкции тя е факултативна: бълг. *може / може се* (колкото *може повече / колкото се може повече*), *съмва / съмва се*, рум. *poate / se poate* ‘може / се може’, *înnoptește / se înnoptește* ‘мръква/мръква се’.

11.3. Всички балкански езици си служат с възвратното местоимение *себе си* и взаимното *един друг* при емфаза на рефлексивното и реципрочното значение, при различаване помежду им и от други не-активни значения, както и при самостоятелна употреба, изброяване и противопоставяне. Тъй като рефлексивните и реципрочните глаголни форми в гръцки и албански не могат да изразяват непреки субектно-обектни отношения, честотата на употреба на пълните форми на възвратното и взаимното местоимение е по-голяма в тези езици в сравнение с българския и румънския.

11.4. В български и румънски *се*-формата е предпочитана за изразяване на рефлексив, за сметка на ограничената ѝ употреба в пасив, където се предпочита причастната конструкция; обратно в гръцки и албански – не-активът се използва по-скоро за пасив, отколкото за рефлексив, където се употребява по-често пълната форма на възвратното местоимение. Това е начин за отстраняване на многозначността в тези езици.

11.5. Кратките форми на личното местоимение също имат залогообразуващи функции при формирането на глаголни конструкции, където имат синтактична роля на пряк или непряк обект и семантична – на глаголно лице. Функциите на личноместоименните клитики достигат до идентичност в български и албански при образуването на модални конструкции, които изразяват желание за извършване на действие.

НЕУТРАЛЕН РОД НА МЕСТОИМЕНИЯТА

Родът като категория, присъща на имената, се проявява при местоименията в следните случаи: когато местоимението функционира като прилагателно и придружава съществително име, с което се съгласува по род: *тази къща, това момче*; когато местоимението замества съществително или именна група и се съгласува с рода на своя референт: *Виждам една къща. Коя? / Ти виждаш ли я?* Терминът неутрален род на местоименията ще бъде използван за случаите, в които местоимението не указва рода на своя референт.

За българския език подробно изследване на неутралния род на местоименията в сравнение с испанския е направено от П. Пашов, който си служи с термина „неутрален среден род“ (Пашов 1965а), тъй като в българския тази категория е представена последователно от средния род на местоименията. Тук ще употребявам названието „неутрален род“ поради факта, че не всички балкански езици притежават среден род на местоименията – само в български и гръцки местоименията (както и имената) имат морфологично изразен среден род. В румънски и албански местоименията имат мъжки и женски род. В румънски местоименията се съгласуват със съществителните от ср. р. като в ед. ч. приемат форма за м. р., а в мн. ч. – форма за ж. р. – *lucrul nostru* ‘нашата работа’, *lucrurile noastre* ‘нашите работи’. В албански думите от ср. р. са много малко, местоименията, които са построени по модела на прилагателните с копулативен член, съгласувайки се с име от ср. р., получават член *të – të gjithë të mirët* ‘всичко хубаво’. За рода на местоименията вж. по-подробно в частта „Грамматически характеристики на местоименията“.

Целта в тази част от изследването е да се определи коя от формите на различните видове местоимения (лични, показателни, неопределителни и т.н.) изпълнява функциите на неутрален род в балканските езици, от една страна, и от друга – случаите, в които местоимението има връзка с някакъв референт и случаите, в които тази връзка е загубена.

1. Неопределителни местоимения. За българския език П. Пашов определя неопределителното местоимение *нещо* като основна от неутралните думи, така както се приемат за изходни думите *мъж* за м. р., *жена* – за ж. р. и *дете* – за ср. р. (Пашов 1965а: 101). Той отбелязва, че в българския, освен местоимението *нещо*, съществува и съществително *нещо*, което има мн. ч. – *неща*.

В останалите балкански езици съществуват отделни думи, които съответстват на българското *нещо* като местоимение и като съществително:

алб. *diçka* – неопределително местоимение, може да получи само окончание за косвен падеж по парадигмата за ж. р.,

gjë – неопределително местоимение, неизменяемо, ‘нещо, нищо’,

gjë(ja), gjëra(t) – съществително от ж. р., ‘нещо(то), неща(та)’;

гр. *káti* – неопределително местоимение, неизменяемо,

típota, tíποτε – неопределително местоимение, неизменяемо, ‘нещо, нищо’,

(*то*) *πράγμα, (τα) πράγματα* – съществително от ср. р., ‘нещо(то), неща(та)’;

рум. *ceva* – неопределително местоимение, неизменяемо, ‘нещо’,

lucru(l), lucruri(le) – съществително от ср. р., ‘работа(та), работи(те)’.

1.1. В албански *gjë* като неопределително местоимение произхожда от съществителното *gjë*, което е изгубило граматическите си характеристики род, число и падеж (Demiraj 1986: 525), за разлика от българското *нещо*, където пътят е обратен – местоимението е претърпяло субстантивиране и е получило характеристиките род и число. Като местоимение *gjë* се употребява само във въпросителни и отрицателни изречения, а също и в подчинени изречения за условие. Функционирането му е идентично с гръцкото *típota, tíποτε* – в положителни и въпросителни изказвания означават ‘нещо’, а в отрицателни – ‘нищо’.

алб. *Ka ndodhur gjë?* ‘Случило ли се е нещо?’; *Në ndodhte gjë, më njofto.* ‘Ако се случи нещо, уведоми ме.’; *S’ka gjë.* ‘Няма нищо.’

гр. *Вλέπεις τίποτε;* ‘Виждаш ли нещо?’; *Αν δεις τίποτε, πες μου.* ‘Ако видиш нещо, кажи ми.’; *Δεν είδα τίποτε.* ‘Не видях нищо.’

1.2. Румънското съществително *lucru* отговаря по семантика и функции на българското *работа* ‘нещо, предмет, вещь’, но е с по-широка употреба, тъй като в български *работа* се конкурира от *нещо*, като му отстъпва по разпространение и има по-разговорна употреба, а в румънски *seva* няма употреба като съществително и следователно не може да има форма в мн. ч.

бълг. *състоянието на нещата; моите неща/работи*
рум. *starea de lucruri; lucrurile mele.*

1.3. За различителен признак на местоимението *нещо* от съществителното *нещо*, когато то съвпада по форма с местоимението (т.е. употребено е в ед. ч. и не е членувано), П. Пашов приема местоположението на прилагателното – когато е предпоставено става въпрос за съществителното *нещо*, когато е задпоставено, *нещо* е местоимение: *Книгите са хубаво нещо.* / *Книгите са нещо хубаво.*

Местоимението *нещо* и съществителното *нещо* често са взаимно заменими:

бълг. *Това е нещо хубаво.* / *Това е хубаво нещо.*
алб. *Është diçka e bukur.* / *Është një gjë e bukur.*
гр. *Είαι κάτι καλό.* / *Είαι καλό πράγμα.*
рум. *E ceva bun.* / *E un lucru bun.*

Както се вижда от примерите, наблюдението на П. Пашов за местоположението на прилагателното спрямо местоимението *нещо* и съществителното *нещо* в българския език съвпада с положението в гръцки, където при неутрален словоред прилагателното предшества съществителното в именната група, но спрямо местоимението *кѐти* заема постпозиция: *καλό πράγμα* / *кѐти καλό*. Наличието на отделни думи в балканските езици, съответстващи на двете форми на българското *нещо* – като местоимение и съществително, потвърждава правотата на П. Пашов при това разделение.

1.4. Като основна дума, която изразява неопределеност, съществителното *нещо* е определящо за рода на местоименията при-

лагателни, който изразява неутралност в различните балкански езици, вж. по-нататък.

2. Отрицателни местоимения. Отрицателният еквивалент на местоимението *нещо* като изразител на неутрален род е отрицателното местоимение *нищо*, алб. *gjë* и производните му *asgjë*, *kurgjë*, гр. *τίποτε*, *τίποτα*, рум. *nimic*, нар.-разг. *nimica*.

2.1. За разлика от неопределителното местоимение, отрицателното няма еквивалентно съществително име, но може да се субстантивира, като в румънски може да се променя и в мн. ч., следвайки модела на съществителните от ср. р.

бълг. *Направихме го като едното **нищо**.*; *Изсочи от **нищото**.*
алб. *E ngriti nga **asgjëja**.* ‘Вдигна го от нищото.’

гр. *Τρέξαμε για το **τίποτε**.* ‘Тичахме за нищо.’; *Τι είναι ο άνθρωπος; **Ενα τίποτα**.* ‘Какво е човекът? Едно нищо.’

рум. *Neguțătorii își vând feluri de scumpe **nimicuri**.* ‘Търговците ти продават всякакви скъпи глупости („нищо“ в мн. ч.).’; *Lucra toată săptămăna ca un bărbat, pentru **nimica** toată.* ‘Работи цяла седмица като мъж за нищо.’

Субстантивиранието на отрицателното местоимение *нищо* в балканските езици е свързано с две значения: 1) нещо, което не е важно, няма особено значение, не е голямо; 2) празнота, бездна; смърт, отвъдното.

2.2. Както неопределителното местоимение *нещо*, така и *нищо* може да се употребява с прилагателни имена:

бълг. *Няма **нищо** по-хубаво от лошото време.*

алб. *Nuk është **asgjë** e rëndësishme.* ‘Не е нищо важно.’

гр. *Δεν είναι **τίποτα** το εντυπωσιακό.* ‘Не е нищо впечатляващо.’

рум. ***Nimic** mai schimbăcios ca vremea și muierile.* ‘Нищо не е по-променливо от времето и жените.’

Съгласуването на прилагателните по род става според окончанието на местоимението – в ср. р. в български и гръцки, в ж. р. в албански, а в румънски формите *nimic* и *nimica* попадат в различни родове според окончанието си – *nimica* е в ж. р. (*nimica toată*), а *nimic* – в ср. р. (*nimic mai schimbăcios, scumpe nimicuri*).

3. Въпросителни местоимения. В българския език в неутрален род се използват местоименията *какво*, по-рядко *кое*, които съвпадат със ср. р. на въпросителните местоимения *какъв* и *кой*, както и остарялото местоимение *що*, което е неизменяемо. В албански се използват неизменяемите въпросителни местоимения *ç'* и *çfarë* (в северните говори – *çka*, което е формирано от въпросителното местоимение *ç'* и 3 л. ед. ч. на глагола „имам“ – Demiraj 1986: 503). В гръцки – неизменяемото *τι*, в румънски – *се*, също неизменяемо.

3.1. С въпросителните местоимения в неутрален род се задава въпрос в най-общ смисъл, като отговорът може да съдържа име или именна група във всеки един граматически род.

бълг. **Какво** гледаш? – *Мъжа, жената, детето.*

алб. **Ç'po shikon?** – *Burrin, gruan, fëmijën.*

гр. **Τι** κοιτάς; – *Τον άντρα, τη γυναίκα, το παιδί.*

рум. **Ce** privești? – *Bărbatul, femeia, copilul.*

3.2. Неутралното въпросително местоимение *какво* невинаги реферира към име, отговорът на въпроса може да съдържа глагол, наречие за начин и т.н.

бълг. **Какво** правиш? – *Чета книга. / Добре съм.*

алб. **Ç'po bën?** – *Po lexoj një libër. / Mirë jam.*

гр. **Τι** κάνεις; – *Διαβάζω ένα βιβλίο. / Καλά.*

рум. **Ce** faci? – *Citesc o carte. / Vine.*

3.3. В български П. Пашов отбелязва употребата на местоимението *кое* като неутрално, което е разпространено в някои народни говори и е навлязло като разговорна форма, като дава и примери за употребата му: *Не ме интересува кое около кое се върти, важното е всичко да бъде еднакво* (Пашов 1965а: 109). Подобни примери за употреба на *кое* вместо *какво* се срещат и в албански (за разликата в семантиката на двете въпросителни местоимения вж. тук в частта „Функции на въпросителните местоимения при дефиниране на множество“):

– *Ta ketë bërë, thua.*

– **Cilën?** (D. Agolli)

‘– Да го е направил, казваш. – Кое?’

Въпросителното местоимение *cili, cila, cilët, cilat* ‘кой’ в албански е изменяемо по род и число. В горния пример като неутрална е употребена формата в ж. р. Това се дължи на съгласуване със съществителното *gjë* ‘нещо’, което не присъства експлицитно в изречението, но се усеща като заместител на всяко понятие – име или фраза, така че въпросът в примера се подразбира като *cilën gjë* ‘кое нещо’, сравни и с примера на български – *кое нещо около кое се върти*. За изясняването на случая може да допринесе и гръцкият израз *ποιο πράγμα* ‘кое нещо’: *Για ποιο πράγμα πρόκειται*; ‘За кое нещо става въпрос?’ (= *Για τι πρόκειται*; ‘За какво става въпрос?’), *Για ποιο πράγμα ρωτάς*; ‘За кое нещо питаш?’ (= *Για τι ρωτάς*; ‘За какво питаш?’), където съществителното *πράγμα* е запазено.

3.4. Въпросителните местоимения от деривационна гледна точка са в основата на други видове местоимения – неопределителни, отрицателни, относителни. Затова и неутралният им род е определящ за образуването на неутралния род на произхождащите от тях местоимения – бълг. *нещо, нищо, каквото, което*, алб. *diçka, e cila*, гр. *κάτι, ό’τι*, рум. *ceva, sea ce*.

4. Относителни местоимения. Като неутрални в българския език се използват относителните местоимения *каквото, което* (Пашов отбелязва и остарелите *що, щото*), в албански – *ç’, çfarë, çka*, в гръцки – *ό’τι, το οποίο*, в румънски – *ce, ceea ce*. Българските местоимения *каквото, което, щото* и гръцкото *ό’τι* са образувани от въпросително местоимение с формант, произхождащ от определителния член. Българското *що*, румънското *ce* и албанските *ç’, çfarë, çka* съвпадат по форма със съответното им въпросително местоимение (в гръцки съществува и местоимението *τι* като относително, но употребата му е силно стеснена – Τζάρτζανος 1946: 168). Румънското *ceea ce* е образувано от въпросителното местоимение *ce* и формата *ceea (sea)*, която е спорна в научната литература. Изменяемата по род и число дума *cel, sea (ceea), cei, cele* е определяна от една страна като показателно местоимение – *Cel care vine e colegul meu*. ‘Този, който идва, е колежата ми.’, или като член, от друга – *Ştefan cel Mare* ‘Щефан Велики’, *caietul cel negru*

‘черната тетрадка’ (Vejan 1981: 10–11). Тук няма да бъде взето отношение по този въпрос и формата *seea se* ще бъде третирана като съставно относително местоимение, което изразява неутрален род (Avgam 1980: 353). Важно е да се отбележи, че в това съставно местоимение участва формата за ж. р. на демонстратива или члена *cel, sea, cei, cele*. Доказателство за граматикализацията на местоимението *seea se* като неутрално е употребата му на мястото на *se* със значение ‘каквото’ – *tot ce vrei* ‘всичко, каквото искаш’, *tot seea ce am spus pâna aici* ‘всичко, каквото казах досега’, където *seea*, което формално е от ж. р., не се съгласува с *tot*, което е в м. р.

4.1. Както и останалите местоимения в неутрален род, относителните не указват рода на своя референт.

бълг. *Взemi каквото поискаш.*; *Каквото си поискаш, това ще пожънеш.*

алб. *Zgjidh çfarë të duash.* ‘Избери каквото искаш.’

гр. *Πάρε ό’τι θέλεις.* ‘Взemi каквото искаш.’; *Ό’τι θέλεις, θα το κάνω.* ‘Каквото поискаш, ще го направя.’

рум. ... *insistând asupra seea ce cred.* ‘... настоявайки върху това, което смята.’; *Nu există nici o îndoială asupra ce ar trebui să facem.* ‘Не съществува никакво колебание за това, което трябва да направим.’

В горните примери референт на относителното местоимение в неутрален род може да бъде всеки предмет, действие или понятие, без значение на граматическия род. Относителните местоимения в неутрален род могат да се употребяват самостоятелно – бълг. *каквото, което*, алб. *çfarë, ç’*, рум. *se*, или в граматикализирана конструкция с определителен член (или показателно местоимение) – гр. *ό’τι*, рум. *seea se*. В български и албански съществуват и съчетанията *това което, всичко каквото*, които не са граматикализирани. При тях неутралният род се изразява от първия компонент – показателно или обобщително местоимение, а относителното се съгласува с него.

4.2. Относителните местоимения в неутрален род като анафорични маркери могат да се отнасят и към цяло изречение.

бълг. *Тя говори много лоши неща за мен, (нещо) което ми е много неприятно.*

алб. *Në faqet e vjela nga “Këshilltarët” është përdorur 2 herë në ligjerimin e personazheve dhe 4 herë në ligjerimin e autorit, çka tregon se në këtë funksion përdorimi i përemrit “që” nuk është stilistik.* ‘На избраните страници от „Съветниците“ е употребено 2 пъти при въвеждането на персонажите и 4 пъти при въвеждането на автора, което показва, че употребата на местоимението “që” не е стилистична.’; *Zgjedhja e farërave u bë në kohën e duhur, gjë që ndihmoi mjaft në rritjen e rendimenteve* (GGjSh). ‘Подборът на семената стана в нужното време, нещо което спомогна за повишаването на ефикасността.’

гр. *Η καλύτερη άμυνα είναι να μείνεις αμέτοχος, το οποίο όμως μερικές φορές ενοχλεί περισσότερο.* ‘Най-добрата защита е да останеш безучастен, което обаче понякога дразни повече.’; *Μετά θα βγάξετε και φιγούρες με τέσσερεις άσους, κάτι το οποίο δεν έγινε ποτέ.* ‘После ще извадите и фигури с четири аса, нещо което не стана никога.’; *Με αναγγάζεις να επαναλαμβάνομαι, κάτι που δεν μου αρέσει.* ‘Принуждаваш ме да повтарям, нещо което не ми харесва.’

рум. *A stat acolo trei zile, ceea ce l-a deranjat pe colegul său.* ‘Остана там три дни, което подразни колегата му.’

От дадените примери се вижда, че анафоричното относително местоимение, повтарящо цяло изречение, може да се съчетава с показателно или неопределително местоимение. Различават се няколко случая, които имат устойчив характер в балканските езици: 1) Самостоятелна употреба на относителното местоимение – бълг. *което*, алб. *çka*, гр. *το οποίο*; 2) Комбинация от неопределителното местоимение в неутрален род и неизменяемо относително местоимение (универсален релатив) – алб. *gjë që*, гр. *κάτι που* ‘нещо дето’; 3) Комбинация от показателно местоимение в неутрален род и универсален релатив – рум. *ceea ce*; 4) Комбинация от неопределително местоимение и относително местоимение – бълг. *нещо което* гр. *κάτι το οποίο*. В случаите, когато има съчетание от две местоимения, същинските носители на неутралния род са неопределителните или показателните местоимения (вж. и Вејан 1981: 12).

5. Обобщителни местоимения. От обобщителните местоимения специализирани думи за изразяване на неутрален род има в български и албански език: бълг. *всичко*, алб. *gjithçka*. В румънски се употребява м. р. на обобщителното местоимение *tot*, а в гръцки – формата за ср. р., мн. ч. на обобщителното местоимение – *όλα*, както и множественото число на съществителното *το παν, τα πάντα* ‘вселена, свят’.

5.1. Обобщителните местоимения в неутрален род представят своя референт като множество, в което могат да влизат всякакви предмети, лица, действия, ситуации и т.н.

бълг. *Всичко е наред.*; *Искам всичко.*; *Всичко е любов.*

алб. *Di gjithçka.* ‘Знае всичко’; *Mori librat, fletoret, lapsat – gjithçka që i duhej për në shkollë.* ‘Взе учебниците, тетрадките, моливите – всичко, което му трябваше за училище.’; *Nuk e kuptoj përse po të shkruaj. Gjithçka është e kotë.* ‘Не разбирам защо ти пиша. Всичко е напразно.’

гр. *Та θέλω όλα.* ‘Искам всичко.’; *Όλα καλά θα μας πάνε.* ‘Всичко ще ни е наред.’; *Από δω βλέπω τα πάντα.* ‘От тук виждам всичко.’

рум. *Tot trebuie să aibă oarecare înțelegere.* ‘Всичко трябва да има някакъв смисъл.’; *Lipsa de interes pentru tot ce-i frumos.* ‘Липсата на интерес към всичко, което е красиво.’

5.2. Много често изразител на неутрален род при обобщителните местоимения в балканските езици е множественото число. В гръцкия език, както видяхме, това е единствената възможност за изразяване на неутрален род, като местоимението винаги е в ср. р. В румънски за неутрален род се използва ж. р. мн. ч. на местоимението, а в албански – по-често ж. р. мн. ч., но се срещат и примери в м. р. Българският език е изключение от тази обща балканска тенденция.

Самостоятелна употреба местоименията в мн. ч. могат да имат в албански и гръцки.

алб. *Të gjithë qenë të gatshëm.* ‘Всичко беше готово.’; *Pak nga të gjitha.* ‘По малко от всичко.’; *Mbaroi me të gjitha.* ‘Приключи с всичко.’; *Përveç kësaj ngjarjeje nuk ndodhi gjë tjetër. Të gjitha janë siç i ke lënë.* ‘Освен тази случка не стана нищо друго. Всичко беше както си го оставил.’

гр. *Όλα είναι έτοιμα*. ‘Всичко е готово.’; *Та έχω δει όλα στη ζωή μου*. ‘Имам всичко в живота.’

Логична причина за използването на множественото число на обобщителните местоимения за изразяване на неутрален род изглежда съгласуването им със съществителното „нещо“ в мн. ч. – „всички неща“.

5.3. Обобщителните местоимения в неутрален род често се съчетават със субстантивирани прилагателни, с които образуват устойчиви изрази за поздрав, пожелание.

бълг. *всичко хубаво, всичко добро*

алб. *të gjitha të mirat, të gjithë të mirët* (в албански наличието на два израза се дължи на двата начина за субстантивиране на прилагателното – в ж. р. в първия пример и в ср. р. – във втория)

гр. *όλα τα καλύτερα*

рум. *toate cele bune*

5.4. Обобщителните местоимения в неутрален род влизат в състава на сложни съюзи и адвербиални изрази за отстъпка: бълг. *при все че, при все това*, алб. *megjithëse (megjithëqë), megjithatë (megjithëkëtë)*, гр. *μολονότι*, рум. *cu toate că, cu toate acestea*. Изреченията, въведени с тези съюзи, показват, че действието се извършва въпреки наличието на някакви обстоятелства.

бълг. *Отидох на концерта, при все че бях много уморена.; Много ми се молеше, при все това не се съгласих.*

алб. *Megjithëqë ishte mesi i prillit, pranvera s'jepte asnjë shenjë*. ‘Въпреки че беше средата на април, пролетта не даваше никакъв знак.’; *Puna që bën nuk është e lehtë, megjithëatë ai e kryen me kënaqësi*. ‘Работата, която върши не е лека, въпреки това той я върши с удоволствие.’

гр. *Πήγα μολονότι δεν ήθελα*. ‘Отидох, въпреки че не исках.’

рум. *Cu toate că fusese înăbușit cu pumnul, glasul partidului era mereu viu*. ‘Въпреки че беше задушен с юмрук, гласът на партията беше винаги жив.’; *Cu toate acestea, trebuie să gândim în acest fel*. ‘Въпреки това, трябва да мислим по този начин.’

Българското местоимение *все* и гръцкото *όλο* (ср. р. на обобщителното *όλος*) са адвербиализирани: *все повече, все те няма*, гр. *όλο και περισσότερο, όλο λείπεις*. В състава на сложните съюзи обаче те са запазили местоименната си семантика, като изразяват значение на неутрален род.

6. Показателни местоимения. В българския език за неутрален род се използва показателното местоимение от ср. р. *това* (*онова*). В гръцки за неутрален също служи средният род, в ед. ч. или мн. ч. – *αυτό* (*εκείνο*), *αυτά* (*εκείνα*). В румънския език като неутрално се е специализирало показателното местоимение за ж. р. – *aceasta* (със съкратена форма *asta*), в албански неутралност също изразява женският род на показателното местоимение – *kjo* (*ajo*).

6.1. Неутралните показателни местоимения се използват за най-общо посочване, без да указват граматическия род.

бълг. *Това беше всичко за днес.; Не знам това.*

алб. *Kjo është e gjitha.* ‘Това е всичко.’; *Kjo nuk vazhdoi veç se disa sekonda.* ‘Това продължи само няколко секунди.’

гр. *Μωρό μου, τι είναι αυτό που λες.* ‘Скъпа, какви са тия, дето ги разправяш?’; *Αυτό δεν μου αρέσει.* ‘Това не ми харесва.’; *Θα προσθέσουμε κι αυτό, θα προσθέσουμε κι εκείνο.* ‘Ще прибавим и това, ще прибавим и онова.’

рум. *Ce vrei să spui cu asta?* ‘Какво искаш да кажеш с това?’; *Aceasta nu este adevărat.* ‘Това не е истина.’

6.2. Характерна за българския език е употребата на *това* в биноминативни изречения, където референт на местоимението може да бъде лице или предмет всеки род, дори в множествено число: *Това е майка ми. Това са книгите ми.* В другите балкански езици при такава употреба показателното местоимение не е в неутрален род, то се съгласува по род и число с референта си.

6.3. Неутралното показателно местоимение в анафорична функция може да повтаря цяло изречение.

бълг. *Още не може да си намери работа. Това му се отразява много зле.*

алб. *Ai kushedi ku është e kush është. Kjo më bën nervoz.* (F. Kongoli) ‘Той кой знае къде е и кой е. Това ме изнервя.’; *Kisha dëgjuar vetëm se zanzibarezët ishin xhelozë të tmerrshëm, për punë femrash të thernin, siç therën dhe Xhesin, por kjo ndodhi më vonë.* (Kongoli) ‘Бях чувал, че занзибарците са страшни ревнивци, за история с жена те заколват, както заколиха и Джеси, но това стана по-късно.’

гр. *Ποιός τον σκότωσε; Αυτό να μου πεις!* ‘Кой го уби? Това да ми кажеш!’

рум. *Împreuna cu câinii să atace oile grase și fragede? Asta nu-l cred.* ‘Заедно с кучетата да нападне тлъстите млади овце? Това не го вярвам.’

6.4. Функция на неутралност в балканските езици може да изпълнява и множественото число на демонстративите. Обикновено това са изрази (много често с *verba dicendi*), в които референтът се е загубил в съзнанието на говорещите езика, но често може да се предположи, че местоимението се отнася към „неща“, „работи“. В български на загубата на референта се дължи и употребата на ж. р. в изрази като *и таз добра*, където *таз* би могло да се отнася към „работата“, „ситуацията“, но връзката с референта се е загубила. В румънски с множественото число на показателното местоимение са се оформили изрази като *toate cele* ‘всичко това’, *multe cele* ‘много’, *alte cele* ‘друго’. Най-широка е употребата на множественото число като изразител на неутралност в гръцки, където демонстративите в ср. р. ед. ч. и мн. ч. най-често са взаимно заменими.

бълг. *Тия не ми минават!; Не ми ги разправяй тия.*

алб. *S'janë të mira këto.* (I. Kadare) ‘Не е хубаво това.’; *Përveç këtyre që thashë, kam edhe diçka tjetër.* (FShS) ‘Освен това, което казах, имам и нещо друго.’

гр. *Τι είναι αυτά που λες!* ‘Какви са тия, дето ги разправяш!’

рум. *Bune-s și acestea.* ‘И таз добра.’; *O s-o răsplătesc pentru toate cele, pe care le-a îndurat.* (www.cartea.info) ‘Ще я възнаградя за всичко, което е изтърпяла.’

6.5. Неутралните показателни местоимения влизат в състава на адвербиални изрази, най-многобройни са те в румънския език: бълг. *затова, при все това, при това, освен това*, алб. *megjithëkëtë, megjithatë, përveç kësaj, krahas kësaj* (в албански формите в косвен падеж показват, че местоимението е в ж. р., в акузатив формите за м. р. и ж. р. съвпадат), гр. *γὶ'αυτό, μ'όλα αυτά*, рум. *afară de aceea, pe lângă aceea, cu toate acestea, de aceea, pentru aceea, după aceea*.

бълг. *Не ми хареса филмът, **затова** си тръгнах.*

алб. ***Përveç kësaj**, në rendin e ditës janë edhe tre projekt ligje.*

‘Освен това в дневния ред са и три проектозакона.’

гр. *Δεν μου άρεσε το άρτν, **γὶ'αυτό** έφυγα.* ‘Не ми хареса купонът, затова си тръгнах.’

рум. *In **afară de aceea**, cursul pentru titlul universitar oferă pregătirea esențială pentru a putea desfășura profesiunea de Farmacist.*

‘Освен това курсът за университетска титла предлага основна подготовка за развитие на професията на фармацевт.’

6.6. В гръцкия език показателното местоимение за количество функционира като прилагателно, за разлика от български и албански, където е неизменяемо (наречие). Формата за неутрален род на това местоимение е в ср. р., по-често в мн. ч. Единственото число има функции на наречие в изречението със значение ‘толкова много’, а множественото има значение ‘толкова неща’. Това важи и за останалите местоимения за количество – въпросителните и относителните. Ето няколко примера за употребата им:

Θα με διασκέδαζε τόσον. ‘Толкова би ме забавлявало.’; *Τόσα έπαθε και μυαλό δεν έβγαλε!* ‘Толкова изпати и не му дойде акъл.’; *Όσα δέίνεις, τόσα πέρνεις.* ‘Колкото даваш, толкова вземаш.’; *Έχω τόσα να σου πω, μα δε σε βρίσκω πουθενά.* ‘Имам толкова да ти разказвам, но не мога да те намеря никъде.’

6.7. В българския език показателното местоимение в неутрален род може да субстантивира изречения. В гръцкия език тази функция е поета от определителния член в ср. р. ед. ч. П. Пашов отбелязва за българския език, че субстантивиращата роля на члена

е възпрепятствана от задпоставеността му (Пашов 1965а: 119), срв. примерите в български и гръцки:

бълг. *Това да се чувстваш добре зависи само от тебе.*

гр. *To va perváς kalá, ežartátaí móno apló séna.*

7. Лични местоимения. От балканските езици, само в българския личното местоимение в ср. р. *то* има функции като неутрално, които са подробно разгледани от П. Пашов (1965а: 120–124). Тук няма да се спирам на тези употреби, тъй като нямат аналог в балканските езици.

Ще бъде разгледана употребата на клитиките в неутрална функция. В български се използва мъжко-средната форма *го* (в родително-дателен падеж *му*), която ще приемем, че е от ср. р., тъй като може да се замести с демонстратива *това*. В гръцки като неутрално се употребява местоимението от ср. р. *то* (род.-дат. *του*), а в румънски – местоимението от ж. р. *о* (дат. *і*). В албански клитиките имат една форма за м. р. и ж. р. – *е* (дат. *і*).

7.1. Кратките винителни форми на личните местоимения в балканските езици се използват за обобщаване на информация в предходно изречение, т.е. с анафорична функция. Тази употреба е стеснена в български, където се предпочита показателното местоимение.

бълг. *Иван беше болен. – Знам това.; Не виждаш ли, че той е много зле по математика? – Виждам го, но какво мога да направя?*

алб. *Ai ishte i sëmurë javën e kaluar. – E di.* ‘Той беше болен миналата седмица. – Знам го.’

гр. *Ηταν άρρωστος την περασμένη βδομάδα. – Το ξέρω.* ‘Беше болен миналата седмица. – Знам го.’

рум. *Ion era bolnav. – O știu.* ‘Йон беше болен. – Знам го.’

7.2. С изключение на българския, в балканските езици клитиката може да се появи и в катафорична позиция:

алб. *Ku e di ai se sendi që kërkon është në baxhë.* (D. Agolli) ‘Откъде да (го) знае той, че нещото, което търсеше, беше в процепа.’; *E sheh sa relative janë gjërat.* (F. Kongoli) ‘Виждаш ли (го) колко относителни са нещата.’

гр. *Σταμάτα να με τυρανάς, γιατί το ξέρω πως κι εσύ πονάς*. ‘Прес-тани да ме тормозиш, защото (го) зная, че и тебе те боли.’

Повтарянето на предходна или следходна фраза чрез краткото лично местоимение е много разпространено в албанския, дотолкова че глаголят *di* ‘зная’ се употребява по-често придружен от кли-тиката, отколкото самостоятелно.

7.3. Употребата на клитиките като неутрални местоимения с безлични глаголи е невъзможна в балканските езици, за разлика от романските: фр. *Il le faut*. В това отношение румънският език показва близост с останалите балкански езици, а не с романските. Още една характерна за романските езици употреба на краткото лично местоимение липсва в румънски – като субститут на прилагателно име (Iordache 1977: 63): фр. *Est-elle belle? – Elle l’est*. ‘Тя красива ли е? – Тя е красива (букв. „тя го е“).’; *Sont-elles contentes? – Elles le sont*. ‘Те доволни ли са? – Те са доволни (букв. „те го са“).’

7.4. Клитиките в балканските езици участват в многобройни фразеологични изрази, в които се е загубила конкретната им референтна дума (или израз) – за бълг. вж. Ницолова 1986: 41; Пашов 1965а: 125–126; за рум. – Dindelegan 1994; за гр. – Holton 2000: 299; за алб. – В. Vokshi 2004: 85–86. В този случай местоименията се употребяват без оглед на рода и числото, като в румънски най-честа е употребата на ж. р. ед. ч. За илюстрация ще изброим по няколко такива изрази от всеки балкански език:

бълг. *фтасахме я, закъсахме я (го), оплесках я, как я караш, добре го даваш, ударихме го през просото, дявол да го вземе, обър-на го на шега, да му се не види, майната му, не ми ги разправяй*;

алб. *e mori në bisht* ‘отнесе го’, *e pui* ‘отнесе го’, *ta marrë dreqi* ‘дявол да го вземе’, *ia hodhi dikujt* ‘обвинявам’ или ‘измамвам’, *ia ripoi dikujt* ‘изработи го’, *do t’ia dal mbanë* ‘справям се’, *ia shkova* ‘надминах го’;

гр. *την κοπανάω* ‘духвам, изчезвам’, *το παίρνω απόφαση* ‘взи-мам решение’, *τα βυάζω πέρα* ‘свързвам двата края’, *τη βυάζω με* ‘справям се с, карам я с’, *τη βρίσκο με* ‘сближавам се с’, *μου τη σπάει* ‘къса ми нервите’;

рум. *a o face una și buna* ‘свършвам я една’, *a o duce de azi pe mâine* ‘карам я от днес за утре’, *a o întoarce pe glumă* ‘обърна го на шега’, *a o întoarce pe lapoviță și ninsoare* ‘обърна го на лапавица и сняг’, *a o lăsa dracului* ‘зарязвам’, *dă-i cu bere, dă-i cu vin* ‘дай ми с бира, дай ми с вино’, *cum o duci cu sănătatea* ‘как я караш със здравето’.

Загубвайки връзката със своя референт, местоимението се десемантизира и поема други функции в израза: 1) Стилистично-прагматични – интензифициране на действието; 2) Модифицира значението на глагола или отстранява двусмислието на глагол с много значения – *ударихме му по една ракия, e mori në bisht* ‘отнесе го’, *τη βιάζω με, a o face una și buna*; 3) Винителната форма на местоимението, заемайки мястото на пряко допълнение, детранзитивира преходни глаголи – *обърна нещо / обърна го на шега, mori diçka / e mori në bisht* ‘взе нещо / отнесе го’, *βιάζω κάτι / τη βιάζω με, a duce ceva / a o duce de azi pe mâine* ‘карам нещо / карам я от днес за утре’. Употребата на десемантизираната клитика се е разпростряла и при непреходни глаголи: бълг. *закъсвам / закъсах я*, рум. *a tuli / a o tuli* ‘потеглям / офейквам’, алб. *shkoj / ia shkova* ‘отивам / задминах го’ (вж. Dindelegan 1994: 13).

8. Притежателни местоимения. Употребата на притежателните местоимения (включително и възвратните притежателни в български и албански) като неутрални е свързана с тяхното субстантивиране: в ср. р. (рядко в ж. р.) в български, ср. р. в гръцки, ж. р. в алб., а в рум. – м. р. ед. ч. или ж. р. мн. ч. Показателните местоимения в неутрална функция имат следните значения: 1) нещо, което притежавам или ми се полага, 2) нещо, което мисля, мнение, позиция, 3) съдба, живот, житейска ситуация, често с негативна конотация.

бълг. *Моето си е мое, чуждото е общо.; Искам си своето.; Въпреки че не беше права, тя настояваше на своето.; Не е лесна твоята!*

алб. *Do të bëjnë të tyren.* ‘Ще направят тяхното.’; *Por teto Hasja s’undej nga e saja.* (I. Kadare) ‘Но леля Хася не се помръдваше от своето.’

гр. *Το δικό μου είναι δικό μου, αλλά το δικό σου είναι διαπραγματεύσιμο.* ‘Моето си е мое, но твоето е по договорка.’

рум. *Rămâneți cu ce aveți. Nu vă mai pot da într-adaos decât o inimă ușoară, ca să vă bucurați cu al vostru.* (Sadoveanu, GLR) ‘Останете с това, което имате. Не мога да ви дам друго, освен леко сърце, за да се радвате на вашето.’; *Așa crede el și din ale sale e greu să-l scoți.* ‘Така смята той и от неговото е трудно да го помръднеш.’

9. В заключение, след направения преглед на местоименните форми, които се употребяват в неутрален род, можем да обобщим, че балканските езици се разделят на две групи. В български и гръцки, където има морфологично изразен среден род на местоименията, той е предпочитан за изразяване на неутралност. В албански и румънски картината е по-пъстра, но в неутрална функция преобладава женският род. Независимо от рода, който се е наложил като неутрален, местоименията имат еднакви функции, като се отнасят към референт (който може да бъде и цяло изречение – независимо или подчинено), без да указват граматическия му род.

Обща черта на балканските езици е употребата на множествено число за изразяване на неутралност, като тази тенденция е засегнала най-силно гръцкия, в средна степен – румънския и албанския и най-слабо – българския език. Възникването на тази употреба свързваме със съгласуването с евентуален референт ‘неща, работи’.

Във всички балкански езици са възникнали фразеологични изрази с кратките лични местоимения, в които те са загубили своя референт. Това е довело до промяна на техните функции във фразата – със загубата на ролята си като субститути те са поели нови стилистични и граматични функции.

ПОВТОРИТЕЛНИ КОНСТРУКЦИИ С КОМПОНЕНТ МЕСТОИМЕННИЕ

Повторителните конструкции са важна част от балканските синтактични сходства. В балканските езици съществуват повторения, включващи всички части на речта – глаголи, съществителни, прилагателни, местоимения, а също и такива, в които участват различни части на речта, например съществително и глагол. Върху граматичните и експресивните функции на повторителните конструкции в балканските езици се спира подробно П. Асенова (Асенова 1990; 2002: 276–290), както и Д. Буркхарт (Burkhart 1989). Местоименията също образуват многобройни повторителни конструкции. Тук ще разгледам повторенията със същата или с антонимна местоименна форма, както и някои дистрибутивни употреби на местоименията, като се опитам да изясня техните функции.

1. Повторителни конструкции с показателни местоимения.

1.1. От повторенията на показателни местоимения се образуват най-често конструкции с неопределителна стойност – бълг. *този и този*, гр. *αὐτός κι αὐτός, τοῦτος και τοῦτος*, алб. *ky e ky*. Тази конструкция се среща и в други индоевропейски езици, Р. Харвег я определя като „редуцирана реч“ – говорещият е забравил информацията или я смята за несъществена за изказването (Харвег 1978: 399). Така, редуцирайки информацията за даден обект, говорещият го представя като неопределен пред слушателя. В румънски със същите функции се употребява повторението на неопределителното местоимение *cutare* ‘еди-кой си, някой си’, свързано със съюза „и“ или „или“ – *cutare și cutare, cutare sau cutare*. Тази конструкция се употребява в цитирана реч.

бълг. *Анатемата е формалното заявяване на Църквата, че този и този човек или общество от човеци са престанали да бъдат християни* (www.pravoslavie.domainbg.com).; *Казваме му кои сме, че кредитори имат към него претенция за определена сума, която трябва да се плати в **такъв и такъв** срок* (xdata.gateway).

bg); *Ако в сценария пише „ще гръмнем това и това и ще стане голям екшън“, това е заблуда!* (kino.gbg.bg)

гр. *Πότε μας μιλά κανείς όταν οικτίρει τη ψήφο μας, και για το ξεχαρβάλωμα που έχει στο νου του και να μας πει ξεκάθαρα **τούτο και τούτο** έχω σκοπό να κάνω;* (enoriaka.gr) ‘Кога ни говори някой, когато не зачита правото ни на глас, и с объркването в ума си да ни каже ясно, това и това възнамерявам да направя?’

алб. *Ky hadith rrëzon argumentin e lartëpërmendur dhe shpjegon dukshëm dhe pa asnjë paqartësi se nëse ndokush thotë “**ky e ky ka gabim**”, kuptimi i kësaj në shariat është “**ky e ky ka një shpërblim**”.* (albislam.com) ‘Този хадит оборва гореспоменатия аргумент и обяснява ясно, че ако някой каже „този и този има грешка“, смисълът на това в шериата е „този и този има възнаграждение“.’; *Nëse të godet diç e padëshirueshme, mos thuaj: sikur ta kisha bërë **këtë e këtë**, do të ishte **kështu e ashtu**.* ‘Ако те сполети нещо нежелано, не казвай: ако бях направил това и това, щеше да е така и така.’

рум. *Sub motivația că trebuie musai privatizată **cutare sau cutare** întreprindere – pentru ca așa a spus nu se știe cine de pe la FMI.* (www.revista22.ro) ‘С мотивацията, че трябва да бъде приватизирано това и това предприятие – защото така казал не знам си кой от МВФ.’; *A propos, ieri m-ați întrebat **cutare și cutare** lucru.* (www.eltauniversitate.ro) ‘А пропо, вчера ме питахте за тази и тази работа.’

1.2. С повторителната конструкция с показателни местоимения се избягва информация за предмет или качество. По същата логика от показателното местоименно наречие за начин се образува повторителна конструкция, с която се редуцира цяло изказване:

бълг. *Така и така, казвам, случайно да имаш малко кайма?* (www.bgstories.info)

алб. *Si i thashë **kështu e ashtu**, Bamka m’u kthye.* (D. Agolli) ‘Казах му, така и така, Бамка се върна.’; *I thanë vajzës: “**Kështu e kështu**, do të të grabisin!” dhe vajza nuk dilte kurrkund.* (N. Hajtov, превод Z. Dokle) ‘Казали на момата: „Тъй и тъй, ще те крадат!“ – и момата не излиза.’; *Ti do t’i thuash **kështu e kështu**. Kur do të hyjë, ajo do të shtihet se është një grua tjetër.* (www.albanianorthodox.com)

‘Ти ще ѝ кажеш така и така. Когато влезе, тя ще се престори, че е друга жена.’

1.3. В балканските езици, с изключение на българския, конструкцията „така и така“ се употребява и със значение ‘горе-долу’ – за неопределена, задоволителна ситуация.

гр. *Πως είσαι*; – **Έτσι κι έτσι**. ‘Как си? – Горе-долу.’

рум. *Pină acum, rezultatele sînt așa și-aș*. (www.byte.ro) ‘Досега резултатите са горе-долу.’; *Cum o duci cu sănătatea?* – **Așa și așa**. ‘Как я караш със здравето? – Горе-долу.’

1.4. Конструкцията „така и така“, освен с неопределително значение, може да се употребява като съюз със значение ‘след като, понеже’, обозначавайки действие, което вече се е извършило независимо от обстоятелствата.

бълг. *Мислех това да го напиша в страницата, озаглавена „за мен“, но пък си викам, така и така сте отворили тук, че я по добре да прочетете нещо.* (tommii.hit.bg)

алб. *Për grekët shovinistë dhe primitivë neve ashtu kështu jemi armiq edhe pa rezoluta fare, prandaj nuk është dashur që të mos miratohet.* (www.forumishqiptar.com) ‘Но гърците шовинисти нас така и така ни смятат за врагове и без никакви резолюции, затова не е желателно да не се приема.’

Повторението на показателното наречие за начин „така“ с антонима му „иначе“ също показва извършването на някакво действие без значение на обстоятелствата. Също както „така и така“ може да въвежда изречение за отстъпка, като придобива значение „след като“.

бълг. **Така или иначе** ще направи това, което е решил.; **Така или иначе** сте дошли дотук, сядайте.

гр. **Έτσι κι αλλιώς** να επιστρέψω δεν μπορώ σ'ένα παράδεισο που μ'έδιωξε και νά με... (песен) ‘Така или иначе, не мога да се върна в един рай, който ме изгони, и ето ме...’

2. Антонимни конструкции с показателни местоимения.

Значение на неопределеност може да се изрази и с едновременната употреба на показателни местоимения за близко и далечно посочване, като местоименията могат да бъдат свързани със съюз, безсъюзно или употребени дистрибутивно (вж. за българския език Ницолова 1986: 121).

2.1. В българския, гръцкия и албанския съществува конструкция, съдържаща местоименията за близко и далечно посочване, свързани безсъюзно. За разлика от конструкцията от типа „този и този“, която се отнася към един референт, антонимните конструкции с показателни местоимения съдържат идеята за множество неопределени обекти, която се дължи на противопоставянето на двете местоименни форми. При антонимната повторителна конструкция не съществува ограничение за употреба във възпроизведена реч.

бълг. *Ще взема това-онова и ще тръгвам.; И аз съм понаучил това-онова в университета.; Поговорихме си за това-онова.*

гр. *Δεν πρόλαβα να κάνω **τούτο-κείνο-το άλλο** γιατί έτρεχα για την δουλειά.* (artjigsaws1500.blogspot.com) ‘Не успях да направя това-онова-другото, защото тичах за работа.’

алб. *I kam dëgjuar duke folur për **këtë atë**.* (www.forumishqiptar.com) ‘Чух ги да си говорят за това-онова.’

2.2. Подобно значение изразяват показателните местоимения за близко и далечно посочване, свързани със съюза „или“ или употребени дистрибутивно. Функцията им в изречението е да представят няколко обекта като неопределени, тъй като тяхното конкретизиране е излишно за изказването. Противопоставянето тук е подсилено от съюза „или“.

бълг. *Благодарение на това принадлежащият към една или друга раса, към **този или онзи** народ, пол или религия няма право да бъде облагодетелстван с по-големи права.* (mediatimesreview.com)

рум. *Prea des uităm să ne întrebăm pe noi înșine dacă **acest sau acel** dans este cu adevărat frumos.* (unirea.150m.com) ‘Твърде често забравяме да се запитаме дали този или онзи танц е наистина красив.’

алб. *nga ky ose ai kënd vështrimi* ‘от тази или онази гледна точка’, *në këtë ose në atë rast* ‘в този или онзи случай’, *në këtë ose atë formë* ‘в тази или онази форма’ (FGjSh). *Përkatësia në këtë ose atë pjesë të ligjeratës e fjalëve “e, dhe, edhe” mund të përcaktohet vetëm brenda fjalisë.* (Gjuha jonë) ‘Принадлежността към тази или онази част на речта на думата „и“ може да се определи само в рамките на изречението.’

гр. *Дев ζέραμε τι θα γίνει, είπαμε να προσθέσουμε κι αυτό, να προσθέσουμε κι εκείνο...* (разговор) ‘Не знаехме какво ще стане, решихме да сложим и това, да сложим и онова...’

2.3. По същия начин функционират местоименните показателни наречия в повторителна конструкция. Конструкцията бълг. *тук-там*, *тук и там*, гр. *εδώ κ'εκεί*, алб. *aty-këtu, aty për aty*, рум. *aici și acolo* се употребява със значение ‘на места’.

бълг. *Поразпитай тук-там и научи дали не са склонни да инвестират у нас за казина* (oshte.indo).

гр. *Αεροπλάνα πέφτουνε εδώ κι εκεί και όλο «ψάχνουν» να βρουν τα αίτια Ναβάγια κάθε στιγμή ακούγονται, αίτια...άγνωστα, πού να τα βρεις* (www.metanastis.com); ‘Самолети падат тук и там и търсят виновните разбити кораби, всеки миг се чуват, виновни... непознати, къде да ги намериш?’

рум. *Ninge-n satul / Depărtat. / Ici și colo, / Fumegând / Dorm bordeie...* (G. Vasovia) ‘Вали в отдалеченото село. Тук и там, димейки, спят къщурки...’

Същата конструкция, освен с пространствено, се среща и с времево значение – ‘понякога, рядко, от време на време’.

бълг. *Тук-там* *някой се обаждаше.*

алб. *Aty-këtu përmendin edhe emrat e Bamkës dhe të Çute Babulës, por me zë të ulët.* (D. Agolli) ‘Тук-там споменаваха и имената на Бамка и Чуте Бабуля, но шепнешком.’; ... *dhe aty për aty i bëjnë shenjë njëri-tjetrit për të heshtur.* (D. Agolli) ‘... и тук-там си правят знак един на друг да мълчат.’

На конструкцията „тук-там“ може да се придаде насоченост чрез добавяне на предлога „от“ или „на“ в български и гръцки –

бълг. *оттук-оттам, насам-натам*, гр. *απ'εδώ κι απ'εκεί*; в албански – *andej-këndej*.

бълг. *Докато го нямаше, подочувахме **оттук-оттам** за някои от последните му „подвизи“*. (www.omda.bg)

гр. *Τρέχουν **απ' εδώ κι απ' εκεί** αναστατωμένοι οι άνθρωποι να μαζευτούν μπροστά στο φοβερό κριτή*. (www.mathisis.com) ‘Тичат оттук и оттам разтревожени хора да се съберат пред страшния съдия.’

алб. *Kërkova **andej-këndej** revista në frëngjisht*. (F. Kongoli) ‘Търсих оттук-оттам списания на френски.’

3. Повторителни конструкции с въпросителни местоимения.

3.1. Неопределеност могат да изразяват и някои повторителни конструкции с въпросителни местоимения. В това отношение типична е конструкцията с въпросителните наречия за място – бълг. *къде (и) къде*, гр. *που και που*, рум. *unde și unde* със значение „някъде, на места“ (Асенова 2002: 279). Конструкцията за време „кога-кога“ е равносилна на израза „от време на време“. В румънски тя се среща в два варианта: със съюзно свързване – *când și când*; с предлозите „от...на“ – *din când în când*. В гръцки въпросителните наречия за време могат да бъдат свързани съюзно – *пότε και τότε*, или безсъюзно – *пότε-пότε*, освен това като неопределително наречие за време функционира и повторителната конструкция с въпросително наречие за място *που και που*. В албански конструкцията също може да бъде с безсъюзно или съюзно свързване – *kur kur, kur e kur*.

алб. *Dhe përse nuk u është bërë e njohur kjo qytetarëve shqiptarë, për mos me thënë neve që këndojmë **kur e kur** edhe Fletoren Zyrtare?* (www.botashqiptare.net) ‘И защо не са уведомили за това албанските граждани, да не кажа нас, които рецитираме отвреме-навреме и официалния бюлетин?’; *Edhe dega e shelgut qante **kur e kur**, si qajnë të gjithë fëmijët, kur u vjen të qajnë*. (www.alb-net.com) ‘И клонката на върбата плачеше понякога, както плачат всички деца, когато им идва да плачат.’

гр. *Μόνο **που και που** κανένας χωροφύλακας ζετρώπωνε απ' το καταφύγιο του*. (www.sarantakos.com) ‘Само отвреме-навреме ня-

кой жандармерист се подаваше от скривалището си.’; *Που και που κάντε ένα διάλειμμα, παρατηρήστε γύρω σας τα πουλιά, τα λουλούδια.* (www.eosx.gr) ‘Отвреме-навреме правете почивка, обръщайте внимание на птичките и цветята около вас.’; *Πότε-пότε πετάει και κάποιο κουτσομπολιό αν ο αθλητής τυχαίνει να είναι ντόπιος.* (miararea.blogspot.com) ‘Отвреме-навреме тръгва и някой слух, ако спортистът е местен.’

рум. *Lectură, conversație, unde și unde câte un coleg căutând să se izoleze pentru a-și nota ceva în jurnalul de drum.* (www.contrafort.md) ‘Четене, разговори, отвреме-навреме някой колега, който иска да се изолира, за да си отбележи нещо в дневника.’; *Cerul, din când în când se curăță de îngeri. Copacul, din când în când se leapadă de frunze.* (C. Chercotă) ‘Небето понякога се изчиства от ангели. Дървото понякога си съблича листата.’; *Ea trebuie, când și când, completată cu elemente de interpretare a semnificației evenimentelor trăite de pacient, a viselor sale și a unor acte spontane.* (freudfile.org) ‘Тя понякога трябва да се допълва с елементи, интерпретиращи значението на преживяните от пациента събития, на сънищата и някои спонтанни действия.’

3.2. Дистрибутивната употреба на местоимението „кой“ – конструкцията „кой...кой“, е синонимна на „някои...други“, „едни...други“. Използва се при изброяване или противопоставяне на елементите на дадено множество, като понякога експлицитно се указва и самото множество.

бълг. *Запришждаха хора, кой отляво, кой отдясно.; Кой с химикал, кой с молив, всички ученици пишеха усърдно.*

алб. *Më së fundi e mbërthyem, kush për këmbësh, kush për duarsh dhe e shpëmë në majë të kodrës.* (N. Hajtov, превод Z. Dokle) ‘Най-накрая я хванахме, кой за краката, кой за ръцете, и я отнесохме на върха на хълма.’; *kush më shumë e kush më pak* ‘кой повече, кой по-малко’; *U shpërndamë kush andej e kush këtej* ‘Разпръснахме се кой насам, кой натам.’ (FGjSh)

рум. *Și ne luăm noi de la școală și ne ducem cu toții. Și care săpau cu cazmalele, care cărau cu târăboanțele, care cu căruțele, care cu*

convăștile, în sfârșit lucrau oamenii cu tragere de inimă. (I. Creangă, GLR) ‘И се грабваме ние от училище и вървим с всички. И кой копаеше с лопатите, кой пренасяше с количките, кой с каруците, кой с коритата, накрая работеха хората с усърдие.’; ... *cuconași și negustori îmbrăcați care turcește, care nemțește.* (I. Ghica, GLR) ‘... господинчовци и търговци, облечени кой по турски, кой по немски.’

По същия начин функционират удвоените дистрибутивни конструкции с въпросителни наречия. Значението им е ‘понякога’, ‘някъде’ и т.н. и също се употребяват в случаи на изброяване и противопоставяне.

бълг. *Всички говорят за провала, къде сериозно, къде на шега.*
алб. *Mendime ku të kthjellta e ku të mjegullta.* (D. Agolli) ‘Мисли, къде ясни, къде мъгляви.’

рум. *Când treaptă de om, / Când animal... / Către lumină, / Către tunerec...* (G. Vasovia) ‘Кога стъпка на човек, кога на животно... Към светлината, към мрака...’; *Nu știi ce are Ion, când e trist, când e vesel.* ‘Не знам какво му е на Йон, кога е тъжен, кога е весел.’

3.3. При повторителните конструкции с неопределителна функция, както и при дистрибутивната употреба, често пъти въпросителното местоимение за място се употребява със значение за време – ‘понякога, от време на време’. Освен време, наречието за място може да означава и причина в конструкцията *откъде-накъде*, гр. *από που και ως που*, рум. *de unde și până unde*. Тази конструкция е запазила въпросителното си значение, като към него е прибавена ексclamативност. Смисълът ѝ е ‘защо, как, как така’.

бълг. *Откъде-накъде ще се отнася така с мен?*

гр. *Αλλά από που και ως που η Ελλάδα είναι χώρα του Πρωθυπουργού;* (www.e-ecology.gr) ‘Но откъде-накъде Гърция да е държава на министър-председателя?’; *Από που και ως που δίνεις μόνο στο ΠΑΣΟΚ τη δυνατότητα να φέρει όλα όσα λες;* (www.liberals.gr) ‘Откъде-накъде да се отнася само за ПАСОК това, което казваш?’

рум. *De unde și până unde s-a ivit o nepoată de la Bacău?* (GLR) ‘Откъде-накъде се появи племенница от Бакъ?’; *De unde până unde te-ai împrietinit cu Dumitru?* ‘Откъде-накъде си се сприятелил

с Думитру?»; **De unde și pînă unde atîta dragoste față de amărita breaslă? De ce atîta grabă?** (www.evenimentul.ro) ‘Откъде-накъде такава любов към работата? Защо е това бързане?’

3.4. Въпросителните местоимения участват и в повторителни конструкции с функция на интензифициране.

3.4.1. Обща за български и албански е конструкцията *къде-къде*, алб. *ku e ku*, с която се интензифицира качество или характерно свойство. Употребява се със сравнителна степен, като се изтъква притежаването на качество от лице или предмет в много по-голяма степен в сравнение с друг.

бълг. *Виждали сме къде-къде по-големи нещастия.*

алб. *Siç duket statusi i krijuesve në diktaturë, ka qenë **ku e ku më** i privilegjuar se statusi i gjeneralëve.* (www.geocities.com) ‘Както изглежда, положението на творците при диктатурата е било къде-къде по-привилегировано от положението на генералите.’

3.4.2. В албански, гръцки и румънски, освен качество, може да се интензифицира и количество. Това става чрез повторение на местоименното наречие за количество „колко“ – алб. *sa e sa*, гр. *πόσος και πόσος*, рум. *câte și mai câte* ‘колко много, толкова много’:

алб. *Nuk i besojmë shokut, pse na ka gënjyer **sa e sa** herë: na ka dhënë fjalën e se ka mbajtë, na ka dhanë besën e na ka tradhtuer!* (www.panorama.com.al) ‘Не вярваме на приятеля, защото ни е лъгал толкова много пъти: даде ни дума и не я удържа, даде ни клетва и ни предаде!’

гр. ***Πόσα και πόσα** ανόητα αντονόητα διατηρούνται ακόμα και στις μέρες μας...* (users.forthnet.gr) ‘Колко непознати неща, които са ясни от само себе си, са запазени и в наши дни.’

рум. *Dacă aș sta să povestesc **câte și mai câte** mi s-au întâmplat.* ‘Ако седна да разправам колко неща ми се случиха.’

3.4.3. Със повторението на наречието за начин в албанския и гръцкия се образува конструкция със значение ‘на всяка цена’. Същата конструкция се среща в гръцки и в устойчивите изрази *κάτω πώς και πώς* ‘правя всичко възможно’, *περιμένω πώς και πώς* ‘чакам

едва-едва, с нетърпение’. Конструкцията *как-как*, *как и как* се среща и в българския език, но в наши дни употребата ѝ е ограничена.

бълг. *И тъй, ти ще отидеш и ще гледаш как-как да докараш работата наред – ще хоратиш там... вече каквото та е господ научил.* (Д. Войников); *Искаш дрехи чисти, прилични, да се не срамиш в гимназията; искаш книги, учебници скъпи и прескъпи, трябва как и как да те поддържам да свършиш...* (И. Вазов); *Но мисли се, че всеки един от опозиционните депутати, като се качи тук, друга работа, друга задача, друга цел няма, освен как и как да смене министерството, да гледа да го събори.* (parliament.bg)

алб. *Ca shtiren sikur vijñë nga perëndimi natyror, por të gjithë si të sapoardhurit në kontinentin e ri, të gjithë nxitojnë si e si të pasurohen.* (www.albanianorthodox.com) ‘Някои се държат сякаш идват от запада, но всички като новодошлите на новия континент, всички бързат час по-скоро да забогатеят.’

гр. *Κοιτάζω πώς και πώς να τα βολέψω.* (www.kairatos.com.gr) ‘Само гледам да свържа двата края.’; *Οι Άραβες προτιμούν να κάθονται οκλαδόν. Στη δική μας μεριά του πλανήτη, ο κοσμάκης που ξελιγώνεται στο τρέξιμο και την κοινωνική орθοστασία κάνει πώς και πώς όσπου να βολευτεί σε μια карέкла.* (neagnosi.gr) ‘Арабите предпочитат да стоят клекнали. В нашата част на планетата, народът, който припада от тичане и обичайното стоене на крак, прави всичко възможно да се разположи на някой стол.’; *Στο μεγάλο αμφιθέατρο της Ανώτατης Σχολής Οικονομίας, τα μέλη της διοίκησης περίμεναν πώς και πώς χθες το μεσημέρι τον πρόεδρο της Νέας Δημοκρατίας κ. Κ. Καραμανλή.* (ta-nea.dolnet.gr) ‘В голямата зала на Висшия икономически институт членовете на администрацията чакаха с нетърпение вчера следобед председателя на Нова демокрация, г-н К. Караманлис.’

3.4.4. Обща за български и румънски е конструкцията *кой от кой care mai de care*, с която се интензифицира качество, което е общо за множество хора или предмети. Конструкцията се употребява с прилагателно име в сравнителна степен. Подобна е конструкцията в албански *kush e kush*, при която, също както в българ-

ски и румънски се долавя съревнователен характер на елементите от множеството, но за албанската конструкция не важи ограничението за употреба с прилагателно.

бълг. *Събраха се всички моми, коя от коя по-хубава и по-гиздава.*

рум. *Râd cu lacrimi, năpustindu-se în vorbă, care mai de care mai șiret la cuvânt.* (Delavrancea, GLR) ‘Смеят се със сълзи, впускайки се в разговора, кой от кой по-сладкодумен.’

алб. *kush e kush të fliste i pari* ‘кой от кой да говори пръв’; *Më mirë se kushdo, këtë e kanë kuptuar parlamentarët, të cilët vihen në garë kush e kush të bërtasë, të shajë e të fyejë mbarë e prapë.* (www.panorama.com.al) ‘По-добре от всеки това са го разбрали парламентаристите, които се надпреварват кой да вика, да креши и да обижда наляво и надясно.’; *Prandaj shpesh herë debatet këtu ngjajnë me një konkurs kush e kush është më i shurdhër ndaj fjalës së tjetrit.* (www.forumishqiptar.com) ‘Затова често дебатите тук приличат на конкурс кой от кой е по-глух за думите на другия.’

3.4.5. В румънски конструкцията *din ce în ce*, която се образува с въпросителното местоимение „какво“ и предлозите „от...на“, означава ‘все повече’. С нея се интензифицира качество и се употребява най-често със сравнителна степен на прилагателните имена.

Doi poli focalizează astăzi interesul unei părți, din ce în ce mai mari, a comunității științifice și filosofice pe plan internațional. (www.artifact.fws1.com) ‘Два полюса привличат днес интереса на една група, все по-голяма, на научната и философската общност в международен план.’; *Pe de altă parte, deoarece există cereri din ce în ce mai mari și resurse limitate, utilizatorii trebuie să fie cât se poate de eficienți și productivi.* (www.microsoft.com) ‘От друга страна, понеже има все по-голямо търсене и ограничени ресурси, потребителите трябва да бъдат колкото може по-ефективни и продуктивни.’

3.5. Въпросителните местоимения участват в повторителна конструкция, която създава стилистичен ефект на забавяне. Употребяват се в риторични въпросителни изречения, като след повтарянето на местоимението, следва отговорът.

бълг. *Заведенията бяха затворени и къде, къде – седнахме в парка.*

алб. *Gruaja e dobët t'atilla punë nuk mund të mbarojë dhe kush, kush – hajde Ramadan Ziu shërbeji Rufatit.* (N. Hajtov, превод Z. Dokle) ‘Слаба жена такава работа не може да върши и кой, кой – айде Рамадана да слугува на Руфат!’

4. Повторителни конструкции с обобщителни местоимения. Повторителни конструкции могат да се образуват и от обобщителни местоимения. В румънски повторението на адвербиалния местоименен израз *cu totul* има квантитативна функция. Подобно значение изразява и повторението с предложно свързване *cu totului tot, în totului tot*, в български – *всичко на всичко* ‘общо, изцяло’, с точен еквивалент на албански *gjithë e gjithë*, на което обаче липсват стилистична маркираност на интензификатор, каквато има изразът *cu totul și cu totul*. Изразът „всичко на всичко“ може да се употребява и с омаловажаващо значение – ‘само, не повече от’.

рум. *Avea un păr cu totul și cu totul de aur.* (www.hiparion.com) ‘Имаше коса, цялата от злато’; *Cum va fi arătînd capul unui om care are-o operă ori o dramă-n el, cu oamenii ei interesanți, cu lumina de lampе, cu pînzele zugrăvite, cu totului tot în capul lui...* (www.agonia.net) ‘Как може да изглежда главата на един човек, който има цяло произведение или драма в нея, с интересните хора вътре, със светлината на лампите, с изрисуваните платна, с всичко това в главата му...’; *Aveau în totului tot șapte băieți, într-o bună zi, s-a apucat femeia să coacă pâine și cum cei șapte băieți se zbenguiau și nu se ogoiau, le-a fâgăduit să le coacă colăcei, dacă or sta cuminți.* (www.carteata.ro) ‘Имаха всичко на всичко седем момчета, в един хубав ден се залови жената да пече хляб и понеже седемте момчета си играеха и не се укротяваха, им обеща да им опече сладкиши, ако стоят мирни.’

бълг. *Имам всичко на всичко пет лева.; Събра всичко на всичко два чифта обувки, едните кафяви, а другите бели за лятото и един чифт дамски пантофки за танц.* (bezmonitor.com); *Бракът е всичко на всичко един документ. Не е нужно да си „бракуван“, за да бъдеш с някого.* (www.mileto.hit.bg)

алб. *Ne tre milionë jemi gjithë e gjithë...* ‘Ние сме всичко на всичко три милиона.’; *Gjithë e gjithë, ata mjaftoheshin me zakonin e larjes së kokës dhe të duarve.* (ballkan.com) ‘Те се задоволяваха всичко на всичко с навика да си мият косата и ръцете.’; *Qiriri sipas jush mund të ngrohë në largësinë prej 7 kilometrash, atëherë pse i njëjti qiri nuk mund të valojë kazanin në një largësi gjithë e gjithë tre kut?* (www.albanian.ca) ‘Свещта според вас може да топли на разстояние 7 километра, тогава защо същата свещ не може да кипне казана, който е на разстояние три лакътя?’

5. Повторителни конструкции с отрицателни местоимения. Със стилистичен ефект се употребяват в повторителни конструкции и отрицателните местоимения. В румънски се среща изразът *nimica nimicuța*, в който местоимението се повтаря с неговата умалителна форма. Повторителните конструкции с умалителни имена са характерни за балканските езици – бълг. *гол-голеничък*, *сам-самичък*, гр. *πράγμα πράγματάκι* ‘нещо-нещичко’, рум. *noi nouț* ‘нов-новеничък’, *singur singurel* ‘сам-самичък’, алб. *zog zogëzo* ‘птицо-птичко’, като прилагателните изразяват абсолютен суперлатив, а съществителните различни прагматични нюанси като симпатия, снизхождение, пренебрежение (Асенова 2002: 278–279). При разглежданите местоименни конструкции, в румънския израз *nimica nimicuța* умалителната форма на местоимението усилва отрицанието и изразът придобива значение ‘съвсем нищо, абсолютно нищо’.

рум. *Am crezut că voi câștiga cine știe cât, și când colo, nimica nimicuța.* (GLR) ‘Мислех си, че ще спечеля кой знае колко, а то – нищо и никакво.’

Румънската конструкция е сходна по значение с българската *нищо и никакво*, в която отрицателното местоимение за предмет се повтаря от местоимението за качество. Тази конструкция в български се употребява със значение ‘нещо маловажно’, изразява пренебрежение или снизхождение.

бълг. *Нищо и никакво хлапе, ама нахално.*; Цветелин Кънчев *ще трие нара, признат за виновен в нищо и никакво си изнудване.* (www.bulgaria.com)

10. Заключение. Местоименните повторения се вписват в общата картина на повторителните конструкции като характерен начин на общуване на балканския човек (вж. Асенова 2002: 290). Най-често те имат неопределителни функции – тук се включват повторенията на показателните и въпросителните местоимения и наречия. Въпросителните местоимения в удвоена конструкция служат и като интензификатори на признак или количество. Повторителните конструкции придават специфична експресивност на речта, влизайки в употреба на мястото на обикновените неопределителни или въпросителни местоимения. Както отбелязва Д. Бурхарт, „специфично балканското в повторителните конструкции се състои в това, че те са факт на езика, а не само на речта“ (цитирано по Асенова 2002: 290). Това важи в пълна степен и за местоименните повторения – създавайки устойчиви конструкции, те стават незаменяеми в своите функции от други местоимения.

ЗА НЯКОИ СИНТАКТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ ВЪВ ФУНКЦИОНИРАНЕТО НА МЕСТОИМЕНИЯТА

1. **Особености в употребата на клитиките.**¹ В балканските езици кратките форми на личните местоимения са групирани в два реда – винителни и родително-дателни клитики. Единствено в гръцкия език са възникнали и кратки местоименни форми в именителен падеж, 3 лице, които се употребяват в две конструкции – с показателната частица „ето“ и с въпросителното местоимение „къде“.

1.1. Показателната частица „ето“ (и други подобни) се употребява както с винителните, така и с родително-дателните клитики. В съчетание с винителните се изявява значението ѝ на посочване на даден обект, а с дателните се обозначава „даване“ в конкретен и абстрактен смисъл: *Ето ти една книга.*; *Те ти, булка, Спасовден.*; *На ти една мандаринка, на ти и едно бананче да поемеш малко витаминки и гледай смело напред.* (www.bulgaria.com). Комбинацията с родително-дателни местоимения няма да бъде разглеждана тук, тъй като няма отношение към употребата на номинативните клитики в гръцки.

1.1.1. В албанския език частицата *ja* ‘ето’ не се употребява с кратките форми на местоименията, но съществителното, което я придружава, е в именителен падеж: *ja shtëpia* ‘ето къщата’. Изключение прави конструкцията със значение на даване, когато се подава някакъв предмет: *na librin* ‘ето книгата’. Винителният падеж тук е обоснован от значението на конструкцията, тъй като показателната частица се явява на мястото на глаголи от рода на „вземи“, „заповядай“, които управляват винителен падеж за обекта, който се дава, и дателен за получателя.

1.1.2. В български и румънски език показателната частица „ето“ се употребява с винителни клитики – и в случай на посочване, и в случай на даване: бълг. *ето го*, рум. *iată-l*. В гръцки в 1 и 2

¹ Няма да се спирам върху словоредата на клитиките, тъй като този въпрос е широко изследван в балканистичната литература, вж. Sandfeld 1930; Логачев 1970; Venacchio 1988; Асенова 2002 и мн. др.

лице се употребяват винителни клитики, а в 3 л. срещаме примери с винителни и именителни кратки форми:

Εάπλωσα πίσω στη πολυθρόνα μου και πριν προφτάσω να γυρέψω τίποτε, να τον ο καφέс μου, έτσι όπως ακριβώς τον προτιμώ. (peri-grafis.com) ‘Опънах се назад във фотьойла ми и преди да успея да потърся нещо, ето го кафето ми, точно така, както го предпочитам.’; *Και να την η σύζυγος ήταν εκεί με ένα άλλον άντρα.* (www.grirc.net) ‘И ето я съпругата, беше там с друг мъж.’; *Θαυμάζουμε και οι δυο μας την κάθε еικόνα, και τότε, να την: η еικόνα του Ιωάννη.* (www.culture.gr) ‘Спомняме си и двамата всяка картина и тогава, ето я: картината на Йоанис.’; *Και να με που μένω, κι ακόμα προσμένω.* (paroutsas.jmc.gr) ‘И ето ме къде живея и още очаквам.’

Πάλεψε και να τος τώρα να αγωνίζεται με ένα πόδι και ένα κατά τα άλλα υπέροχο σώμα να αποδείξει πρώτα στον εαυτό του και στους άλλους ότι ζει. (www.istoselides.gr) ‘Помъчи се и ето го сега, агонизира с един крак и страхотно тяло, доказва първо на себе си и на другите, че е жив.’; *Τι δεν ξέρετε ποιος είναι ο Εξυπνολαιμαργούλης; Να τος λοιπόν που έφτασε.* (www.geocities.com) ‘Какво, не знаете кой е Умният лакомник? Ами ето го, дойде.’

1.1.3. Конструкцията деиктична частица + винителна клитика е характерна както за славянските, така и за романските езици, към които спадат съответно българският и румънският, сравни например в сръбски – *evo ga*, във френски – *le voilà*: ср. *Kad me spazih, rekoх себи – evo ga onet, било му мало.* (www.rastko.org.yu) ‘Като те зърнах, казах си – ето го пак, малко му беше.’; фр. *Le voilà! Le voilà! Regardez! Comme fièrement il bouge, ses longs plis au combat préparés!* (drapeaurouge.free.fr) ‘Ето го! Ето го! Гледайте! Колко гордо се движи с дългите си гънки, готови за борба!’ Трябва да се отбележи, че в румънски клитиката е задпоставена спрямо деиктичния елемент, както е в български и гръцки.

1.1.4. Според Б. Джоузеф конструкцията е била заета в гръцки от южнославянски в първоначалния ѝ вид – показателната частица „ето“ + кратка винителна форма: *να τον*. В гръцки език конструкцията е била реинтерпретирана от *να* + акузатив в *να* + номинатив

чрез посредничеството на съществителните и показателните местоимения в среден род, където именителният и винителният падеж съвпадат по форма. Това преосмисляне позволява употребата на съществителните имена и показателните местоимения (които служат и за лични) с показателната частица *να*, което е пътят на образуване на новите кратки форми на личното местоимение в именителен падеж. Създаването на номинативни клитики става по аналогия с винителния падеж: *να αὐτόν* : *να τον* / *να αὐτός* : *να τος* (Joseph 2001: 257).

1.2. В български и гръцки език с местоименна клитика се употребява и въпросителното местоимение „къде“. В гръцкия език това е другата устойчива конструкция, в която се употребява именителната клитика: *πού 'ν'τος* (< *πού εἶναι αὐτός*). Б. Джоузеф обяснява възникването ѝ чрез прехвърляне на модела на показателната частица „ето“ и номинативната клитика. Така възниква синтактична конструкция от деиктичен/локационен елемент + номинативна местоименна клитика (Joseph 2000: 148).

В български език въпросителното местоимение за място *къде* се среща в комбинация с винителната клитика, обикновено в 3 л. – *къде го, къде я, къде ги*. За този факт могат да се намерят две обяснения – от една страна, елипса на глагол, който управлява акузатив, от рода на *виждам, търся, има*, който се появява на мястото на глагола *съм*: *Къде е той?* > *Къде го (виждаш)?* От друга страна, акузативната форма на местоимението може да се обясни с действието на аналогията – прехвърляне на конструкцията от отговора на въпроса: *Къде го?* – *Ето го*.

1.3. Въпреки че е характерна и за други индоевропейски езици, употребата на показателната частица „ето“ с кратка форма на личното местоимение е обща черта в българския, румънския и гръцкия език, като същевременно е пример за проникване като лексикална заемка от български в гръцки и за разпространение като синтактична конструкция в гръцкия език, както убедително показва Б. Джоузеф. Интересна е общата конструкция за български *къде го* и гръцки *πού 'ν'τος*.

2. Свърхупотреба на родителните клитики в гръцкия език.

Кратките родително-дателни форми на личните местоимения са широко употребявани в балканските езици. Освен с обичайните за тях функции, те са натоварени с функциите за изразяване на притежание в приименна и приглаголна позиция, с характерните за балканските езици метафорични функции при етичния датив и мн. др. Широко изследвана в балканското езикознание е употребата на родително-дателните клитики с несъщински предлози с пространствено значение:

гр. *Κάνε click **επάνω μου** με το ποντίκι!* (www.parginos.gr) ‘Кликни отгоре ми с мишката!’; *Είναι σαν να περνάει **δίπλα μου**.* (www.hri.org) ‘Сякаш минава покрай мен’

бълг. *Да не скочи пак **отгоре ми** с карабината?* (И. Петров)

Някои автори изразяват съмнение в гръцкото влияние върху възникването на тази конструкция в български и румънски (напр. Младенов 1985), но в подробния си анализ на това явление М. Костова и К. Костов убедително показват, че конструкцията е характерна за гръцкия език (Костова, Костов 1982: 177). Наистина, в гръцки се наблюдава една изключително разширена употреба на кратките родителни форми в конструкции, които не се срещат или се срещат по-ограничено в другите балкански езици.

2.1. Една от характерните употреби на родителните клитики в гръцкия език е при обръщение – конструкцията е име във вокатив + кратко притежателно местоимение. Т. Цивьян показва, че голямата честота на срещане на тази конструкция се дължи на компенсирането на липсата на *dativus ethicus* в гръцкия език. Авторката свързва етичния датив в балканските езици с присвояването като жест с направление към себе си. Това присвояване и интериоризиране на явление, емоция, понятие и т.н. в субекта се изразява в гръцки именно с конструкцията вокатив + притежателна (родителна) клитика, като това фиктивно притежание е всъщност ласкаво обръщение (Цивьян 1999: 97).

В останалите балкански езици със звателната форма на имената може да се употреби само същинското притежателно местоимение:

алб. *Zgjohu, nëna ime e dashur, balli dhe emri im i shkelur, zgjohu, oj!* (www.albasoul.com) ‘Събуди се, мила моя майко, челото и името ми е опетнено, събуди се!’; *Mos më mbaj inat, nëna ime e mirë!* (www.panorama.com.al) ‘Не ми се ядосвай, добра моя майко.’; *Prandaj, biri im, bindju zërit tim dhe bëj atë që të urdhëroj* (bible.gospelcom.net). ‘Затова, сине мой, убеди се в твоя глас и прави това, което ти заповядвам.’; *Kostandin biri im, cfarë po thua ti kështu?* (www.albemigrant.com) ‘Костандине, сине мой, какво така казваш?’

рум. *Fiule meu, s-au scurs atâtea zile, atâtea nopti...* (www.interromania.com) ‘Сине мой, изтекоха ти толкова дни, толкова ноци...’; *Și dorința de a te mai vedea o dată, chinul depărtării tale mi-au scurtat viața într-o bună zi... Asculta-mă, te rog, iubita mea.* (www.versuri.ro) ‘И желанието да те видя още веднъж, болката от твоето заминаване ми съкрати живота в един ден... Чуй ме, моля те, любима моя.’

В българския език дателната клитика може да се употребява при обръщение само ако името е членувано – *детенцето ми, миличкият ми*; клитиката се употребява и с пълните форми на прилагателните имена – *драги ми Смехурко*. Това се обяснява, от една страна, с факта, че кратките притежателни местоимения се употребяват само с членувани имена, от друга – с характерната за балканските езици употреба на членуваните съществителни и субстантивирани прилагателни като обръщения (вж. Асенова 2002: 135–136). Със същинските звателни форми на съществителните може да се употреби само пълната форма на притежателните местоимения – *боже мой, майко моя*. Конструкцията вокатив + притежателно местоимение се отличава с книжовност и има по-ограничена употреба, срв:

О, майко моя, родино мила, /защо тъй жално, тъй милно плачеш? (Хр. Ботев);

Майко, къде си ми сложила зелената блуза?

Гръцката конструкция вокатив + притежателна клитика има много широка употреба – в художествената литература, във фолклора, в разговорната реч:

Μάνα μου, κοίτα, ενόχτωσε, πώς να κινήσω; βρέχει. (Καρυστάκης) ‘Μайко моя, виж, стъмни се, как да тръгна, вали.’; *Ρούχα μου, πού είν’ο αφεντής σας και πού είναι το κορμί σας.* (нар. песен – примерът е на Цивян) ‘Дрехи мои, къде е собственикът ви и къде е тялото ви?’; *Δώστο μου αγόρι μου! Δεν μπορώ να περιμένω άλλο!* (www.help-net.gr) ‘Дай ми го, момчето ми! Не мога да чакам повече!’; *Πού πας ρε παιδί μου;* ‘Къде отиваш, бе човек?’

2.2. Още една употреба на родителната клитика в гръцкия език е свързана с обръщението. Става въпрос за клиширани изрази, които включват императивни форми, употребени с краткото родително местоимение. Тези изрази служат за директно обръщение към събеседника в конкретна речева ситуация: *έλα μου, πες μου, πείτε μου* ‘кажи, кажете’. Те са много разпространени в гръцкия и макар да се срещат и в другите балкански езици, в тях нямат толкова устойчив характер.

2.3. Широко употребявани в гръцки са и конструкциите с родителни клитики за изразяване на множество или част от множество. Обикновено това става в комбинация с квантификатор – местоимение или числително.

2.3.1. С местоимение квантификатор – неопределително, обобщително или отрицателно (както и *άλλος* ‘друг’, което в гръцки се смята за неопределително), кратките родителни форми образуват конструкция, с която се изразява отделяне от множество. Изразители на цялото множество са клитиките, употребени в мн. ч., а изброените видове местоимения указват отношението на частите към цялото – отделяне на една част, отричане или утвърждаване на множеството. В другите балкански езици конструкцията се образува с предлога „от“ и пълна акузативна форма на личните местоимения.

гр. *Κανένας τους δεν ήθελε να βγει στο δρόμο.* (www.sarantakos.com) ‘Никой от тях не искаше да излезе на улицата.’; *Κανένας τους δεν μπόρεσε να σχηματίσει ούτε μια απλή φράση.* (tovima.dolnet.gr) ‘Никой от тях не успя да образува и едно просто изречение.’; *Πρέπει να μάθουμε ο ένας από τον άλλον, από τους αγώνες που έχουμε κάνει μέχρι τώρα ο καθένας μας για την ελευθερία.* (www.florina.org) ‘Трябва да

учим един от друг, от борбата, която е водил досега всеки от нас за свободата.’; *Ki álloí mas edó pollói tha páthoume μαζί τους.* (users.otenet.gr) ‘И други, събрани тук, ще страдаме заедно с тях.’

бълг. **Някои от нас** не бяха съгласни.; **Никой от тях** не дойде.; **Всеки от нас** може да бъде предателят.

алб. **Secili prej nesh merr pjesë në atë që quhet jetë shoqërore, por secili prej nesh ka edhe atë që ai e quan jetë private.** (www.geocities.com) ‘Всеки от нас участва в това, което се нарича обществен живот, но всеки от нас има и това, което нарича личен живот.’; *Të gjithë u pajtuam që nëse dikush prej nesh sheh ndonjë prodhim, reklamë apo video spot që shfrytëzon trupin e femrës, duhet të dërgojë mesazh.* (www.amrkhaled.net) ‘Всички се разбрахме, че ако някой от нас види някакъв продукт, реклама или видеоклип, който използва женското тяло, трябва да изпрати съобщение.’; *Sepse askush prej nesh nuk jeton për veten e vet dhe askush nuk vdes për veten e vet.* (www.shqiptarortodoks.com) ‘Защото никой от нас не живее за себе си и никой не умира за себе си.’

рум. **Cineva din noi e idiot: tu sau eu?** (acasa.md) ‘Някой от нас е идиот: ти или аз?’; *De multe rugăciuni și lacrimi avem trebuință, o, iubitorilor, ca să fie cineva din noi tare în ispite!* (www.sfaturiortodoxe.ro) ‘От много молитви и сълзи имаме нужда, драги, за да бъде някой от нас твърд при изпитанията.’; *În ficcare din noi se găsește un mic univers, o bucațică din esență.* (www.blueiris.ro) ‘Във всеки от нас се намира една малка вселена, късче от есенцията.’; *Că pot greși – nimeni din noi nu e sustras erorii.* (www.ournet.md) ‘Че може да греша – никой от нас не е застрахован от грешки.’

В конструкцията от обобщителното местоимение „всички“ + кратко родително местоимение в мн. ч. също се указва множество, като същевременно чрез клистиката се определя дали става въпрос за 1, 2 или 3 лице. В българския език се среща същата конструкция, но при нея действа ограничението, че не може да бъде подлог в изречението, срв:

Обичам всички ви. Тя досажда на всички ни.

**Всички ни ще ходим на екскурзия.*

В българския език, както и в румънски и албански, обобщителното местоимение може да се употреби с пълната форма на личните местоимения в мн. ч., като в този случай ролята на конструкцията в изречението се определя от падежа на личното местоимение:

бълг. **Всички ние** обичаме родината си.; *Законите важат за всички нас.*

алб. *Le të shërbejë kjo kohë si një thirrje zgjimi për të gjithë ne.* (www.albanianstudentsinternational.org) ‘Нека да послужи това време като призив за пробуждане към всички нас.’; *Të gjithë ne duhet të jemi të angazhuar për të kapur këtë shans.* (www.usemb-tirana.gro.at) ‘Всички ние трябва да сме ангажирани, за да уловим този шанс.’

рум. *Sînt sigur că oraşul nostru și toți noi am meritat stabilitate și prosperitate.* (www.parties.e-democracy.md) ‘Сигурен съм, че нашият град и всички ние сме заслужили стабилност и просперитет.’; *Va fi regretabil pentru toți noi dacă nici noua data limită nu va fi respectată.* (www.usembassy.md) ‘Ще бъде жалко за всички нас, ако и новият срок не бъде спасен.’

В гръцкия език клистиката определя само лицето на множеството, а ролята на цялата конструкция в изречението съответства на падежа на местоимението „всички“:

Αλλά όλοι μας γνωρίζουμε ότι τα οικονομικά μας είναι σε πολύ χαμηλά επίπεδα για να μπορέσουμε να λειτουργήσουμε ως ένα μικρό κόμμα. (www.florina.org) ‘Но всички ние знаем, че финансите ни са на много ниско ниво, за да можем да функционираме като една малка партия.’; *Οι νόμοι είναι υποχρεωτικοί για όλους μας, τόσο για τις Μειονότητες όσο και για εμάς.* (www.florina.org) ‘Законите са задължителни за всички ни, колкото за малцинствата, толкова и за нас.’

Разликата в употребата на конструкцията с обобщително и лично местоимение в гръцкия и в останалите балкански езици идва от интерпретацията на двата компонента в израза. Ще сравним с българския език: в него компонентите запазват относителната си самостоятелност – *всички* обозначава множество, а личното

местоимение е знак за глаголното лице – *всички ние*, *всички вие* и т.н., както и за ролята на израза в изречението, която се определя от падежа на личното местоимение – *всички ние* е подлог, а *всички нас*, *всички ни* – допълнение. В гръцкия клитиката изпълнява функции на притежателно местоимение – тя представя множеството като „собственост“ на участниците в него, съотнася го с глаголното лице, а ролята на цялата конструкция в изречението се определя от склоняемото обобщително местоимение. Оттук идва невъзможността в българския език конструкцията с кратка форма на личното местоимение да бъде подлог, тъй като клитиката се свързва директно с глагола, а в гръцкия клитиката като притежателно местоимение пояснява обобщителното местоимение, което от своя страна може да бъде субект или обект на глаголното действие.

2.3.2. Същите правила важат и при конструкцията числително име + клитика в гръцки и български език. В гръцки тя е с редовна употреба и се среща в различни синтактични роли в изречението, докато в български не може да заема позиция на подлог.

бълг. *Сърди се и на двама ни.*; *Кой от двама ви ще дойде с мен?*

гр. *Μένουμε πάλι οι δυο μας, σηκώνω το χέρι μου και της χαϊδεύω τα μαλλιά.* (ta-nea.dolnet.gr) ‘Оставаме пак двамата, вдигам ръка и галя косите ѝ.’; *Αν κάποιος από τους δυο μας έχει πρόβλημα, αυτός είσαι εσύ.* (qrd.org) ‘Ако някой от двама ни има проблем, това си ти.’; *Η διαδικασία υλοποίησης αυτού του σχεδίου υπήρξε μια εμπειρία εξαιρετικά ευχάριστη και δημιουργική και για τους δυο μας.* (web.auth.gr) ‘Процедурата на реализирането на този план беше един опит, изключително приятен и креативен и за двама ни.’

2.4. Краткото генитивно местоимение в гръцкия език се употребява и с прилагателните *μόνος*, *μοναχός* ‘сам’, като с тази конструкция се подчертава значението ‘без никой друг’ или ‘без ничия помощ’ (Holton 2000: 269). В български се среща подобно построение – *сам си*, но то има диалектен характер и ограничена употреба, докато гръцката конструкция се употребява изключително широко:

*Η μοναξιά επέρχεται όταν το να είμαστε **μόνοι μας** γεμίζει με συναισθήματα λύπης.* (argos.wordpress.com) ‘Самотата настъпва, когато фактът, че сме сами, се изпълва с чувство на тъга.’; *То ότι ζητάω βοήθεια δεν σημαίνει ότι δεν μπορώ να τα βγάλω πέρα **μόνη μου**.* (ffwood.blogspot.com) ‘Това, че искам помощ, не означава, че не мога да се справя сама.’; *Από 18 χρονών μέχρι τώρα ζω **μόνη μου** και έχω αρχίσει να συνηθίζω έτσι.* (www.stress.gr) ‘От 18-годишна досега живея сама и започнах да свиквам така.’; *Φτιάξτο **μόνος σου**.* (www.greekfurniture.gr) ‘Направи го сам.’; *Άνθρωπος δε στάθηκε, που να μπορεί να ζήσει **μυαχός του**.* (www.snhell.gr) ‘Няма човек, който да може да живее сам.’

2.5. Известно е, че в балканските езици се употребява идентичен модел на конструкциите със степен за сравнение (вж. Асенова 2002: 117–123). Характерно за този модел е, че обектът, с който се сравнява, се свързва с конструкцията с предлога „от“ (когато се сравняват имена) – *по-хубав от мене, най-хубав от всички*. Гръцкият език разполага с алтернативна конструкция, в която вместо предлог и пълна форма на личното местоимение, се използва клиничното родително местоимение. Това е възможно само със синтетичните форми за сравнение:

*Είμαι **καλύτερός μου**.* ‘По-добър е от мен.’; *Ήταν ο **καλύτερός μας**.* ‘Той е най-добрият от нас.’

2.6. Освен със степените за сравнение, клистиките в гръцки могат да се употребяват и с прилагателни или съществителни имена, които изразяват сравнение, прилика, противопоставяне – *όμοιος* ‘еднакъв, сходен, подобен’, *ισοδύναμος* ‘равносилен, равен’, *συνομηλικός* ‘върстник’, *αντίστοιχος* ‘съответен’, *ανόμοιος* ‘несходен, различен’, *αντίθετος* ‘обратен’ (Holton 2002: 269):

*Δεν βρήκαμε τον **όμοιό του**.* (Holton) ‘Не намерихме подобен на него.’; *Στην θέση που αγωνίζεται δεν υπάρχει άλλος παίκτης **ισοδύναμός του**.* (www.aek-usa.com) ‘В областта, в която се състезава, няма друг играч, равен на него.’

2.7. Можем да обобщим случаите на употреба на родителните клитики в гръцкия език, свеждайки ги най-общо до три: при

обръщение, в комбинация с име или императивна форма на глагола, където кратката форма на местоимението изразява приобщаване с обекта на обръщението; при изразяване на множество, в съчетание с неопределителни, обобщителни и отрицателни местоимения, също и с числително име или прилагателното „сам“, където клистиката изразява цялото множество, а другият член на конструкцията – отношението на елементите към множеството; при сравнение, заедно със степените за сравнение или с прилагателни, в чиято семантика се включва сравнение – в този случай клистиката се употребява вместо предложен израз с предлога „от“ и пълна форма на личното местоимение, като изразява обекта, с който се сравнява.

В българския се наблюдават някои употреби на дателната клитика, аналогични на тези в гръцкия език, а именно – при обръщение и заедно с обобщително местоимение. При тези случаи в българския действат някои ограничения, които не съществуват в гръцкия.

3. Една особеност в употребата на универсалния релатив.

Универсалният релатив е една от специфичните черти на езиците от БЕС – неизменяемо относително местоимение, което се употребява вместо обичайните относителни местоимения, които се изменят по род, число и падеж. Универсалният релатив е характерен за всички балкански езици: бълг. *дето* (*където, гдето, де*), *що* (ост.), гр. *που*, рум. *се, de*, алб. *që*. В гръцки и български съществува пълно съответствие между формите *που* и *дето*, които произлизат от наречието за място, а румънското *de*, което се употребява най-вече в южните райони на румънската територия, е заемка от български, както убедително доказва Е. Врабие. Давайки примери за употребата на *де* в някои български говори (от Карловско, Пещерско, Пловдивско, Врачанско), Е. Врабие изразява становището, че румънското относително местоимение *de* със значение *care* е заето от български. Той се противопоставя на мнението, че то може да е възникнало от румънското *unde* ‘къде’, тъй като в български е резултат от опростяването на групата *gd-* от местоимението *где*, а

тълкуването му като сричка от *unde* в румънски не е убедително. По отношение на становището, изразено от Б. Хашдеу, А. Чоранеску и други румънски лингвисти, които свързват етимологията на *de* като относително местоимение с латинския предлог *de*, Е. Врабие е категоричен, че подобно тълкуване е неправилно, тъй като няма други примери на промяна на значението на латински предлог в местоимение (Vrabie 2000: 38–42).

Употребата на универсалния релатив е тясно свързана с друг балканизъм – удвояването на допълнението чрез кратка форма на личното местоимение. Повтарянето на допълнението с местоименна клитика е свързано с изсяняването на синтактичните връзки в изречението, за които неизменяемото относително местоимение не носи информация (вж. Лопашов 1978; Aseanova 1983).

Характерно за универсалния релатив е, че не може да се употребява с предлози, за разлика от изменяемите относителни местоимения. Балканските езици обаче са намерили начин да заобиколят това правило, като вместо конструкцията предлог + относително местоимение се явява построението абсолютен релатив + предлог + пълна форма на личното местоимение. Такива примери намираме в български и гръцки:

бълг. *Книгата, **дето** ти говорех за нея, е на масата.* (< *Книгата, за която* ти говорех, е на масата.)

гр. *Χτες είδα τον φίλο που πήγαινα σχολείο μαζί του.* (< *Χτες είδα τον φίλο με τον οποίο πήγαινα σχολείο.*) ‘Вчера видях приятеля, дете ходех на училище с него. (< Вчера видях приятеля, с когото ходех на училище.)’; *Με λησμούνησε ο Πέτρος, που μ’αυτόν ζήσαμε τόσα χρόνια μαζί.* ‘Забрави ме Петрос, дете с него живяхме толкова години заедно.’; *Είδες εκεί το παιδί της κυράς μου, που σκούζει γι’αυτό νόχτα μέρα.* ‘Виждаш ли там детето на стринка ми, дете пищи по него ден и нощ.’ (примерите са взети от Τζάρτζανος 1946: 166)

В този случай предложният израз играе ролята на елемент, чрез който се удвоява допълнението, която роля обичайно се изпълнява от клитиките:

– удвояване с клитика: *блузата, дете ти я купих;*

– удвояване с предложен израз, съдържащ пълна форма на личното местоимение: *блузата, дете ходиш с нея цяла година.*

Конструкцията има разговорен характер, който произтича от употребата на универсалния релатив, докато употребата на конструкция с предлог и изменяемо относително местоимение е книжовна.

4. Инверсия на личните местоимения. Известен факт е, че, поради добре изразените глаголни флексии, употребата на личните местоимения в балканските езици не е задължителна. Обикновено окончанието на глагола е достатъчно, за да изрази глаголното лице:

бълг. *Отивам на училище.*

гр. *Πάω στο σχολείο.*

рум. *Merg la școală.*

алб. *Po shkoj në shkollë.*

Употребата на личните местоимения е задължителна при емфаза, изброяване, противопоставяне.

В езиците от БЕС съществува и една конструкция с инверсия на глагола и личното местоимение, при която местоимението не може да се пропусне. Тази употреба на местоимението е винаги емоционално маркирана.

4.1. Инверсията на глагола и личното местоимение много често е свързана с глагола „зная“, с който образува няколко устойчиви емфатични конструкции. В гръцки, албански и румънски, по-рядко в български, се образува устойчив израз в съчетание с въпросителното местоимение „къде“ или „откъде“. Изразът представлява риторичен въпрос, чието значение изразява незнание или невъзможност да се получи знание:

гр. *Kai πού να ξέρω εγώ η αφορισμένη αυτά που κάνανε πίσω απ' τις πλάτες μου;* (www.sarantakos.com) ‘И откъде да знам аз, изоставената, това, което правеха зад гърба ми?’

рум. *Dar de unde știu eu că această conștiință este la fel cu conștiința mea?* (www.agonia.ro) ‘Но откъде да знам аз, че това съзнание е като моето съзнание?’

алб. *Ku e di ai se sendi qe kerkon eshtë në baxhë?* (D. Agolli) ‘Откъде да знае той, че нещото, което търси, е в процепата.’

Друг устойчив израз с инверсия на глагола „зная“ и личното местоимение е характерен за гръцкия и румънския език. Той се реализира като вметнат израз и също подчертава незнание. Аналог в българския език е изразът с въпросителна частица *знам ли*.

гр. *Δηλαδή να ακούμε πράγματα ότι, ξέρω εγώ, είναι επικεφαλής των έργων οι Δήμαρχοι και τα Δημοτικά Συμβούλια.* (servitoros.gr) ‘Значи да слушаме разни неща, че, знам ли, са полезни за делата кметовете и общинските съвети.’

рум. *Data viitoare vă dau un telefon sau știu eu...* (разговор) ‘Следващия път ще ви звънна по телефона или знам ли...’

Инверсия на глагола „знам“ и личното местоимение се използва и когато говорещият иска да наблегне на своето знание за някакъв факт, за който слушателят смята, че е неизвестен на говорещия:

бълг. **Знам аз** къде ще ходиш.

гр. *Αστα αυτά, κάπου θες να πας και δεν μας το λες, σε ξέρω εγώ, όλο με το κινητό στο αφτί...* (araxtos.blogspot.com) ‘Остави ги тия, някъде искаш да идеш и не ни казваш, знам те аз, все с мобилния на ухото...’

рум. *Știu eu de unde i se trage lehamitea.* (www.aol.ro) ‘Знам аз откъде ѝ идва досадата.’; *Iacă niște papugii, niște scârța, scârța pe hârtie! Îi știm noi!* (Caragiale, GLR) ‘Ето, някакви мошеници, писарушки! Знаем ги ние!’

алб. *Mbylleni gojën, pa e dimë ne sa i doni të mirën këtij pushteti.* (pub76.ezboard.com) ‘Затворете си устата, знаем ние колко ѝ желаете доброто на тая власт.’; *E dinim ne!* (D. Agolli) ‘Знаехме ние!’

4.2. Инверсни конструкции с лични местоимения се употребяват с различни глаголи при емоционален разказ, като обикновено в историята следва някакво изненадващо събитие:

бълг. **Вървя си аз** по улицата и какво да видя...

рум. *Mergem noi cât mergem și deodată se stârnește un viscol grozav.* ‘Вървим ние що вървим и изведнъж започва една страшна буря.’

За българския език е характерна инверсната употреба на личното местоимение и глагола „давам“. Този израз изразява закана, среща се също и в сръбски.

бълг. *Ще ходиш на дискотека? Ще ти дам аз една дискотека!*

В много езици инверсията на глагола и местоимението е граматическо средство, срв. например в романските езици, където чрез инверсия се образува въпрос. В балканските езици инверсията е стилистично средство, което придава емоционални оттенъци на изказването.

5. Синтактични конструкции с въпросителни и относителни местоимения. Характерна за балканските езици е конструкцията с две въпросителни или относителни местоимения, които се намират в контактна позиция. Първият компонент на конструкцията обикновено е местоимението „кой“, най-често в ролята на подлог в изречението, но също и като пряко или непряко допълнение. Вторият компонент може да бъде всяко въпросително или относително местоимение в ролята на пряко или непряко допълнение, сказуемно определение или обстоятелствено пояснение. Конструкцията ще бъде разгледана в два варианта – въпросителен и относителен.

5.1. Във варианта на конструкцията, който съдържа две въпросителни местоимения, те пазят въпросителната си семантика, като могат да въвеждат и непряк въпрос. Цялата конструкция има дистрибутивен характер, като първият компонент е управляващ по отношение на втория – въвежда множество, схващано не като цялост, а като разделено на елементи, напр. в изречението *Кой какво купува?* съществува пресупозиция за множество, което се състои от *x* души, като всеки от тях купува нещо за себе си. Най-разпространеният вариант на конструкцията е с първи компонент „кой“ в позиция на подлог, по-рядко като пряко или непряко допълнение (вж. подробно за словоредата на местоименията в тази конструкция в Крарова 2003).

бълг. *Не знам кой какво мисли, но аз не съм съгласен с това.; Кой откъде беше научил за събранието, това не стана ясно.; Кой*

за какво си мисли?; Понеже сте по-мънички, ще ви кажа нещо – няма значение **кой откъде е, а кой кой е!** (www.planeta.tv)

гр. *Η νύχτα πλάνευσε τη φύση / κι η αγάπη στέρεψε στη γη, / ποια νάναι άραγε η λύση, / ποιος τι πια μπορεί να πει;* (Μ. Δ. Ρέλλος) ‘Нощта измами природата / и любовта пресъхна на земята, / какъв ли е изходът, / кой какво вече може да каже?’ *Δεν ξέρω τί από που προήλθε.* (www.fitites.gr) ‘Не знам какво откъде произтече.’; *Μήπως κάποιος γνωρίζει τίλους από κομμάτια στύλ Ζαγοραίου να ξεκινάνε με διάλογο (ποιός ποιός είναι, κτλ.).* (www.myphone.gr) ‘Да знае някой заглавия на парчета в стил Загореос да започват с диалог (кой кой е и т.н.).’

рум. *Să vedem care ce spun.* (www.cdep.ro) ‘Да видим кой какво казва.’; *Însă degeaba mai clămpănesc eu din gură: cine ce are cu munca omului?* (I. Creangă, www.scriptorium.ro) ‘Обаче напразно дърдорая аз: кой какво има с човешкия труд?’; *M-am gândit care unde va sta la masă.* (примерът е на А. Varna) ‘Помислих си кой къде ще стои на масата.’; *Stați feciori ne-ntrebăm, care de unde sîntem și care ce moarte avem?* (примерът е на А. Varna) ‘Стойте, момчета, да се запитаме, кой откъде е и кой каква смърт има?’

алб. *Kush çfarë blen?* (www.albforumi.com) ‘Кой какво купува?’; *Këtu sheh njeriu qartë se kush çfarë mendimesh dhe qëndrimesh ka për jetën dhe fenomenet që e rrethojnë.* (www.forumi.zeriyt.com) ‘Тук човек вижда ясно кой какви мисли и мнения има за живота и феномените, които го заобикалят.’

5.2. Във варианта на конструкцията, който съдържа относителни местоимения, те се употребяват с неопределеносвързаното си значение – не заместват конкретен antecedent от главното изречение (по терминологията на Харис, цитирано по Ницолова 1986: 125). В румънската научна литература конструкцията се разглежда само като въпросителна, тъй като въпросителните и относителните местоимения съвпадат по форма (Avram 1960; Varna 1983). В албанския език т.нар. определени относителни местоимения (които съответстват на неопределеносвързаната употреба на релативите) също съвпадат по форма с въпросителните. В българския първият компонент на конструкцията може да бъде относително или въп-

росително местоимение, но фактически има функциите на относително. Единствено в гръцкия език конструкцията е с две относителни местоимения. Също като въпросителния вариант, конструкцията с относителни местоимения има дистрибутивно значение – не се отделя елемент от множество, а множеството се разделя на елементи, всеки от които има отношение към действието, напр. в изречението *Остави каквото откъдето си взел*. местоимението *каквото* предполага наличието на множество от неща, всяко от които трябва да се остави на множество от места, изразено чрез местоимението *откъдето*, като на всяко нещо съответства точно определено място. Разделянето на множеството на елементи е причината първият компонент много лесно да се трансформира в обобщително местоимение, срв. *Разбягаха се кой откъдето беше дошъл*. / *Разбягаха се всеки откъдето беше дошъл*.

бълг. **Кой каквото прави, за себе си го прави.** (пословица); **Кой каквото ще да казва, ала умна съм глава...** (В. Ив. Стоянов)

гр. **Όποιος ό'τι μπορεί παίρνει.** (tovima.dolnet.gr) ‘Кой каквото може, взима.’

рум. *Și ai fugit României cine încotro ai putut scăpa.* (Gr. Ureche) ‘Разбягаха се румънците, кой накъдето можа, изчезна.’; *Mănâncă la care cât le trebe.* ‘Яжте на когото колкото му трябва.’; *Carnea se servește la care cum le place.* ‘Месото се сервира на кой както му харесва.’; *Până când nu veri întoarce cui ce ai luat, să aștepți.* (Varlaam) ‘Докато не върнеш на когото каквото си взел, да чакаш.’; *Și-l punem în pivniță, sau în grajd, sau în șură, cine unde are loc la butoi.* ‘И я слагаме в пивницата, или в обора, или в плевнята, кой където има място за бъчвата.’ (примерите са на А. Варна – Varna 1983)

алб. *Le te besojë kush çfarë të dojë.* (forum.kosova.de) ‘Нека да вярва кой каквото иска.’

5.3. От конструкциите с въпросителни или относителни местоимения са се образували устойчиви изрази в българския и румънския език. В този случай понякога се наблюдава елипса на глагола в изречението, както е в българския израз *кой откъде*, който се употребява разговорно при раздяла, вместо „движдане“. В румън-

ски също се срещат в изречение без глагол изразите *care dincotro* ‘кой откъде’, *care cum* ‘кой как’.

бълг. *Айде, кой откъде!* (= да си отива всеки откъдето е дошъл)
 рум. *Alta mere cu caieru, alta mere cu cosele, alta cu-mpistrele, care cum*. ‘Един отива с къделята, друг отива с косите, друг – с бродериите, кой както (може).’; *D-аpi p-aicia obijnuim să facem sarmale, varză împlută, boț, le spunem fel de fel, care cum*. ‘Тук има обичай да правим сарми, пълнено зеле, на кълбо, наричаме ги по най-различни начини, кой как.’; *Oamenii săriră buimaci, care dincotro, crezând că-i foc*. (I. Creangă) ‘Хората наскачаха слисани, кой откъде, мислейки, че има пожар.’ (примерите са на А. Варна – Varna 1983: 24).

Друг устойчив израз в български и румънски, също с елипса на глагол, е образуван от местоимението „кой“, като главният елемент е в именителен падеж, а подчиненият – във винителен. Изразът означава съревнование между двама души и се употребява в смисъл ‘кой ще победи другия’. За разлика от изброените по-горе примери, тук конструкцията няма дистрибутивен характер, тъй като ситуацията включва точно двама участници.

бълг. *Ха сега да видим кой кого!*

рум. *Acum să vedem cine pe cine!*

За румънския език се отбелязва, че изразът *care cum* в определен контекст придобива значение на съюз ‘щом като, веднага щом’ (Vrana 1983: 24). Такова значение срещаме и в българския.

бълг. *Никога не сме се карали, енорши не сме делили, кой как го повикат – отива.* (synpress.bglink.net)

рум. *Care cum îl împletește, tot în mare-l azvârlește*. ‘Щом го оплетат, хвърлят го в морето.’; *Țiganiii care cum scapă, o-nting*. ‘Циганите, щом се отърваха, веднага си плюха на петите.’ (примерите са на А. Варна – Varna 1983).

5.4. Дистрибутивната конструкция с въпросителни и относителни местоимения не е уникално явление в индоевропейските езици, но е получила много широко разпространение в балкански-

те езици. Интересното в случая с балканските езици е, че двете местоимения са винаги в контактна позиция, което нарушава обективния словоред (SVO), сравни например с френския и английския, където обективният словоред на изречението е запазен и местоименията са разделени от глагола: гр. *ποιος ποιος είναι*, англ. *who is who*; бълг. *кой какво иска*, фр. *qui veut quoi*. Контактната позиция на местоименията е характерна и за славянските езици, напр. в сръбски: *Да бисмо ускладили рад, морамо да знамо ко када ради на ком преводу*. (www.naserismo.net) ‘За да хармонизираме работата, трябва да знаем кой кога работи и по кой превод.’; в руски: *Техники: кто что использует?* (arjom.ru) ‘Техники: кой какво използва?’ Широкото разпространение на конструкцията в българския и румънския е довело до формирането на устойчиви изрази, в които липсва глагол.

ГЛАВА III

СТИЛИСТИКА

СТИЛИСТИЧНИ И ОЦЕНЪЧНИ ФУНКЦИИ НА МЕСТОИМЕНИЯТА

Една от основните характеристики на местоименията като клас думи е липсата на собствена семантика – в речта те се реализират като заместващи думи, които се отнасят към даден референт. Липсата на семантична независимост в плана на изразяването ги прави много по-силно зависими от контекста, отколкото пълнозначните думи. Замествайки друга дума, местоимението влиза със своя референт в специфични релационни връзки: деиктични, анафорични, пространствени, темпорални, посесивни и т.н. (Cămporeanu 1997: 61). Както другите имена, така и местоименията могат да бъдат изразители на субективното отношение на човека към заобикалящия го свят и да изпълняват стилистични и оценъчни функции, като тези функции се базират на спецификата на всеки от видовете местоимения.

1. Една от основните предпоставки за **стилистичната употреба на личните местоимения** е субективността на речта.

1.1. В речевата ситуация изразител на субективността е личното местоимение в 1 л. ед. ч. „аз“. „Аз“ може да се реализира само в речта, като се идентифицира с говорещото лице (Бенвенист 1974: 286). Оттук идва изразителността му като символ на човешката психика, идентичност и душевност, особено експресивна при субстантивизиране на местоимението:

бълг. *Впускайки се в своето приключение – общуване със септивния свят, **Аз-ът** започва да възприема неговите знаци и да се съпричастява (уподобява) с тях. (litenet.bg); С други думи, **Азът** ми на гражданин е по-често страстен, отколкото разсъдлив. (www.libertarium.net)*

гр. *Εάν κάνουμε μια ενδοσκόπηση μέσα μας, βρίσκουμε ότι είμαστε ένα “Εγώ” εφοδιασμένο και συνδεδεμένο με υλικά όργανα, έχω πόδια, χέρια, μάτια, αυτιά, γλώσσα και πολλά άλλα όργανα αλλά αυτά δεν είναι το Εγώ μου, αυτά είναι τμήμα του Εγώ μου.* (cyprusref.ethnodata.gr) ‘Ако се погледнем отвътре, виждаме, че сме едно „Аз“, снабдено и свързано с материални органи, имам крака, ръце, очи, уши, език и много други органи, но те не са моят Аз, те са част от Аза ми.’

рум. *Care este eu! meu cel adevărat?* (www.marti.ro) ‘Кой е моят истински аз?’; *Inefabilă însă, întâmplarea nespusă nimănui, mereu singuratică, se consituie în propriul nostru eu.* (N. Stănescu) ‘Обаче неизразима, случката, неказана никому, винаги усамотена, се оформя в собствения ни аз.’

алб. *Unë jam një grua dhe sigurisht që unë im, është unë i gruas.* (www.albnet.gr) ‘Аз съм жена и със сигурност моето аз е азът на жена.’; *Në poezi, raportit i unë është shumë i fortë.* (www.albnet.gr) ‘В поезията отношението на аза е много силно.’

Субстантивизираната форма на личното местоимение в 1 л. ед. ч. се среща в поезията, литературната критика, като термин в психологията и психоанализата като изразител на човешката същност. Като основен показател на субективността на речта местоимението „аз“ се среща и с други стилистични употреби, подчертавайки ролята, която говорещият си придава като основен критерий за оценка на събитията:

рум. – *Cine spune? – Cine? Eu!* (примерът е на D. Irimia) ‘– Кой казва? – Кой? Аз!’

1.2. Второто лице на личните местоимения е свързано с получателя на речевото съобщение. Това е първата степен на разграничение на Аза от заобикалящия го свят. Стилистичните функции на второто лице са свързани с транспозиция на значението му, но за това ще стане дума по-нататък.

1.3. Третото лице е „отсъстващо“ лице – „аз“ и „ти“ са участници в комуникацията, а „той“ не се включва в комуникативния акт. Докато основната функция на първото и второто лице е деиктичната, при третоличните местоимения това са субституционната

и анафоричната. Именно от заместващата им функция произтичат и техните стилистични роли – говорещият избягва да назове името (лично или нарицателно) на лицето, за което говори и го замества с местоимение, като по този начин изразява недоволство, гняв, раздразнение:

рум. – *Azi o spălat **ele** lână... și tare mi-o mai foit... „**Ele**” sânt maicele. Când se supară, Chița nu le spune pe nume.* (примерът е на D. Irimia) ‘Днес изпраха те вълната и сега ми е твърда... „Те“ са майките. Когато се сърди, Кица не ги нарича по име.’

1.3.1. Третоличните местоимения имат и друга особеност, която мотивира стилистичната им употреба – те единствени от личните местоимения показват разлика между мъжки и женски род. Според Т. Цивян опозицията *мъжко/женско* е основна за балканския модел на света (Цивян 1990: 86). На Балканите, от една страна, имаме патриархална организация на бита и обичайното право, от друга – ролята на жената като пазителка на езика и традицията – в условия на билингвизъм жената е най-консервативният член на семейството, който съзнателно се противопоставя на проникването на другия език (Asenova 1987). Специфичното противопоставяне на мъжкото и женското начало е породило една интересна употреба на третоличното местоимение в м. р. – в изказването на жената, „той“ е нейният съпруг:

рум. *Dacă nu-i **el** acasă, ce pot să fac eu?* ‘Ако той не е вкъщи, какво мога да направя аз?’; *Când s-a-ntoerсе **el**, am să-ți plătesc datoria.* ‘Когато се върне той, ще ти платя дълга.’; *Ce ar fi făcut singură cu Nora, acum când **el** murise.* ‘Какво ще правя сама с Нора сега, когато той умря.’ (примерите са на D. Irimia)

Възникването на тази употреба на третоличното местоимение можем да свържем именно с патриархалния модел на живот на Балканите. Избягването да се назове съпругът по име или с „мъж“, „съпруг“ и т.н. и заместването на името с местоимение е израз на уважение и страхопочитание от страна на жената, така че в този случай можем да говорим за евфемистична функция на местоимението. В съвременното общество тази употреба на „той“ е придобила ироничен

оттеньк, който ще илюстрирам с един албански анекдот, взет от сборника на Куйтим Даши със забавни истории от Лежа:

алб. *Në Malësi të Lezhës si dhe gjetskë, për forcë zakoni gratë nuk ua përmendin emrin burrave të tyre, kur i kërkojnë apo i thërrasin. Në vend të emrave të burrave ato, në varësi të rrethanave që iu krijohen, përdorin herë për emra vectorë e herë dëftorë.*

Kështu një ditë një grua nga Malësia e Lezhës, po kërkonte me “drita të ndezura” të shoqin, ndaj pet një shok të burrit:

– *A ma ke parë ATË?*

– *Me ta pa hala nuk ta kam pa, por e di se ku e ke! – i kthen përgjigje bashkëfshatari me të qeshur. (K. Dashi)*

‘В областта Малсия, Лежа, по силата на обичая жените не споменават името на мъжа си, когато го търсят или го викат. Вместо имената на мъжете, те, според създадените обстоятелства, използват лични или показателни местоимения.

Така един ден една жена от Малсия търсела под дърво и камък мъжа си и срещнала един негов приятел:

– Виждал ли си ми го НЕГО?

– Да съм ти го виждал, лельо, не съм ти го виждал, но ти го знам къде е! – отговорил със смях съседянинът.’

1.3.2. По същия начин се е развила в стилистичен план семантиката на местоимението за учтивост в румънския език *dumnealui*. Първоначално то се е употребявало като обръщение на титулована особа и под влиянието на тази употреба, изразяваща уважение, се е развила и употребата със значение „мъж, съпруг“ в народно-разговорната реч. В съвременния румънски език, местоимението се използва освен за м. р., и за ж. р. и изразява лека ирония:

рум. *Ce pot face eu? Dumneaei dictează în casă.* ‘Какво мога да направя аз? Нейна милост диктува къщи.’; *Eu aş merge la bal, dar nu vrea dumnealui.* ‘Аз бих отишла на забавата, но негова милост не иска.’ (примерите са от Irimia 1987: 113)

1.3.3. Представяйки „отсъстващо“ лице, третоличните местоимения са характерни за индиректната реч – както за наративния,

така и за поетичния стил. Една тяхна стилистична функция е свързана също с делението *мъж/жена*. Става въпрос за представянето на местоимението за ж. р. като символ на жената или на любимата в поезията:

бълг. ... *тя* – *плът и призрак лек*. (П. К. Яворов)

рум. *Ea un înger ce se roagă – El un demon ce visează; / Ea o inimă de aur – El un suflet apostat*. (М. Eminescu) ‘Тя, ангел, който се моли – той, демон, който мечтае; / Тя, златно сърце – той, отстъпнически дух.’

1.4. Като носители на категорията лице, личните местоимения имат отношение и към семиотичната опозиция *свое/чуждо*. Азът разделя пространството на свое и чуждо, като в чуждото пространство се включват второто и третото лице. Така в израза *у нас* със значение „нашата къща“, „нашата държава“ и под., местоимението в първо лице става метафора на „своето“ пространство, което се противопоставя на другото, чуждото пространство – *у вас, у тях*.

бълг. „*По света и у нас*“; *Каня ви у нас на гости*.

гр. *Έχουν να στήνουν πανηγύρια με σουξεδοτράγουδα (idé “Number One”) και να ευαγγελίζονται άφιξη ορδών τουριστών, που θα σνομπάρουν την πιο φτηνή και πιο συγκροτημένη τουριστικά Τουρκία και θα σπεύσουν σ’εμάς γιατί έχουμε Παπαρίζου!* (ta-nea.dolnet.gr) ‘Има да правят панаири с хитчета (виж “Number One”) и да благовестяват за пристигането на орди от туристи, които ще снобясват в по-евтината и уредена туристически Турция и ще бързат да дойдат у нас, защото имаме Папаризу.’; *Та βουνά εδώ είναι πιο σκληρά, με πέτρες, σ’εμάς είναι πράσινα, άλλο κλίμα έχει*. (www.hri.org) ‘Планините тук са по-сурови, с камъни, у нас са зелени, друг климат е.’

рум. *La noi acasă*. ‘У нас, вкъщи.’; *Poftiți la noi!* ‘Заповядайте у нас!’; *Nasc și la noi politicieni*. (www.cronicaromana.ro) ‘Раждат се и у нас политици.’; *Cum e la noi, în România?* (www.desprecopii.com) ‘Как е у нас, в Румъния?’; *Împărații au venit la noi pentru că nu mai aveau loc în alte țări*. (www.eugenkarban.de) ‘Царете дошли у нас, понеже нямало вече място в другите страни.’

алб. *Tek ne ka emra vendesh që perkthehen në greqisht, turqisht apo sllavisht.* (www.rilindja.no) ‘У нас има имена на местности, които са преведени от гръцки, турски или славянски.’; *A mund t’ju vizitohet në shtëpinë tuaj në Haraçinë, pyeta, nuk kam qenë deri tani atje. Pastaj unë do t’ju ftoj tek unë.* (www.studentishqiptar.com) ‘Мога ли да ви посетя във вашата къща в Харачина, попитах, не съм бил там досега. После аз ще ви покая у нас.’

1.5. С категорията лице е свързана и друга особеност на местоименията – тяхната стилистична експресивност при транспозиция на тази категория (вж. за бълг. език Ницолова 1986: 57–58; Илиева 2000). Балканските езици използват едни и същи модели за транспониране на лицето (тъй като в балканските езици употребата на лично местоимение не е задължителна поради добре развитата глаголна флексия, в някои примери местоимението е пропуснато, като изразител на категорията лице в такъв случай е окончанието на глагола).

1.5.1. Чрез използването на 1 л. мн. ч. вместо 1 л. ед. ч. се търси ефект на изразяване на скромност от страна на говорещия. Такава е употребата на авторското „ние“ – авторът избягва местоимението за 1 л. ед. ч., като се скрива зад колективното „ние“, изразявайки по този начин скромност:

бълг. *Всъщност ние считаме, че двете концепции са близки по своята природа и произход.* (www.openintegra.com); *Не сме съгласни с мнението на колегата.*

гр. *Υπάρχει όμως κατά τη γνώμη μας ο κίνδυνος της υπερφόρτωσης και κόπωσης.* (greekpress.ca) ‘Съществува обаче по наше мнение опасност от претоварване и преумора.’; *Εμείς πιστεύουμε ότι πρέπει να διαμορφωθεί ένα ενιαίο ταμείο για όλους.* (www.politikokafeneio.com) ‘Ние смятаме, че трябва да бъде формиран единен фонд за всички.’

алб. *Sipas nesh kjo stemë duhet të jetë ose e Gjon Kastriotit, ose e të birit të tij, Ferrantes.* (www.albedu.net) ‘Според нас този герб трябва да е бил или на Гъон Кастриоти, или на неговия син Ферантес.’; *Ne mendojmë se ky është një problem serioz.* ‘Ние смятаме, че това

е сериозен проблем.’; *Me shqyrtimin e materialeve dialektologjike të mbledhura në atë krahinë, ne i vumë vetes si detyrë hartimin e një skice dialektologjike informative përshkruese.* ‘При изследването на диалектологичния материал, събран в този край, ние си поставяме за цел създаването на една информативна и описателна диалектологична скица.’

рум. *Pentru oamenii ca mine, cel puțin, noi credem că dacă putem fi cel mai bun lucru care se poate întâmpla oricui, vom fi iubiți și acceptați.* (www.hei.ro) ‘За хора като мене поне, ние мислим, че, ако можем да бъдем най-доброто нещо, което може да се случи на някого, ще бъдем обичани и добре приети.’

При търсене на ефекта на скромност, местоимението в 1 л. мн. ч. може да влезе в противоречие с други маркери за лице и число (вж. Пашов 1978а: 448):

бълг. *Hue* бяхме *прав* в този спор.

рум. *Ehe!, nu sântem chiar așa de prost, dom' locotent.* (I. Mihăescu) ‘Ехе, не сме толкова прост, гос'ин поручик.’

Употребата на множественото число за изразяване на скромност невинаги е адекватна, както подчертава П. Пашов, с нея може да се постигне точно обратният ефект – маниерничене, самоизтъкване (Пашов 1978а: 447).

1.5.2. С употребата на 1 л. мн. ч. вместо 1 л. ед. ч. говорещият, зад маската на скромността, може да изрази ирония, недоверие, пренебрежение. Обикновено това става чрез устойчиви фрази, с които говорещият подчертава, че не вярва на дадено изказване и знае как точно стоят нещата:

бълг. *Знаем ги ние тези! И ние не пасем трева!*

гр. *Τὰ ζῆροῦμε εμεῖς αὐτά!* ‘Знаем ги ние тези!’

рум. *Lasă că nici noi nu suntem adunați de pe drumuri.* ‘Остави, не сме ние хванати от гората.’; *Cunoaștem noi la mărfa!* ‘Знаем си ние стоката!’; *Știm noi cum merg lucrurile!* ‘Знаем ние как стоят нещата!’

алб. *E dimë ne!* ‘Знаем ние!’

1.5.3. „Множественото число на властта“ е друга транспозиция на личното местоимение в 1 л. мн. ч. Използва се в декрети, заповеди и други писмени документи от властващи особи, като изразява тяхното величие (Ницолова 1986: 58; GGjSh: 842; GLR: 151). Ето как използва тази транспозиция румънският драматург Й. Л. Караджале, за да осмее един от героите си, който използва множественото число на властта, за да се възвеличае:

рум. *Noi, comisarul secției 55, după reclamația părților... transportându-ne în strada Grațiilor...* (GLR) ‘Ние, комисарят на 55-та секция, по искане на страните... като се транспортирахме на улица „Грациите“...’

1.5.4. 1 л. мн. ч. може да се употреби вместо 2 л. ед. ч. или 3 л. ед. ч., като по този начин говорещият приобщава слушателя или обекта на изказването към своя свят. Това става най-вече в обръщението към малки деца, животни, но също при приятелски поздрав. От друга страна чрез тази транспозиция на лицето може да се изрази ирония към събеседника.

бълг. *Я, колко сме хубави днес!* (възрастен човек към дете); *Много сме кротки, изобщо не хапем.* (стопанин за кучето си); *Много ни порасна работата!* (иронично)

гр. *Τι κάνουμε σήμερα; Καλά είμαστε;* ‘Как сме днес? Добре ли сме?’

рум. *Noi am fost cumiți?* ‘Бяхме ли послушни?’

алб. *Vera, ç’po bëjmë?* ‘Вера, как сме?’

1.5.5. Употребата на 3 л. ед. ч. вместо 2 л. ед. ч. съдържа ярка отрицателна оценка. Употребата на 3 л. вместо 2 л. е израз на дистанциране от страна на говорещия, като по този начин той изразява възмущение, пренебрежение и други негативни чувства. Говорещият създава нова комуникативна ситуация, обръщайки се към фиктивен събеседник, като по този начин изолира реалния, присъстващия събеседник и го прави обект на изказването.

бълг. *Той ще ми каже на мене какво да правя! Виж го ти него!*

гр. *Κοίτα τον τι λέει!* ‘Виж го какво разправя!’; *Αυτός θα μου πει σ’εμένα τι να κάνω!* ‘Той ще ми каже на мен какво да правя!’

рум. *El îmi va spune mie ce să fac!* ‘Той ще ми каже на мене какво да правя!’

алб. *Ai ka te m' kallxu mua!* ‘Той ще ми дава акъл на мен!’; *Ai ka gjetë të më flasë!* ‘Той се намерил да ми говори!’

1.5.6. Категорията лице може да се транспонира и чрез заместването на местоимението в 1 л. ед. ч. със съществително име – така говорещият представя себе си като трето лице, използвайки името, с което събеседникът му би се обърнал към него. Ефектът е изразяване на положителна оценка към собствената си особа, но тази оценка идва сякаш отвън, от друго лице и това увеличава нейната сила.

бълг. *Отговорът е: Жорж и БББ са по-силни от всякога. Те са третата политическа сила. Дайте ни рамо за нашите горди политически листи.* (примерът е на Илиева 2000: 93)

рум. *Cum văd eu, tot moș Nichifor are să facă ce-a face. Ia să mai fac o încercare.* (GLR) ‘Както виждам, пак чичо Никифор ще свърши, каквото трябва да се свърши. Я да опитам.’

гр. *Και πάλι ο Γιώργος θα σας σώσει! Αν δεν ήμουνα εγώ, τι θα κάνατε ρε;* ‘И пак Йоргос да ви измъкне! Ако не бях аз, какво щяхте да правите, бе?’

1.5.7. Много често този начин на обръщение се използва от родителите към децата им:

бълг. *Ела при мама, миличко. Кажу на татко кой те удари.*

гр. *Ελα στη μαμά.* ‘Ела при мама.’; *Η μαμά θα σου αγοράσει ένα παιχνίδι αν κάτσεις ήσυχος.* ‘Мама ще ти купи играчка, ако стоиш мирен.’

рум. *Vin la mama, puiule.* ‘Ела при мама, пиленце.’; *Spune tatei ce te doare.* ‘Кажу на тате какво те боли.’

алб. *Thuaji babit çfarë do.* ‘Кажу на тате какво искаш.’; *Vitin që vjen, mami do të të blejë një piano, që ta kenaqësh atë shoqen tënde të vogël.* (www.forumishqiptar.com) ‘Догодина мама ще ти купи пиано, да забавляваш онази твоя малка приятелка.’

1.5.8. Заместването на 2 л. с лично име при интервюиране изследват П. Пехливанова и Ст. Буров. Въпроси от типа *Какво мисли Николай Гяуров? Ще претърпи ли промени операта?* се отпратят

преди всичко към известна личност, чието мнение е компетентно по даден въпрос (Пехливанова, Буров 1998: 448). Понякога обаче отговор в същия дух от страна на интервюирувания може да има комичен ефект: *Какво мисли Бальков за днешния мач? – Бальков мисли, че се представихме отлично...* (интервю по БНТ).

1.5.9. Вместо в 1 л. говорещият може да се обърне към себе си с 2 л. ед. ч., като по този начин сякаш пресъздава диалог, в който друго лице се обръща към него.

бълг. *Щях да ходя на море, ама на **ти** сега едно море, всичко се обърка.; Да **те** щипе, да **те** мачка, / да **те** смята за играчка, / о, тежка, о, тежка / съдба котешка.* (В. Петров)

рум. *Ei, acum să **te** văd, Ioane!* ‘Ха сега да те видя, Йоане!’; *Mă duc până la N. și ce să **vezi**?* ‘Отивам до Н. и какво да видиш?’

гр. *Εγώ από πίσω σκαρφάλωσα και σε λίγο βρέθηκα πάνω στα σύννεφα και τι να **δεις**, ένα θαύμα.* (Π. Γκρουζούδης) ‘Аз отзад се покатерих и след малко се озовах върху облаците и какво да видиш – чудо.’

алб. *Ti i flet për të mirë, ai zemërohet!* ‘Ти му говориш за добро, той се сърди!’ (Bokshi 2004: 13)

Тази употреба на 2 л. ед. ч. е свързана с възможността на второто лице да изразява неопределен субект в балканските езици. Според Б. Казаку тя се обяснява, от една страна, със специфичността на психическата структура на говорещото лице, което, изразявайки мислите си, се обръща винаги към някакъв слушател, бил той и фиктивен, и от друга – с тенденцията към индивидуализация, която се противопоставя на генерализацията и се изразява в стремежа на говорещия да потърси по-конкретен начин за изразяване на неопределения субект (Cazacu 1947: 154). Ето няколко характерни примера с балкански пословици и поговорки:

бълг. *Каквото посееш, това ще пожънеш.*

гр. *Όσα δίνεις, τόσα παίρνεις.* ‘Колкото даваш, толкова вземаш.’

рум. *Cum îți vei așterne, așa vei dormi.* ‘Както си постелеш, така ще спиш.’

алб. *Ç'të mbjellësh, do të korrësh.* ‘Каквото посееш, това ще пожънеш.’

1.5.10. Този стремеж у говорещия да се обърне към друг човек с изказването си е довел и до възникването на устойчиви изрази в балканските езици, чрез които се изразява учудване, изненада или възмущение. В тези изрази също се използва 2 л. ед. ч., без да има конкретен адресат на съобщението:

бълг. *Я гледай **ти!** Виж **ти!** Виж го **ти** него!*

гр. *Για δεξ! Σπουδαία πρόσωπα κι οι δυο τους!* (ta-nea.dolnet.gr) ‘Я виж! Важни особи и двамата!’; *Για δέξ ποιός μιλάει!* ‘Я виж кой говори!’; *Αλλά, για δεξ, όταν μπήκα στο λιμάνι, κανείς δεν ήρθε να με βρει, να με καλωσορίσει.* (users.otenet.gr) ‘И, я гледай, като влязох в пристанището, никой не дойде да ме посрещне, да ме поздрави с добре дошъл.’

рум. *Vezi tu, fructele de plăcere dau obișnuință.* (www.misesromania.org) ‘Виж ти, плодовете на удоволствието стават навик.’; *Vezi tu, Consiliul Lorzilor ne-a cerut cu compasiune tuturor să plătim pentru tratamentul fiecărei persoane.* (www.misesromania.org) ‘Виж ти, Съветът на лордовете поиска от нас със съчувствие на всички да платим за лечението на всеки.’; *Atunci sa vezi tu atitudine.* ‘Тогав да видиш ти отношение.’; *Ja uita-te...și ei sint ca noi!* ‘Я гледай, и те са като нас!’

алб. *Ja shiko sa mirë!* ‘Я гледай колко хубаво!’; *Ja sheh, ja sheh, oh majmun!* ‘Я виж, я виж, маймун такъв!’

В румънския език тенденцията към използване на местоимението във 2 л. ед. ч. като фиктивно обръщение е довела до неговата изолация в текста и превръщането му в междуметие (Irimia 1987: 114–115, откъдето са и примери по-долу):

рум. *Ce facem, tu, ne mai plimbăm sau încremenim aici?* ‘Какво правим, ти, ще се разхождаме ли или ще се вкаменим тук?’; *M-am uitat în oglindă, tu, și parcă eram de necunoscut.* ‘Погледнах се в огледалото, ти, и като че ли бях непознат.’; *Așa e, tu?* ‘Така ли е, ти?’; *Nici tu drumeț, nici tu nimica.* ‘Нито (ти) пътник, нито (ти) нищо.’

1.6. Друга стилистична функция на личните местоимения в балканските езици е свързана със словоредата в изречението. Нарушавайки обективния словоред (субект–глагол–обект), местоимението

преминава в позиция след глагола, като употребата му е афективна. Тази инверсна конструкция е разгледана по-подробно в глава Синтаксис, тук ще дадем само няколко примера:

бълг. *Знам аз какви си ги свършил!*

гр. *Πού να ξέρω εγώ τι είναι τα χαρτιά.* (www.epohi.gr) ‘Откъде да знам аз какви са документите.’

рум. *Stam eu și mă chiteam în capul meu că șerpe cu pene nu poate să fie.* (GLR) ‘Стоях аз и си мислех в главата, че змия с пера не може да бъде.’

алб. *Nuk e di unë këtë punë, unë thjesht zbatoj urdhërat.* (jonathangullible.com) ‘Не знам аз за тази работа, аз само изпълнявам заповедите.’; *E kam nuhatur unë!* (D. Agolli) ‘Надуших го аз!’

2. Стилистичната употреба на показателните местоимения е свързана с тяхната експресивност при изразяване на оценка. За възникването на оценъчните функции на показателните местоимения могат да бъдат изтъкнати няколко причини. От една страна, свойството им да показват обекти от действителността, без да ги назовават, води до натоварването им обикновено с отрицателна оценка – те заместват име, което говорещият по някаква причина не може или не желае да назове пряко. От друга страна, деиктичната опозиция *близо/далеч*, в която влизат демонстративите, може да се трансформира в *познато/непознато, свое/чуждо, добро/лошо*, а тези опозиции са натоварени със субективното виждане на говорещия за обектите от заобикалящия го свят. Стилистичната употреба на показателните местоимения е характерна за разговорната реч и е тясно обвързана с контекста и интонацията на изказването.

2.1. Самостоятелната употреба на показателните местоимения може да изрази силна негативна оценка, достигаща до грубост. В българския и румънския език обикновено в такава употреба се среща местоимението за далечно посочване. Това е така, защото в деиктичната опозиция местоимението за близко посочване е неутралният член, а местоимението за далечно посочване е маркираният, което го прави по-подходящо за изразяване на оценка.

бълг. *Нямаш нужда, отдавна съм отчел, че оная, с нахалната физиономия, е цялата в слух и зрение.; А малко по-късно, тичайки от трамвая към залата, където бате Миле бе започнал вече разгръването, решихме, че ако на оная с мерцедеса му се размине без нищо, няма да е честно.* (примерите са на Илиева 1993: 76); *И другата, оная, дето се срамува да вдигне очи, и тя не вижда разликата.* (Т. Влайков); *К'во прави моя, бе?* (форум)

рум. „*Uf, ce anost! Cine-i ăsta?*” *într-un colț se-ntreabă două.* (GLR) ‘Уф, колко досадно! Кой е тоя? – в един ъгъл се питат две.’; *Ăla a făcut blestemăția? Nu mă mir!* ‘Оня ли е направил белята? Не се учудвам!’; *Tocmai pe ăla l-ați nimerit! Cine nu știe că nu-i bun de nimic!* ‘Точно тоя ли намерихте! Кой не знае, че за нищо не става!’ (Irimia 1987: 118)

В албанския език местоимението за далечно посочване се използва и като лично местоимение в 3 л. Този факт налага неговата стилистична неутралност в речта. Затова при изразяване на оценка по-експресивно е местоимението за близко посочване:

алб. *Nga ç' krahinë të jetë ky vallë?* (D. Agolli) ‘От кой край ще да е този?’; *Pastaj ke vrarë mendjen të gjesh cili jam, ke thënë me vete ç' është ky, ç' kërkon, nëpër mend ke çuar gjithfarë epitetesh të ulëta.* (F. Kongoli) ‘После си убила мисълта да откриеш кой съм, казала си си какъв е тоя, какво иска, наум си ме наричала с всякакви низки епитети.’; *A është në vete kjo?* (I. Kadare) ‘На себе си ли е тази?’

В гръцкия език всички показателни местоимения могат да изпълняват функцията на лични и затова тяхната употреба в речта е по-неутрална в сравнение с другите балкански езици. За да се изрази оценка, е необходим допълнителен деиктичен маркер, който уточнява, че местоимението е употребено именно като показателно – *αυτός εδώ* ‘този тук’, *εκείνη να* ‘ей онази’.

гр. “*Τι θέλει αυτός εδώ; Πεζ μου!*” *τη διέταξα φωνάζοντας σχεδόν.* (portal.kithara.gr) ‘Какво иска тоя тук? Каж ми! – заповядах ѝ, като почти крещях.’

2.2. Адекватната употреба на показателните местоимения също може да бъде натоварена с оценъчни функции. Обикновено

името или именната група, с която се употребяват, изразява оценката на говорещия, а местоимението подсилва тази оценка, която най-често е в негативната скала. В тази употреба се неутрализира опозицията *близо/далеч* между показателните местоимения.

бълг. *Моля, г-да модератори, спрете тоя откачалник, който на ден по сто пъти публикува шантави неща за срещи, закуски и какво ли не.* (www.evangeliskivestnik.net); *Оня глупак, фотографът, да не се напи?* (litenet.bg)

гр. *Τι θέλει αυτός ο τρελός; Κλείστε του το στόμα, σας παρακαλώ!* (Ρ. Βελεστινλής) ‘Какво иска този лудият? Затворете му устата, моля ви!’ рум. *Se uită încă o dată pe fereastră: da, desigur, acest idiot izbutise să croiască o pată neagră în albul străzii.* (www.romanalibera.com) ‘Поглежда още веднъж през прозореца: да, със сигурност, този идиот беше успял да направи черно петно в белотата на улицата.’

алб. *Ata dy ndihmësit e mi nuk ranë në një mendje me ne dhe u kthyen.* (N. Hajtov, превод Z. Dokle) ‘Ония моите двама помагачи не бяха съгласни с нас и се върнаха.’; *Shko dhe i thuaj asaj së çmendurës se nuk e dua.* (N. Hajtov, превод Z. Dokle) ‘Върви и ѝ кажи на оная лудата, че я обичам.’

2.3. Употребени адекватно, показателните местоимения могат да изразяват ирония или възхищение. Това става много често във възклицателни изречения в комбинация с междуметия от типа „ах“, „ех“ и под.

бълг. *Не викам вече... Не пискам... Де оня глас момински?... Де оня глас!...* (Чудомир); *Ах, тази пуста мода и тези цветове, и голи гръбчета, и големи џепки и какво ли още не, с което трябва да се съобразим.* (svetu.com); *Ах, тази прекрасна динамична суверенност и субективност на западния човек* (www.bta.bg)

гр. *Ах, αυτή η νεολαία!* ‘Ах, тази младеж!’; *Ах αυτή η σημερινή νεολαία του internet και του mp3!* ‘Ах, тази съвременна младеж на интернет и mp3!’; *Ах αυτή η σκατοζωή τι γλυκιά είναι!* ‘Ах, този лайф-ляйв живот, колко е сладък!’

рум. *Ah, acest sentiment de dulce complicitate între inși.* (www.jurnal.md) ‘Ах, това чувство на сладко съучастничество между

тях.’; **Ah, această viață ca la Hollywood!** (cartebuna.com) ‘Ах, този живот като в Холивуд!’

алб. **Ah kjo metamorfozë xhelatesh!** (www.alb-net.com) ‘Ах, тази метаморфоза на палачи!’; **Ah, kjo rinia e tanishme, nuk merr vesh nga jeta fare.** (www.peshkupauje.com) ‘Ах, тази съвременна младеж, изобщо не разбира от живота.’; **Ah, kjo dashuria!** ‘Ах, тази любов!’; **Ah, ajo kënga!** ‘Ах, тази песен!’

2.4. Оценъчни характеристики придобиват показателните местоимения, употребени с лично име (изключваме случаите, в които те запазват идентифициращите си функции – *този Георги, за когото ти говорех*).

бълг. *Бойко Борисов: Кои е **тоя** Иво Цанев?* (в-к Сега); *Още ли гледате **оня** Слави?* (forum.abv.bg)

гр. *Αυτός ο Γιόργος ο Ρωμανός μου έστειλε καμιά δεκαριά μηνύματα!* (www.joy.gr) ‘Тоя Йоргос Романос ми изпрати около 10 съобщения!’

рум. *Interesant trebuie să fi fost **acest** Ion Chetrariu din moment ce, tâlhar și jefuitor cum se află, era totuși “evlavios și creștin în cel mai mare grad”.* (www.jurnalul.ro) ‘Интересен трябва да е бил този Йон Кетрариу, щом като, като разбойник и грабител, както се казва, е бил винаги „набожен християнин в най-висока степен“.’

алб. *E pse të jetë aq i gjerë **ky** Çute Babulja?* (D. Agolli) ‘И защо да е толкова нещастен тоя Чуте Бабуля?’; *Si s’po vinte **ky** Gjergji!* (D. Agolli) ‘Как не идваше този Герги!’

2.5. Експресивността на показателните местоимения може да бъде подсилена от притежателно местоимение. В този случай притежателното местоимение формално причислява обекта към някаква група, но по този начин изразява негативна оценка, която се засилва от показателното местоимение:

бълг. *Абе хора, вие за друго освен за **този вашия** Боцо не можете ли да пишете?* (forum.all.bg); *И на мен ми омръзнаха такива като теб и **онзи вашия** президент, дето ни лъжат и тормозят.* (www.bukvite.com)

алб. *Po shkoj të takoj Çute Babuljën, se ky Maxhuni yt do t'i bëjë ndonjë hata.* (D. Agolli) ‘Отивам да посрещна Чуте Бабуля, че този вашият Маджуни ще му направи някоя беля.’

2.6. Оценка могат да изразят показателните местоимения и когато са употребени в т.нар. неутрален род. Обикновено това става в устойчиви фрази и оценката се съдържа в самото изказване, като местоимението сигнализира за наличието на някакъв неопределен обект, към който се отнася оценъчното съдържание на фразата:

бълг. *Това на нищо не прилича! Такува не ми минават.*

гр. *Αυτά δεν περνούν σε μένα.* ‘Тя не ми минават.’

рум. *Ei na!, de unde ți-a venit și asta-n cap?* (I. L. Caragiale) ‘Ей на, откъде ти дойде и това на главата?’

алб. *S'janë të mira këta!* (I. Kadare) ‘Не е хубаво това!’

2.7. В българския език е разпространен изразът *това е то*, който е комбинация от показателно и лично местоимение в неутрален среден род. Употребен с име или именна група, може да изразява силна положителна оценка: *Това е то чудото живот, в който съдбата моделира човешкия избор, а изборите коват съдбата.* (oshte.info), но може да отнесе оценката и към негативната скъла: *Е, какво да се прави, това е то уличният живот, като няма какво да правим, философстваме – каза примирено петото куче.* (www.slovo.bg). Изразът може да няма връзка с друг член на изречението. Тогава се използва като констатация за някаква ситуация, която не може да се промени (употребяват се и вариантите *туй то*, *това си е*, *това е*): *Не можах да го убедя и това е то! Законът си е закон – и това е то. Махам се оттук и туй то!* Същият израз съществува и в румънския, но с повторение на показателното местоимение в неутрален род: *Asta-i asta, jupâneasă Zamfiră; doar știu că n-o să ne dai borș de ochi căprii și friptură de obraji trandafirii.* (С. Ногаș) ‘Това е то, госпожо Замфира, знам, че няма да ни дадеш супа от кафяви очи и пържола от румени бузи.’

Със същите функции се среща показателното местоимение в балканските езици, употребено в биноминативни изречения, като изразява силното възхищение на говорещия към обекта на изказ-

ването. За разлика от българския, местоимението не се употребява в неутрален род, а се съгласува с референта си (вж. тук частта „Неутрален род на местоименията“). Експресивността на показателното местоимение се схваща от интонацията – в изречението ударението пада върху самото местоимение, за разлика от едно неутрално изказване.

бълг. *Това е празник!*

гр. *Ορίστε, αυτή είναι γυναίκα βρε!* ‘Заповядайте, това е жена, бре!’

рум. *Ăsta e bărbat!* ‘Това е мъж!’

алб. *E, kjo është grua!* ‘Е това е жена!’

2.8. Показателните местоимения могат да изпълняват функция на идентификатори на синонимни фрази в текста. Тази тяхна функция е много по-богата и разнородна в сравнение с определителния член (вж. за българския език у Иванчев 1974; Илиева 2001). В съчетание с предлога *като* показателните местоимения, най-вече местоимението за качество *такъв*, осъществяват сравнение между един обект (изразен чрез име или местоимение) и група обекти, към които обектът на сравнението се причислява – *Такива дърдорковци като мене с лопата да ги ринеш.*; *Каквато и дума да вземеш, все няма да ѝ стигне силата **такъв човек като Левски да обхване.*** (примерите са на М. Илиева). В балканските езици съществува конструкция, която включва показателно местоимение за качество, предлога *като* и лично местоимение. Тази конструкция изразява силно негативна оценка:

бълг. *Знам ги аз **такива като тебе!**; Но най-жалкото е че българският народ отглежда **такива като тебе**, които така щедро му се отплащат!* (forum.all.bg); *На **такива като тебе** трябва да им забранят да пипат клавиатура.* (www.topsport.bg)

гр. *Τέτοιοι σάν εσένα θα πρέπει να την βουλώνουν την τρύπα τους.* (forums.services.in.gr) ‘Такива като теб най-добре да си затворят плювалника.’ *Κάτι τέτοιοι σαν εσένα έχουν καθυστερήσει την ανθρωπότητα από κάθε πρόοδο.* (www.omhroi.gr) ‘Такива като тебе са забавили напредъка на човечеството.’

алб. *Mos mendo se të „pinë ujë“ tek unë, se me të tillë si ti jam imune.* (forum.kosova.de) ‘Не си мисли, че ти минават номерата при мен, че срещу такива като теб съм имунизирана.’

2.8. В изброените примери пропускането на обекта, който се сравнява, натоварва показателното местоимение с ярки оценъчни характеристики. Негативна оценка изразява показателното местоимение за качество и в изрази от рода на „такъв човек“, „такива неща“, „такива работи“, особено в отрицателни изречения:

бълг. *Аз не съм **такъв човек**.*

гр. *Εγώ δεν κάνω **τέτοια πράγματα**.* ‘Аз не правя такива неща.’

алб. *Apo t'ia fus në tym dhe ku të dalë... Nuk jam **njeri i tillë**.* (www.forumishqiptar.com) ‘Или да разчитам на случайността, пък каквото излезе... Не съм такъв човек.’

2.9. Изразът „такава жена“ също носи негативна оценка за референта си. Той се употребява със значение ‘лека жена’. Нека отбележим факта, че в човешките представи „лек мъж“ няма. „Такъв човек“ може да бъде лош, неприятен и т.н., но „такава жена“ е задължително лека. В румънския език, където няма форма на показателно местоимение за качество, с това значение се употребява изразът *una din alea* ‘една от онези’ или субстантивизираната форма на показателното местоимение в ж. р. *o aia*.

бълг. *Когато за пръв път я целунем по устата, тя смутено ще склони глава настрани и изчервена от глава до пети, ще каже: „Но аз не съм **такава жена!**“ Това изречение не трябва да се взема сериозно. Защото какво представлява една **такава жена**? Не е ли същата като нея? Моля, успокойте се, всяка жена е **такава**.* (Ерньо Сив)

гр. *Φοβόταν τις συνέπειες από τη σχέση του γιου του με μία **τέτοια γυναίκα**.* (www.in.gr) ‘Страхуваше се от последствията от връзката на сина ѝ с една такава жена.’

рум. *Boierul era și el destul de bun și avea drept să-și ia o iubovnică, și mai bine **una de-a lor** decât cine știe ce pațachină de pe la Șantan, care să se țină mare, cum de vale la Mărculești, unde pâlmașii erau prigoniiți de o aia.* ‘Боляринът беше и той доста добър и имаше

право да си има любовница, и по-добре една от тях, отколкото кой знае каква флърца от някой шантан, която да се големее, като от долината на Мъркулеш, където селяните бяха гнетени от една такава.’; *Ba să am pardon! Știu eu ce vrei dumneata să zici... dar nevasta mea nu-i d-alea, domnule.* ‘Да ме прощавате! Знам аз какво искате да кажете... но моята жена не е такава, господине.’ (примерите са на D. Irimia 1987: 119)

алб. *Nuk është grua e tillë.* ‘Не е такава жена.’

И за да довършим темата за леките жени: с такова значение се срещат и показателните местоимения за далечно посочване (по-често, отколкото местоименията за близко посочване): рум. *Se e cu adevărat între Ludwig și... aceea?* ‘Какво става наистина между Лудвиг и... оная?’ (Irimia 1987: 119). В посочения пример говори съпругата на Лудвиг, която се съмнява, че той има любовна връзка с някаква жена – „оная“. Българското съществително *никаквец*, производно от отрицателното местоимение *никакъв*, употребено в м. р. има значение ‘хулиган, непрокопсаник и под.’, но *никаквица* – това пак е лека жена: *Била пачавра, никаквица, парясница, много ѝ шавали очичките, развявала си байрака.* (www.bukvite.com); *Ти ще ми кажеш коя е тази никаквица! Цяла нощ бълнуваш нейното име! Пак повтарям, коя е тази Надежда?* Налага се заключението, че в балканския патриархален мироглед стилистичната употреба на местоименията е и полово мотивирана – негативната оценка, изразена от една и съща местоименна форма, за мъжете има една, а за жените придобива друга конотация. Изглежда, че най-лошото качество на една жена в очите на балканеца е да бъде „такава“.

2.10. В разгледаните дотук примери стилистичната употреба на показателните местоимения „този“ и „онзи“ не беше мотивирана от деиктичната опозиция *близо/далеч*. Същото важи и за местоимението „такъв“, което няма същински местоименен корелат в балканските езици – в албанския *i tillë* е обобщена форма, в гръцкия няма местоименна форма, на която *tétoios* да се противопоставя, а в българския *онакъв* може да се употребява само в съчетание с *такъв*. В самостоятелна употреба „този“ и „онзи“ запазват идентифициращата си функция, но при адекватна употреба на преден план

е тяхната емфатична функция (вече стана дума за способността на показателните местоимения да подчертават именната група, към която се отнасят, в сравнение с по-неутралната употреба на определителния член, срв. *От това друсане ми стана лошо. / От друсането ми стана лошо.* Вж. по-подробно тук в частта „Дейксис и анафора“). От направените наблюдения върху електронен корпус от текстове и в разговорната реч, достигнах до извода, че самостоятелната употреба на показателните местоимения, изразяваща оценка, е много по-разпространена в българския и румънския език и съответно – стеснена в гръцкия и албанския. Това се дължи на факта, че в българския и румънския има отделни форми на третоличните местоимения, което се отличава с по-голяма неутралност в сравнение с показателните, срв. *кой е той/кой е тя* – дори в минимален контекст разликата е очевидна. В гръцкия, където за лично местоимение се използва показателното *αυτός*, но и другите две показателни местоимения могат да изпълняват функцията на третолични, оценъчната роля на демонстративите в самостоятелна употреба е най-слабо проявена. В албанския, както вече споменахме, като лично се употребява местоимението за далечно посочване *ai*, затова оценъчната функция е поета от местоимението за близко посочване.

2.11. Опозицията *близо/далеч*, в която влизат показателните местоимения, може да придобие метафоричен смисъл, трансформирайки се в противопоставяне *свое/чуждо*, *познато/непознато*. Местоимението за близко посочване означава нещо близко, познато, разбираемо, а местоимението за далечно посочване винаги е маркирано с признака *отдалеченост* и се свързва с далечни, неизвестни, непознати неща. Да си припомним един образ от романа „Ние, врабчетата“ на Й. Радичков: врабчетата усещат как през цялото време нещо ги наблюдава, но щом се обърнат, то изчезва, затова те го наричат Онова нещо. Името Онова нещо е красноречиво – местоимението *нещо* изразява най-обща неопределеност, а показателното местоимение за далечно посочване подчертава, че става въпрос за нещо непознато, невидимо.

Най-ярко изразена е метафоричната деиктична опозиция в изконното противопоставяне *този свят / онзи (другия) свят*. Тя е из-

цяло базирана на възможността на показателните местоимения да изразят разделянето на пространствено-темпоралните отношения в две категории: близкото, познатото, своето, от една страна, и далечното, непознатото, чуждото – от друга.

На едно интересно развитие на семантиката на показателните местоимения в Упанишадите, свързано със специфичното мислене на древните индийци, се спира Г. Русева. Местоимението *tad* ‘онова’ означава общото, Брахман, върховното, *etad* ‘това’ – конкретно, този свят. Съществителното *tattva* ‘оноватост’, образувано от местоимението „онова“, се използва в значение „истина“, „есенция“, „елемент“ и т.н. В опозицията *този свят / онзи свят* положително маркирано е далечното, общото: „Древният индиец съсредоточава вниманието си върху основно определящия характер на субстанцията, която не може да бъде видяна, и игнорира каквото и да е конкретно възприятие. [...] Аргумент и стимул за омаловажаване на индивидуалното като конкретно възприемано нещо е възгледът, че всички конкретни същности/същества, възприемани чрез сетивата, са само илюзия, защото реално е само общото, универсалното“ (Русева 2003: 125).

Откъсваме се от индийската философия и се връщаме към по-рационалния свят на балканеца. В балканските представи *този свят* е животът, който ни е даден, светът, в който пребиваваме, и единственият, който познаваме. Възприемането му не е еднозначно – *този свят (този живот)* е изпълнен със страдания и нещастия. Независимо от отношението към него, *този свят* е конкретното, познатото, „нашето“ пространство.

бълг. *Понякога на този свят, в който хубавото и грозното се преплитат, се появяват същества, изтъкани изцяло от красота, заблудени души така прекрасни, че не могат да намерят своето място тук и си отиват и само споменът за тях остава...* (web.hit.bg); *Какво ли не съм видял на този свят.* (forum.abv.bg)

гр. *οι ἄλλοι τοῦ κόσμου τούτου* ‘клетниците на този свят’; *Ἐχομε γεννηθεῖ σε αὐτόν τον κόσμο τόσο γεμάτο από κραυγαλέες αντιθέσεις και αδικίες.* (www.rael.org) ‘Родили сме се на този свят, толкова изпълнен с крещящи противоречия и несправедливости.’;

Γίνονται σε τούτη τη ζωή. (www.zephyr.gr) ‘Стават и такива неща в този живот.’

рум. *Două lucruri sunt infinite pe această lume: Universul și proștia omenească...* (www.phpbbplanet.com) ‘Две неща са безкрайни на този свят: Вселената и човешката простотия...’

алб. *Nuk është koha të kërkjme fajtorët, t'u bëjmë gjyqin. Jemi ende në këtë botë.* (F. Kongoli) ‘Не е време да търсим виновници, да ги съдим. Още сме на този свят.’; *Në shumë varrime kam marrë pjesë në këtë jetë.* (N. Hajtov, превод Z. Dokle) ‘На много погребения съм бил в този живот.’

Онзи (другият) свят в балканското съзнание може да бъде свързан с християнските представи за отвъдния живот: за рая, където човешката душа намира покой, или за ада, където ни чакат вечни мъки:

рум. *Dar nu pentru a istorisi trecerea mea prin viața scriu, ci pentru a aminti de cineva care a dat o nouă dimensiune acestei vieți și care, din păcate, a trecut, nu de mult în acea lume în care sufletul său se poate, în sfârșit, odihni și bucura de Lumina pe care a căutat-o și slujit-o întreaga lui viața.* (www.nordlitera.ro) ‘Но не пиша, за да разкажа моето преминаване през живота, а за да напомня за някого, който е дал нови простори на този живот и който, за съжаление, наскоро премина в онзи свят, където най-накрая неговата душа може да си почине и да се радва на Светлината, която е търсил и на която е служил през целия си живот.’

бълг. *А каж ми ти: кой ще тебе да мъчи на онзи свят за твоите големи грехове? Мене ми се чини, че тебе щат да мъчат малко повече, отколкото мене.* (Л. Каравелов); *Почивка – на онзи свят, както казваше татко, лека му пръст.* (www.eva.bg)

От друга страна *онзи свят* може да изразява отрицателното отношение към смъртта. Характерен в това отношение е изразът *изпращам на оня свят* със значение ‘убивам, причинявам смърт’.

бълг. *Вика други лекари, наричат го и го изпращат на онзи свят – заради един зъб.* (beinsaduno.info)

гр. *Ποιος θέλει να στείλει τον Αραφάτ στον άλλο κόσμο;* (www.epohi.gr) ‘Кой иска да прати Арафат на оня свят?’

алб. *Për ata të sëmurë psikikë që vrasin ka gjilperë që t'i dergojë në botën tjetër sepse vetëm i rëndojnë shoqërisë që t'i mbajë me bukë.* (www.albforumi.com) 'За онези психично болни, които убиват, има игла да ги прати на оня свят, защото само натоварват обществото да ги храни.'

Този свят и онзи свят могат да бъдат обединени в едно пространство в изрази за противопоставяне със значение 'навсякъде' (или 'никъде' в отрицателно изречение), а също и със значение за време – 'винаги' или 'никога'.

бълг. *Ако някой на този или на онзи свят си мисли, че на този или на онзи свят ще има ОДС без СДС, дълбоко се е объркал, заяви Филип Димитров.* (в-к Сега)

гр. *Εάν ακολουθείς το παράδειγμα τους, δε θα το μετανώσεις ποτέ ούτε σ' αυτό τον κόσμο, ούτε στον άλλο.* (www.oodegr.com) 'Ако следваш примера им, няма да се разкайваш нито на този свят, нито на другия.'

алб. *Nuk e kuptoj ç' arsye kam të të ngatërroj ty, kur s'kemi për t'u parë as në këtë botë, as në botën tjetër.* (F. Kongoli) 'Не разбирам каква причина имам да те смущавам теб, като няма да се видим нито на този, нито на онзи свят.'

Опозицията *този свят/онзи свят* в балканските езици е езиков израз на противопоставянето между живота и смъртта. В тази опозиция не можем механично да поставим положителен или отрицателен знак. В нея виждаме преминаване на близкото в конкретно, познато, а на далечното – в абстрактно, непознато. В някои от дадените примери личи и склонността на балканския човек да иронизира както живота, така и смъртта.

3. Оценъчната сила на притежателните местоимения е свързана с тяхната семантика. Представяйки някакъв обект като свое притежание, говорещият го приобщава със своя свят, прави го близък и познат. Балканските езици се отличават с широка стилистична употреба на притежателните местоимения, които според контекста на изказването придобиват различни значения.

3.1. „Моят“ се употребява със значение ‘моят съпруг’, ‘моят приятел’. В сравнение с целия израз „моят мъж“, който е неутрален – в него притежателното местоимение сигнализира принадлежността на обекта, връзката му с говорещото лице, „моят“ е стилистично маркирано, често с ироничен нюанс. Това личи особено в съчетание с показателно местоимение, което изразява негативното отношение на говорещия:

бълг. *Оня моят се беше натряскал като мотика и аз му викам: „Ама, раждам!!!“* (www.sivosten.com)

гр. – *Μπα; Πώς το ξέρεις; – Μου το 'πε ο δικός μου!!!* (www.i-do.gr) ‘Ба, откъде знаеш? – Каза ми го моят!!!’

рум. *Mie mi-a spus al meu că... nu l-a văzut.* (GLR) ‘На мене ми каза моят, че... не го е виждал.’

алб. *Kështu ka bredhur ai imi, më këmbë, këtyre anëve.* (GGjSh) ‘Така бродил онзи моят, пеша, по тези места.’

3.2. Силна степен на приобщаване личи в изречения „нашите“ със значение ‘роднини, близки’.

бълг. *Трябва да питам нашите.*

гр. *Τι κάνουν οι δικοί μας;* ‘Какво правят нашите?’;

рум. *Deseară vin să te cer la ai tăi.* (GLR) ‘Тази вечер идвам да те искам от твоите.’

алб. *Erdhën të gjithë të mitë.* (GGjSh) ‘Дойдоха моите всичките.’

3.3. „Нашите“ могат да бъдат и членовете на група или организация, към която принадлежим или подкрепяме – спортен отбор, партия и т.н.

бълг. *Айде, наши'те!; Първият му мач като такъв завърши с равен резултат, също както и на Пламен Марков първият мач с нашите.* (www.kaldata.com)

гр. *Οι δικοί μας δεν την πολέμησαν. Εξέφραζαν τη...διαφωνία τους προς τους τρομοκράτες.* (antibarо.gr) ‘Нашите не се бориха. Изразиха... несъгласието си с терористите.’; *Η συζήτηση δυστυχώς εξαντλήθηκε στη ρητορική του “εσείς, εμείς, αυτοί, οι δικοί μας, οι δικοί σας, οι μπλε, οι πράσινοι, οι κόκκινοι”.* (www.sofiakalantzakou.gr)

‘Разговорът, за нещастие, се изчерпа с реторика от рода на „вие, ние, те, нашите, вашите, сините, зелените, червените“.’

рум. *Trăiască ai noștri, d-le Iancule!* (I. L. Caragiale, GLR) ‘Да живеят нашите, господин Янку!’

алб. *A është ky edhe një sulm i madh mbi vlerat e UÇK-së, pse pikërisht komandantat kryesorë po burgosen, a mendoni se këtu ka gisht dikush nga te tonët?* (www.tifozat.com) ‘Това не е ли поредната голяма атака срещу ценностите на АОК, защо точно главнокомандващите са хвърлени в затвора, мислите ли, че тук има пръст някой от нашите?’

3.4. „Моето“ може да означава ‘моите неща, моите работи, това, което притежавам’. Така говорещият подчертава, че нещо е негова неотменима собственост.

бълг. *То е най-вече от изграждан с години комунистически манталитет: моето си е мое, чуждото – общо.* (www.bgswing.info)

гр. *Το δικό μου είναι δικό μου, αλλά το δικό σου είναι διαπραγματεύσιμο.* (www.greekbooks.gr) ‘Моето си е мое, но твоето е по договорка.’

рум. *Rămâneți cu ce aveți. Nu vă mai pot da într-adaos decât o inimă ușoară, ca să vă bucurați cu al vostru.* (www.referatele.com) ‘Останете с това, което имате. Не мога да ви дам друго, освен леко сърце, за да се радвате на вашето.’

алб. *A nuk më lejohet të bëj me timen ç ’të dua?* (www.biblegateway.com) ‘Не ми ли е позволено да правя с моето каквото поискам?’

3.5. Като свое може да бъде представено не само материалното, което притежаваме, но и мисълта, идеята. В балканските езици „моето“ означава и ‘моето мнение, моето убеждение, моята идея, това, което съм намислил да направя’.

бълг. *Опитахме се да му кажем това на няколко срещи, но той настояваше на своето.* (www.falundafa.org); *Киану Рийвс настояваше на своето: „Реалността е тази, която ражда диктатурите“.* (в-к „Култура“)

гр. *Αυτή επέμενε στο δικό της. ‘Тя настоя на своето.’; Εμείς θέλουμε να βρεθεί διέξοδος και προσερχόμαστε με καλή θέληση στο*

διάλογο αλλά, αν ο καθένας επιμένει στο δικό του χωρίς επιχειρήματα, δε θα καταλήξουμε πουθενά. (www.ekloges.com.cy) ‘Ние искаме да бъде намерен изход и се движим с добра воля към диалог, но ако всеки настоява на своето без аргументи, няма да стигнем доникъде.’; *Του ξεκαθάρισα τα πραγματικά μου αισθήματα και τη δική μου άποψη πάνω στο θέμα. Τσάμπα έχασα το χρόνο μου. Αυτός επιμένει στο δικό του.* (experts.pathfinder.gr) ‘Аз му обясних истинските си чувства и моето мнение по този въпрос. Напрасно си изгубих времето. Той настоява на своето.’; *Δεν μας υπολογίζει καθόλου κι έκανε το δικό του.* (www.eoste.gr) ‘Изобщо не ни зачете и направи своето.’

рум. *Aşa crede el, și din ale sale e greu să-l scoți.* (GLR) ‘Така смята той и от неговото е трудно да го помръднеш.’

алб. *Ngul këmbë në të sajën.* ‘Настоява на своето.’; *Bën të sajën.* ‘Прави своето.’; *S’heq dorë nga e saja.* ‘Не се отказва от нейното.’ (FShS) ... *por teto Hasja s’undej nga e saja.* (I. Kadare) ‘... но леля Хася не помръдваше от своето.’

3.6. Изразът „*правя своето*“ означава действие, което е обичайно или характерно за вършителя.

бълг. *Времето ще направи своето.*; *Като слабост на туризма в България той посочи инфраструктурата и по думите му, държавата трябва да направи своето в това отношение.* (mediapool); *И да се остави на пазара да свърши своето, та ако ще и това да бъде фалитът на предприятието.* (www.aslanov.hit.bg)

алб. *Natyra (sëmundja, koha) e bëri të sajën.* (FShS) ‘Природата (болестта, времето) направи своето.’; *Duan apo nuk duan pushtetarët dhe liderët e sotëm antikomunistë shqiptarë, ashtu siç deshën apo nuk deshën pushtetarët e djeshëm monarkistë dhe komunistë, historia e ka bërë e bën dhe do ta bëjë të sajën.* (forum.kosova.de) ‘Искат или не искат днешните албански антикомунистически властници и лидери, така както искаха или не искаха вчерашните властници, монархисти и комунисти, историята е правила, прави и ще прави своето.’; *Koha e bëri të veten dhe në skenë doli Ushtria Çlirimtare Kombëtare.* (www.edsh.net) ‘Времето направи своето и на сцената излезе Националната освободителна армия.’; *Lufta e bëri të veten e*

ne sot si rezultat i saj merremi me këtë problem. (www.albforumi.com)
 ‘Войната направи своето и ние днес в резултат на това се занимаваме с този проблем.’

3.7. Приобщаването, изразено чрез притежателно местоимение, може да се отнася до лице (по-рядко предмет), което ни занимава в момента, за което става въпрос в разказа. По този начин говорещият прави слушателя съпричастен към това, което се случва на героя в разказа. Много често тази употреба на притежателното местоимение има иронични нюанси.

бълг. *Нашият* взел да си мисли за повратностите в живота... и на „Раковска“ се тряснал пак в същото BMW. (demo.plovdiv24.com); *Белият* вълк върху коня стигнал дървото, огледал отдолу *нашия човек* със сабята, после почнал да се кара на вълците и да им дава някакви заповеди. (Й. Радичков)

гр. *Ο ήρωάς μας, τρομαγμένος τρέχει για να βρεθεί σ' ένα ζέφωτο όπου μπροστά του υψώνεται ένα μυστηριώδες ανάκτορο.* (www.alef.gr)
 ‘Нашият герой ужасен тича, за да се озове на една поляна, където срещу него се издига един мистериозен дворец.’

рум. *Deci cele două cauze merg mână în mână, pentru a produce maximum de nemulțumire în sufletul eroului nostru.* (D. Irimia) ‘Значи и двете неща вървят ръка за ръка, за да създадат максимално недоволство в душата на нашия герой.’

алб. *Këtu punoj çdo ditë, thotë njeriu ynë, si të ishte 30 vjeç.* (edsh.org) ‘Тук работя всеки ден, казва нашият човек, сякаш беше на 30 години.’

3.8. Стилистичната сила на притежателните местоимения произтича от тяхната основна семантика – те сигнализират притежание, приобщаване. Притежанието обикновено се свързва с положителна оценка – това, което е мое, е добро. Но както се вижда от представените примери, оценката може да бъде и отрицателна – тогава имаме едно фалшиво приобщаване, което се свързва с иронизиране на обекта.

4. Оценъчната употреба на неопределителните местоимения е свързана с представянето на някакъв обект като неопределен, като по този начин се омаловажава неговата стойност. Така оценката, изразена от неопределително местоимение обикновено има отрицателна стойност.

4.1. В българския език най-ясно се изразява отрицателното отношение на говорещия чрез местоименията от реда *някой си*, но в такава употреба се срещат и местоименията *някой*, *един*.

бълг. *Да, ама каква Надка преговаря с дедо цар, пък аз само с някакъв си Велчев...* (vsekiden.com); *Ех, и ти си един природозащитник...* (fun.doom.bg); *Аз да не съм някой мишок!* (www.footballbg.net); *И ти си един, Иване...*

гр. *Εἶσαι ἕνας κι εσύ!* ‘Ама и ти си един!’; *Δεν είμαι καμιά εικοσάχρονη που τρέχει να τον φάει.* (www.in.gr) ‘Не съм някоя двадесетгодишна, която тича да го изяде.’

рум. *Când am intrat în casă, am dat peste una, îmbrăcată prost, care aștepta și ea.* ‘Когато влязох в къщата, налетях на една, просто облечена, която също чакаше.’; *Am citit un roman de unul Ionescu.* ‘Прочетох един роман на някакъв Йонеску.’ (примерите са от Irimia 1987: 121); *Nu e vreo pagubă mare.* (GLR) ‘Не е някаква голяма беля.’

алб. *Studionte për ndonjë inxhinierie.* (D. Agolli) ‘Учеше някакво инженерство.’; *Unë nuk jam ndonjë kukull.* (www.panorama.com.al) ‘Аз не съм някоя кукла.’; *S’jam ndonjë fanatik unë, që ta lë vajzën ra shkollë.* (www.forumishqiptar.com) ‘Не съм някакъв фанатик, че да оставя момичето без образование.’

4.2. С подобна функция се употребяват и неопределителните изрази „кой знае кой“ – те изразяват незначителността, маловажността на някакъв обект. Прави впечатление и възможността за съчетаване с неопределителното местоимение „някакъв“.

бълг. *За мен появата на подобно нещо не е нито особена изненада, нито някакъв кой знае какъв феномен, който не се е случвал.* (big.bg)

рум. *Nu c-ar avea vreo cine știe ce importanță.* (www.poezie.ro) ‘Не че имаше някакво кой знае какво значение.’

алб. *Unë nuk jam ndonjë besimtar kushedi... por besoj në zot.* (www.forumishqiptar.com) ‘Аз не съм някакъв кой знае какъв вярващ, но вярвам в бог.’

4.3. И местоименията от реда „кой(то) и да е“ имат оценъчна роля, която се дължи на факта, че представят референта си като случайно избран и така омаловажават неговата стойност. Много често се срещат в отрицателни изречения, в които се изтъква, че лицето, което е обект на изказването, не е случаен човек.

бълг. *Само че настоящият депутат, бивш основател на СДС и още по-бивш политзатворник, не е кой да е. Той си има собствена фракция в парламентарната група на НДСВ.* (members.tripod.com)

гр. *Ε, ναι, ο Άκης Πάνου δεν είναι οποιοσδήποτε, τόσους καημούς έχει τραγουδήσει, τόσα κέφια έχει ξεσηκώσει.* (www.hri.org) ‘Е, да, Акис Пану не е кой да е, толкова мъки е изпял, толкова настроения е повдигнал.’

рум. *Dar d-l Iliescu nu ține seamă de faptul că acest “jandarm” nu e oricine, ci e un “jandarm democratic”.* (www.revista22.ro) ‘Но г-н Илиеску не си дава сметка, че този „жандарм“ не е какъв да е, ами е „демократичен жандарм“.’

алб. *Veçse kundërshtari i radhës nuk është dokushdo, por pikërisht portieri i kombëtares sonë Arian Beqaj.* (www.alb-net.com) ‘Само че поредният противник не е кой да е, а вратарят на националния ни отбор Ариан Бекай.’

4.4. Употребено самостоятелно, местоимението „някой“ се отнася за лице и може да изразява висока прагматична оценка – обектът на изказването се представя като важен човек в обществото:

бълг. *Както си искат да ме наричат, важно е, че аз в моите очи съм „някой“.* (www.mediapool.bg); *А бе важно е, че за Гонзо няма да чуем нищо вече... Той беше някой тук, в „Левски“, и то защото вкарваше голове само и единствено на ЦСКА.* (forum.skycode.com)

гр. *Είμαι απλώς ένας ηλίθιος που νομίζει ότι είναι κάποιος.* (www.simerini.com.cy) ‘Аз съм просто един глупак, който си мисли, че е някой.’; *Δεν σκύβω το κεφάλι στο αφεντικό που νομίζει ότι είναι*

κάποιος και οι υπόλοιποι έχουν κατοικήσει μέσα στο πηγάδι. (www.zortal.gr) ‘Не навеждам глава пред шефа, който мисли, че е някой, а другите са се изсрали на метеното.’

рум. *Își închipuiește că el este cineva!* (sfaturiortodoxe.ro) ‘Въобразява си, че е някой!’

алб. *Sepse, nëse dikush mendon se është dikushi, duke mos qenë asgjë, ai gënjën vetveten.* (www.shqiptarortodoks.com) ‘Защото, ако някой мисли, че е някой, а всъщност е нищо, той лъже себе си.’

4.5. С богати стилистични възможности се отличава местоимението „нещо“ поради широкия обхват на своята семантика.

4.5.1. Една от стилистичните роли на „нещо“ е свързана с неговата адвербиализация. Така се изразява приблизително количество или стойност, които не се конкретизират, тъй като се считат за ненужни за целта на изказването:

бълг. *Ще те взема към пет и нещо.*

гр. *60 χρόνια και κάτι, ελευθερίας και ειρήνης.* (isag.meng.auth.gr) ‘60 години и нещо свобода и мир.’

рум. *În anul o mie nouă sute și ceva...* (www.trabi.ro) ‘В годината хиляда деветстотин и нещо...’

алб. *Kur e kam instaluar në fillim ka qenë faqja numër 1 milion e dyqind mijë e diçka.* (www.forumi.zeriyt.com) ‘Когато я регистрирах в началото, беше страница номер един милион двеста хиляди и нещо.’

4.5.2. Подобен смисъл има „нещо“, употребено в съчетание с показателно местоимение – изтъква се, че посоченото в изказването е приблизително вярно, но няма особено значение. В този случай местоимението се употребява с прилагателни, числителни (за количество, час и т.н.) или съществителни имена.

бълг. *Абе четох в датата че някакъв го дърнал она ден, но файлът бил повреден или нещо такова.* (www.kaldata.com)

гр. *Тον Ιούνιο του 2003, κοιμόμουν το πρωί, στις 5:30 ή κάτι τέτοιο, κάποιος μου χτύπησε την πόρτα.* (www.ert.gr) ‘През юни 2003, както си спях сутринта, към 5:30 или нещо такова, някой ми почука на вратата.’

рум. *La final, într-un glas se ajunge la concluzia că “sunt liber sau așa ceva”*. (www.alternativ.ro) ‘На финала в един глас се достига до заключението, че „съм свободен или нещо такава“.’

алб. *Për të interesuarit, ky tekst ekziston në 11 gjuhë nën kapitullin politika ekonomike apo diçka e tillë*. (article.gmane.org) ‘За тези, които се интересуват, този текст съществува на 11 езика в глава икономическа политика или нещо такава.’

4.5.3. В граматиките и тълковните речници на балканските езици е отбелязана и употребата на „нещо“ като частица. То има богата експресивност – изразява съмнение, приблизителност, неувереност, фамилиарност, изненада и др. Употребата му е много широка – използва се със съществителни, прилагателни, предложни изрази, глаголи и наречия.

бълг. *Нещо* съм взел да се разболявам.; Да не сте *нещо* родници?; *Нещо* голям ентузиазъм покрай този филм. (lists.indymedia.org); *Нещо* много бързо отговаряте, а? (clubs.dir.bg)

гр. *Κάτι* πολλά αυτοκίνητα... ‘Нещо много автомобили...’; *Τι συμβαίνει; Κάτι* βιαστική σε βλέπω. ‘Какво става? Нещо припряна ми се виждаш.’; *Κάτι* νωρίς μας ήρθες σήμερα. ‘Нещо рано ни пристигна днес.’; *Κάτι* με χέρια αδειανά; *ερώτησεν ο κύριος Αναστάσιος*. ‘Нещо с празни ръце? – попита господин Анастасиос.’; *Είναι κάτι* στενό. ‘Нещо тясно е.’ (примерите са на Τζάρτζανος)

рум. *E ceva* bolnav. ‘Нещо е болен.’; *Aceasta era mai în vârstă și ceva* încrucișată. ‘Тя беше на възраст и нещо кривогледа.’ (GLR)

алб. *Shokë, seç* na mori malli. ‘Приятели, нещо ни обхвана мъката.’; *Seç* këndon bilbili. ‘Нещо пее славеят.’ (GGjSh)

4.5.4. Местоимението „нещо“ може да изразява положителна прагматична оценка – някакъв факт или обект се оценява като задоволителен, надвишаващ в малка степен приемливия минимум (Кирова 1985: 36).

бълг. *Естествено, ниското FSB пречеше да се получи по-добър резултат, но все пак и това е нещо, нали?* (www.comexgroup.com)

гр. *Θαρρεί πως κάτι είναι κι αυτός*. ‘Смята, че е нещо и той.’; *Όλοι εκείνοι περνούν για κάτι*. ‘Всички тези минават за нещо.’

рум. *Dar **și asta e ceva pentru stadiul în care se află programul la ora actuală.*** (www.softnews.ro) ‘Но и това е нещо за стадия, в който се намира програмата в настоящото време.’

4.5.5. Интересна е употребата на „нещо“ за изразяване на съмнение, подозрение за някаква нередност в ситуацията, в която се намира говорещият:

бълг. *Аз и сам вече забележвам, че **тука има нещо.** Децата не дохождат в училището да се учат; поповете завчера в черквата гледаха на мене чудно и страшно... (Л. Каравелов). **Путаме, нитаме – нищо. И си викаме – тука има нещо!*** (www.cnsys.bg)

гр. ***Κάτι τρέχει εδώ.*** (www.protoporia.gr) ‘Нещо става тук.’

рум. *Dar **simț eu că e ceva aici...*** (www.hanuancutei.com) ‘Но чувствам, че има нещо тук...’

алб. ***Këtu diç ka...*** (FShS) ‘Тука има нещо...’

4.6. Можем да обобщим, че в балканските езици неопределителните местоимения изразяват най-често отрицателна оценка, която обаче е в границите на приемливото. При изразяване на положителна оценка, тя е със стойност на задоволителна, приемлива.

5. Стилистичната роля на обобщителните местоимения е подобна на функциите на неопределителните местоимения от реда „кой(то) и да е“. Но докато при неопределителните оценъчната функция се определя от случайността на избора и така се омаловажава стойността на обекта, при обобщителните оценката се мотивира от всеобхватността на местоимението – цялото, масата се представя като нещо с ниска стойност, което се противопоставя на някакъв елемент, който се отличава от цялото. Най-често тази функция на обобщителните местоимения се извява в отрицателни изречения.

бълг. *Аз не съм **всеки**, драга Ано. Аз съм неповторим и уникален, друг като мене няма роден.* (интернет); *Не **всеки** може да бъде критик, както не **всеки** може да бъде поет.* (Атанас Далчев); *Не всичко, което блести, е злато.; **Всеки** може да е съпричастен със страданията на приятел, но е необходима много фина душа, за да си съпричастен и с успехите му.* (Оскар Уайлд)

гр. *Της αγάπης το βοτάκι κάθε τόπος δεν το κάνει. / Κάθε τόπος δεν το κάνει, κάθε γης δεν το πετάει, / μόν' της Λεβαδιάς ο τόπος / και της όμορφης ο κόρφος.* (народна песен) ‘Билката на любовта не я ражда всяко място. Не я ражда всяко място, не я дава всяка земя, само Левадия и пазвата на хубавицата.’

рум. *Crezi că Ion este un fitecine?* (Irimia 1987: 123) ‘Мислиш, че Йон е кой да е (всеки)?’; *Nu fiicare poate deveni un prieten.* (www.safeneaua.com) ‘Не всеки може да бъде приятел.’

алб. *Nuk bën mjaltë çdo mizë.* ‘Не всяка пчела прави мед.’; *Se çdonjëri mund të dalë të luftojë por jo çdonjëri mund të udhëheqë.* (forum.kosova.de) ‘Всеки може да излезе на война, но не всеки може да е предводител.’

6. Оценката, изразена чрез отрицателните местоимения, може да бъде само негативна. Тя е тясно свързана с тяхната основна семантика – отричане на съществуването на даден елемент от множество. Оттук произтича тяхната оценъчна употреба, която обозначава нещо маловажно, пренебрежимо, незаслужаващо внимание от гледна точка на говорещия.

6.1. Употребени за лице, отрицателните местоимения изразяват ниска прагматична оценка – демонстрира се пренебрежение или презрение към обекта на изказването, подчертава се, че той няма стойност сред другите хора. Тази употреба на отрицателното местоимение „някой“ е антонимична на неопределителното „някой“ със значение ‘важна особа’. В този случай отрицателните местоимения функционират като съществителни – могат да приемат определения, неопределителен член, а в албанския език – и определителен член (в албанския това важи и за местоимението „някой“).

бълг. *Ти си **някой!** – изгледа ме с омраза тя. – Господин **Никой!** Остави ме да си легна, защото ми се спи!* (linternet.bg); *Отказвайки се от своето културно самочувствие, там, сред многото – ти си **някой.*** (forum.all.bg); *През последните 27 години от живота си Пешев е **един някой,** осъден на бездействие, пенсионер без пенсия.* (www.mediarpool.bg); *Сега **разбрах,** че ти си **нищо,** **нищо** не можеш*

и нямаш сили дори да отмъстиш за себе си! (www.churchbg.com); Накратко, ти си **едно нищо**, едно чисто нищо! (www.tlig.org)

гр. Όσες αρετές και αν έχεις, αγάπη δεν έχεις, είσαι **ένα τίποτε**, χαλκός που μόνο ήχο βγάζεις, χωρίς ουσία. (www.im-syrou.gr) ‘Колкото и блага да имаш, ако нямаш любов, си едно нищо, тенекия, която кънти, но няма съдържание.’

рум. *El ca persoană e un nimic, numai figuri și o gramadă de fețe, nu știi om mai ipocrit decât el.* (www.fanclub.ro) ‘Той като човек е едно нищо, само преструвки и много лица, не познавам по-лицемерен човек от него.’; *El e un nimeni, dar vă vine să credeți că e mult peste mine?!* (www.agonia.net) ‘Той е един никой, но ви идва да повярвате, че е нещо повече от мен?!’

алб. *Ti mendon se je dikushi edhe pse nuk je askushi ndoshta per dikë je dikushi por dikushi e di se ti nuk je askushi.* (forum.kosova.de) ‘Ти мислиш, че си някой, въпреки че си никой, може би за някого си някой, но някой знае, че ти си никой.’; *Mos më lërë vetëm në këtë botë se pa ty jam askushi.* (www.forumishqiptar.com) ‘Не ме оставяй сам на този свят, защото без тебе съм никой.’; *Ti je asgjë!* ‘Ти си нищо!’

6.2. В балканските езици е характерна широката употреба на местоимението „нищо“ (в българския и съчетанието от две отрицателни местоимения *нищо и никакво*) в различни изрази с предлози. „Нищо“ най-често посочва маловажността, липсата на стойност на обекта, а в адвербиални изрази обозначава немотивираността на действието, безпричинността на извършването му:

бълг. *Те сумтяха, караха ѝ се за нищо и никакво, хохаха детето ѝ – мъничкия Захаринчо – и постоянно ѝ намираха грешки, и постоянно бяха недоволни от нея.* (Елин Пелин); *По темперамент са склонни към възбуда, лесно се ядосват за нищо и никакво, но се тровят вътрешно, прикривайки гнева си.* (horoskopit.hit.bg); *Защото можеха да изгубят работата си за едното нищо.* (insomnias.myfreebb.com)

гр. *Αν όλοι ήταν υπερβολικά ομιλητικοί, γελοούσαν πολύ και χωρίς αιτία ή κενευρίζονταν εύκολα και για το τίποτε, η Χριστίνα ήταν ήρεμη και σοβαρή.* (www.pegas.gr) ‘Ако всички бяха прекалено разговор-

ливи, смееха се много и без причина и се изнервяха за едното нищо, Христина беше спокойна и сериозна.’; *Θα μάθετε πως στα μικρά μου χρόνια χαρτόπαιζα, μεθούσα, πιστόλιζα για το τίποτε και τον τυχόντα μέσα στα καφεενεία.* (www.politikokafeneio.com) ‘Ще научите как на млади години играех карти, напивах се, стрелях за едното нищо по случайни хора по кафенетата.’; *Θύμωσαν με το τίποτε.* ‘Ядосаха се за нищо.’

рум. *Lucra toată săptămâna ca un bărbat, pentru nimica toată.* (www.scriptorium.ro) ‘Работи цяла седмица като мъж, за едното нищо.’; *Am depus atâta efort pentru nimic.* (www.unibuc.ro) ‘Положих толкова усилия за нищо.’

алб. *Femrat përherë bërtasin, sepse ne i kemi edukuar ato për asgjë, për kotësitë dhe nazet e tyre, për atë ne i mbajmë ato për zbatimje dhe shaka.* (www.albforumi.com) ‘Жените постоянно опяват, защото сме ги възпитали за нищо, за суетата и капризите им, затова на нас ни служат за развлечение и майтап.’

6.3. Изразът „за нищо“ има значение ‘почти безплатно, без да се получи съответната цена или възнаграждение’ (вж. GLR: 179).

бълг. *В колхоза работехме за нищо и никакво, тоест за трудоводни.*

гр. *Το 'δωσε για τίποτα.* ‘Даде го за нищо.’

рум. *Am vândut covorul pe nimic.* (GLR: 179) ‘Продадох чергата за нищо.’

алб. *Do na mbrojtë Amerika, ashtu si na mbrojtë edhe në pazarllëqet e Jaltës ku e shiti për asgjë ne favor të BS.* (www.albforumi.com) ‘Ще ни защити Америка, както ни защити и на пазарлъците в Ялта, когато ни продаде за нищо на Съветския съюз.’; *Ju kanë shitur për asgjë dhe do të shpengoheni pa para.* (kuuper.calvin.edu) ‘Продадоха ви за нищо и ще се освободите без пари.’

6.4. Изрази от рода „за нищо не става“, „нищо не струва“ означават, че обектът на изказването е негоден от гледна точка на говорещия:

бълг. *Лъжеш се, защото си прекалено влюбена в себе си, за да признаеш, че за нищо не ставаш.* (www.bg-lesbian.com)

гр. *Δεν είναι για τίποτε.* ‘За нищо не става.’

рум. *Nu ești de nimic.* ‘За нищо не си.’

алб. *S’je për asgjë.* ‘Не ставаш за нищо.’; *Por brezi ishte kalbur dhe nuk vlente më për asgjë.* (www.biblegateway.com) ‘Но коланът беше изгнил и не ставаше вече за нищо.’

6.5. Изразите „за нищо на света“ в български, гръцки, румънски и албански и *ме то τίποτε* в гръцки имат значение ‘в никакъв случай, при никакви обстоятелства’ и подчертават отрицанието, като му придават емоционална стойност.

бълг. *За нищо на света не бих казал и дума срещу народа си – та нали това съм и аз!* (psabev.hit.bg)

гр. *Δεν ήθελα, για τίποτε στον κόσμο, να αποδώσει το κάλεσμα σε στέρηση.* (ta-nea.dolnet.gr) ‘Не исках за нищо на света да приеме поканата като отнемане.’; *Φυσικά δεν πρόκειται με το τίποτε να χωνέσω ότι το Ρεμπέτικο δεν είναι ένα καθαρά Ελληνικό φαινόμενο.* (www.rembetiko.gr) ‘Естествено, в никакъв случай да не мога да асимилирам, че ребетикото не е чисто гръцко явление.’

рум. *Nu mă duc pentru nimic în lume.* (www.myx.net) ‘Не отивам за нищо на света.’

алб. *Duke pasur parasysh se si dukem, për asgjë në këtë botë nuk do të kisha bërë intervenim kirurgjik për të ndryshuar diçka te vetja ime!* (www.dardania.de) ‘Вземайки превид как изглеждам, за нищо на света не бих си направил хирургическа операция, за да променя нещо у себе си.’; *Mos lejo që ta japësh qetësinë tënde të brendshme për asgjë në këtë botë.* (islamgjakova.net) ‘Не позволявай да дадеш вътрешното си спокойствие за нищо на света.’

6.6. В българския език изразът *като (едното) нищо* определя действието като извършено без особено усилие или без влагане на умисъл:

Ще си умрем като едното нищо.; *Ще вземе да ни пребие като едното нищо.*; *Ако сте с друг на масата, като нищо и в разговора ще се намеси.* (www.spisanie.net); *Момиченцето Везни като нищо ще изсипе цялата ви пудра върху рокличката си и ще излее върху къдрата си главица най-скъпия ви парфюм.* (www.bg-mamma.com)

6.7. В балканските езици местоимението „нищо“ може да се употреби метафорично със значение ‘бездна, празнота, празно пространство’ или ‘пространство без живот, смърт’.

бълг. *Пред очите ми от **нищото** се появиха двама човека, приличащи на нас и както се появиха, така и изчезнаха.* (www.litclub.com); „Атака“ *не се появи от **нищото**, а от дълбоко вкоренените негативни нагласи и стереотипи у огромно мнозинство българи.* (www.segabg.com)

гр. *Και οι δύο μέθοδοι έχουν τον ίδιον στόχο άσχετα αν η πρώτη ταυτίζεται με το **Τίποτε**, το Κενό, και η δεύτερη ταυτίζεται με το Παν.* (www.esoterica.gr) ‘И двата метода имат същата цел, независимо че първият се отъждествява с Нищото, с Празнотата, а вторият – с Вселената.’

рум. *Nimicul este ce a fost înainte de creațiune și ce va fi după retragerea.* (www.tagnet.org) ‘Нищото е това, което е било преди сътворението и което ще бъде след края.’

алб. *E ngriti nga **asgjëja**.* ‘Вдигна го от нищото.’; *E ktheu në **asgjë**.* ‘Върна го в нищото.’ (FGjSh); *Unë vij nga **asgjëja**.* (www.spekter.com.al) ‘Аз идвам от нищото.’

6.8. Само в румънския език съществува форма за мн. ч. на местоимението *nimic*, която се употребява със значение ‘неща без стойност, без значение’: *Neguțătorii își vând feluri de scumpe **nimicuri**.* (GLR: 179) ‘Търговците ви продават всякакви скъпи джунджурии.’

6.9. Стилистичната употреба на *никакъв* в българския език няма паралел в другите балкански езици, тъй като в тях отрицателните местоимения прилагателни имат форма и значение на ‘нито един’. Българското *никакъв* може да се съчетава с неопределителното местоимение *един* и показателното *такъв*, като изразява ниска прагматична оценка:

*Бирената мая и тя нещо не е втасала, затова продуктът ѝ е **такъв един никакъв**.* (forum.skycode.com); *Проблемът е в това, че и авторитетът му е **един такъв никакъв**.* (clubs.dir.bg)

В румънския подобна роля има изразът *de nimic*, който се употребява атрибутивно:

Adesea, lucruri de nimic îi impresionaui puternic. ‘Често нищожни неща (неща за нищо) го впечатляваха силно.’; *Aceasta nu-l împiedică să aibă admirație pentru un om de nimic.* ‘Това не му пречи да се възхищава на един никакъв човек (човек за нищо).’ (GLR: 179)

6.10. За разлика от други индоевропейски езици за балканските езици е характерно т.нар. двойно отрицание – едновременна употреба на отрицателната частица „не“ и отрицателно местоимение. При стилистична употреба на отрицателните местоимения прави впечатление липсата на отрицателната частица в много от случаите. За да се потвърди това наблюдение, беше направен следният експеримент: чрез търсачката Google бяха извлечени последователно изразите *ти си никой* и *не си никой*, като от всички употреби на местоимението бяха извадени само оценъчните. От получените резултати без отрицателна частица бяха 98 срещания, а с отрицателна частица – 24. В 6 случая ставаше въпрос за отричане на ниската прагматична оценка на референта: *Ами така е при демокрацията, когато не си никой, а си някой, не можеш да говориш каквото си поискаш.* Този факт, от една страна, показва развитието на семантиката на отрицателното местоимение от отричащо наличието на елемент или признак в приписващо отрицателна стойност на референта си, а от друга – разграничава неутралната от стилистичната му употреба.

7. Стилистичната роля на въпросителните местоимения е свързана с развитието на тяхната семантика от питане с цел получаване на информация в изразяване на съмнение, недоверие или отрицателно отношение.

7.1. Местоимението „кой“ често се среща в изречения с фиктивен въпрос, след който следва подчинено изречение за причина, въведено със съюзи от типа *за да, че да, та да*. Друга характерна конструкция с въпросително местоимение е включването му в непряк въпрос, с който се изразява ниската прагматична стойност на обекта.

бълг. *Кой си ти, че да раздаваш диагнози, като топли пуканки?* (forum.skycode.com); *Кой си ти, че да казваш кое е добро, кое е лошо в тях?* (download.bg); *Намерил се кой да ми дава акъл!* (forum.gyuvetch.bg)

гр. *Μα εάν ο Σωτήρας την έκανε άζια, ποιός είσαι εσύ να την απορρίψεις;* (www.geocities.com) ‘Но ако Спасителят я е направил достойна, кой си ти да я отхвърлиш?’; *Ποιός είσαι εσύ για να μου μιλήσεις έτσι;* (tychikos.gr) ‘Кой си ти, за да ми говориш така?’

рум. *Cine ești tu să ne critici?* (www.fanclub.ro) ‘Кой си ти да ни критикуваш?’; *Cine ești tu ca să obligi oamenii să asculte ce vrei?* (www.alternativ.ro) ‘Кой си ти, че да принуждаваш хората да слушат какво искаш?’

алб. *Kush je ti që të ofendosh sipas dëshirës?* (www.forumishqiptar.com) ‘Кой си ти, че да обиждаш, когато ти е кеф?’; *Tani kush je ti që të gjykosh tjetrin?* (www.forumishqiptar.com) ‘Кой си ти, че да съдиш другия?’; *Ka gjetë kush të më flasë!* ‘Намерил се кой да ми говори!’

В тези конструкции въпросителното местоимение изразява негативна оценка към обекта на изказването, като изразява съмнение в неговите качества и подчертава ниската му стойност от гледна точка на говорещия.

7.2. Въпросителните местоимения могат да имат и точно обратната функция – в изречения, които съдържат пресупозиция за високата стойност, важноста на референта:

бълг. *Кого ще обиждаш ти?; Знаеш ли кой съм аз?; Разбирам, че си толкова жалко невежа, че не знаеш кой е той. Човекът приживе е включен в дузина енциклопедии за журналистика, политика и публицистика.* (www.churchbg.com)

гр. *Ξέρεις ποιος είμαι εγώ, ρε;* (www.goutas.gr) ‘Знаеш ли кой съм аз, бе?’

рум. *Într-o noapte, pe o stradă întunecoasă un soldat s-a lovit de un general și l-a trântit la pământ. Superiorul, a strigat furios:*

“*Știi cine sunt eu?*”

“*Nu, nu știi*” a răspuns soldatul.

“*Eu sunt comandantul regimentului*” a spus generalul amenințător.

“*Dar Dumnezeuastră știți cine sunt eu?*” a întrebat soldatul.

“*Nu, nu știi*” a zis uimit ofițerul.

“*Atunci e foarte bine!*” a murmurat soldatul și a dispărut în întuneric. (www.qsl.net)

‘През нощта, по една тъмна улица един войник се блъснал в един генерал и го повалил на земята. Висшестоящият се развикал вбесен:

„Знаеш ли кой съм аз?“

„Не, не знам“ – отговорил войникът.

„Аз съм командирът на полка“ – казал генералът заплашително.

„А вие знаете ли кой съм аз“ – попитал войникът.

„Не, не зная“ – казал учуден офицерът.

„Ами много добре тогава!“ – промърморил войникът и изчезнал в мрака.’

алб. *E di kush jam, ore?* (www.forumishqiptar.com) ‘Знаеш ли кой съм аз, бе?’

7.3. Някои стилистични функции на въпросителните местоимения са свързани с промяна в тяхната семантика, което допринася за по-силната им експресивност. Така например с местоимението за начин „как“ или съчетанието „как така“ може да се пита за причина, но всъщност целта на изказването е не да се зададе въпрос, а да се изтъкне съмнение, възмущение или най-общо отрицателното отношение на говорещия към извършваното действие, като обикновено се повтаря предходното изказване на събеседника (вж. и Ницолова 1986: 161):

бълг. *Как така музей ще притежава пасище?* (www.segabg.com); *Как така ще отнемеме правото на човека да се защити, нали сме дясна партия?* (pishtov.blogspot.com)

гр. *Πώς δε θα έρθει!* ‘Как няма да дойде!’

рум. *Și cum așa, tovarășe Dorca, făcu maiorul cu un aer teatral, cum nu-ți mai aduci aminte?* (www.respiro.org) ‘Е как така, другарю Дорка, казал майорът с театрален вид, как не си спомняш?’

алб. *Si kështhu! Më falni, por ju ishit këtu!* (www.zemrashqiptare.net) ‘Как така! Извинете, но вие бяхте тук!’

7.4. Въпросителното местоимение за място също може да промени основната си семантика и да изрази по експресивен начин съмнение, недоверие или отрицание на действието. В РСБКЕ (I: 674) се отбелязва, че в тази употреба местоимението има функция

на частица. В българския и румънския може да се съчетае и с дательната клитика във 2 л. *ти*:

бълг. **Къде ти** да се борим с това.; *И мечът ставаше тежък, къде ти да го размахваш!* (www.online.bg)

гр. **Πού** να πιστέψει ο φτωχός Παπούα οτι το Ασημένιο Πουλί το πιλοτάρει ο αδερφός του ξένου στρατιώτη που βλέπει μπροστά του; (www.esoterica.gr) ‘Къде да повярва горкият папуас, че Сребърната птица я пилотира братът на чуждия войник, когото гледа пред себе си?’

рум. **Unde-ți** aveam o mustață răsucită și ascuțită... ‘Къде ти да имах засукан и наточен мустак...’

алб. **Doktoreshë e zonja. Ka një pamje! Ku** janë gjë ato që shohim në televizor. (D. Agolli) ‘Докторката е един път! Как изглежда! Къде ти да се мерят с нея онези, дето ги гледаме по телевизията.’; **Ku preket ai nga të luturit!** (D. Agolli) ‘Къде да се трогне той от молби!’

7.5. С местоимението „какъв“, с което обичайно се задава въпрос за признак, също може да се изрази недоверие или негативно отношение към дадено твърдение. Това става чрез подемане на предходно изказване, с което говорещият не е съгласен и иска да отрече истинността му (в българския това значение може да се подсили и с кратката форма на личното местоимение във 2 л.):

бълг. *И битката за тези властови позиции като че ли се разгоря. „Гаврийски плахо управлява резерва, трябва по-артистична политика...“ „Гаврийски е консервативен, но за една такава институция това е полезно...“ Доган не иска Искров. Тошо Пейков иска Гаврийски. БСП не ще и двамата... Какви ти тук ключови наредби, какви ти кредитни регистри, какъв ти консерватизъм, какъв ти артистизъм в управлението на резерва, констатираме всички ние само няколко дни по-близо до 800-ия.* (oshte.info)

гр. *Μη σου κρατούν τους μισθούς σου; – Καλέ, τι μισθούς! Δε με βλέπεις; Είμαι ναύτης.* ‘Да не ви удържат заплатите? – Какви заплати, бе човек! Не ме ли виждаш? Аз съм моряк.’; *Μη φοβάσαι, είπε ο Αρβανίτης, σαν άκουσε καλά το όνειρο, το φίδι είναι φίλος. Ο Γιάννης κούνησε το κεφάλι, τι φίλος που πήγε να τα χάψει τα παιδιά μου, αγά μου, είπε.* ‘Не се страхувай, каза албанецът, като изслуша съня, змията е

приятел. Янис поклати глава, какъв приятел, като отиде да глътне децата ми, ага, каза.’ (примерите са на Τζάρτζανος 1946: 154)

рум. “*Părinte, m-a amenințat un prieten că dacă nu o termin cu patronul o să mă calce o mașină...*” *Părintele, râzând: “Ce prieten, asta nu poate fi decât Danion...”* (www.sfaturiortodoxe.ro) ‘„Отче, заплаши ме един приятел, че, ако не приключа с шефа, ще ме сгази кола...” Свещеникът, смеейки се: „Какъв приятел, това е бил само Данион...”’

алб. *Në këto raste debatet kthehen në polemika ekspozuese. Çfarë debati mund të vijohet, kur dikush nuk lexon mirë as titullin e shkrimeve...* (www.korcavizion.com) ‘В тези случаи дебатите се превръщат в показна полемика. Какви дебати, като никој не чете добре дори и заглавието на написаното.’

7.6. Общото в различните стилистични роли на въпросителните местоимения е загубата на тяхната въпросителна семантика, като по този начин придобиват риторични нюанси и изразяват отношението на говорещия към обекта на изказването.

8. Възвратните лични местоимения имат метафорична употреба, която е свързана със съзнанието на субекта.

8.1. Изразът „идвам на себе си“ в балканските езици означава ‘съвземам се, идвам в съзнание’ или ‘съвземам се след преживян шок, учудване и под.’:

бълг. *Когато Румата дойде на себе си, откри, че се намира сред едно обширно празно място.* (Аркадий и Борис Стругацки); *Той потърси обясненията, които трябваше да даде, почувствува всичкото си затруднение и като че за първи път дойде на себе си.* (Й. Йовков)

гр. *Όταν ήρθα στον εαυτό μου ήταν ξημερώματα.* (alex.eled.duth.gr) ‘Когато дойдох на себе си, беше сутрин.’; *Αμέσως, ο μακάριος Θεόφιλος ήρθε στον εαυτό του, συναισθάνθηκε την αμαρτία του κι έπεσε στα πόδια του οσίου Μάρκου.* (www.pigizois.net) ‘Веднага блаженият Теофил дойде на себе си, осъзна греха си и падна в краката на свети Марко.’

рум. *Iar dupa ce abia cu greu și-a venit în sineși, a întrebat pe ceea ce strigase, cine și de unde este.* (www.calendar-ortodox.ro) ‘А след като с мъка дойде на себе си, попита това, което кръстеше, кой е и откъде е.’

алб. *Në fillim gjermani u çudit, pastaj erdhi në vete.* (www.cezarkurti.com) ‘В началото германецът се учуди, после дойде на себе си.’; *Kur erdhi në vete, ajo i shpjegoi se kjo gjë i ndodh përherë, por ndërkohë ai kishte lajmëruar policinë dhe “ndihmën e shpejtë”.* (www.rtvzik.com) ‘Когато дойде на себе си, тя му обясни, че това нещо ѝ се случва постоянно, но междувременно той беше се обадил на полицията и на бърза помощ.’

8.2. Изразът „не съм на себе си“ в българския и албанския се употребява със значение ‘не съм добре психически, държа се неадекватно, говоря безсмислици’ или ‘разтревожен съм, разстроен съм’:

бълг. *Главният не е на себе си. Толкова е нервиран, че на два пъти се опитва да намести несъществуващите си очила.* (borislav.free.fr); *На всички ни стана ясно, че човекът не е на себе си. А Джейн си даде сметка колко непоправимо се е чалнал нейният възлюбен.* (интернет); *Танцуващият нестинар е напълно отдаден и не е на себе си.* (www.dveribg.net)

алб. *A është në vete kjo?* (I. Kadare) ‘На себе си ли е тази?’; *Ai ka një demon dhe nuk është në vete; përse e dëgjoni?* (www.biblegateway.com) ‘Той има демон и не е на себе си, защо го слушате?’; *Jam penduar që u lidha me të, nuk di ç’është them, s’jam në vete fare.* (www.forumishqiptar.com) ‘Разкайвам се, че се свързах с него, не знам какво да кажа, изобщо не съм на себе си.’

8.3. Метафоричната употреба на възвратните местоимения е тясно свързана с тяхната основна функция – те влизат в отношение на кореференция със субекта на пропозицията, който най-често е лице (вж. Ницолова 1986: 59). От тази връзка със субекта произлиза употребата им в устойчиви изрази, които изразяват съзнателната и психическата дейност на човека.

9. В балканските езици местоименията имат богати стилистични и оценъчни функции, които изразяват субективното отношение на говорещия към заобикалящия го свят. Тези техни функции представляват развитие на основната им семантика в посока на изразяване на някакво отношение към обекта на изказването. Така чрез категорията лице на личните и притежателните местоимения говорещият разделя света на свой и чужд, което му дава възможност да демонстрира положително отношение към своето и отрицателно към чуждото. Деиктичната функция на местоименията също е начин да се покаже приобщаване или разграничаване по отношение на обекта на изказването. Неопределителната, въпросителната, обобщителната и отрицателната семантика носят и потенциална прагматична оценка към референта на съответното местоимение. Специфична особеност на местоименията е възможността да се изрази с една и съща форма положително или отрицателно отношение според контекста на изказването. Стилистичните особености на местоименията в балканските езици ги правят част от балканския модел на света, описан от Т. Цивян (Цивьян 1990), с неговите опозиции близо/далеч, вътрешен/външен, свой/чужд, живот/смърт, мъжки/женски и с динамичността на тези опозиции и преливането им една в друга.

МЕСТОИМЕННИЯТА КАТО ИНТЕНЗИФИКАТОРИ

Балканските езици притежават всички средства за интензифициране на качество, количество или действие, познати в индоевропейските езици – фонетични (удължаване на гласна), морфологични (степени за сравнение), словообразователни (представки), лексикални, повторителни конструкции. Като интензификатори се употребяват показателните, въпросителните, относителните и неопределителните местоимения. Според Р. Ницолова при тази тяхна функция местоименията не загубват своята автосемантичност, т.е. не става въпрос за ономимия, а за полисемия, така че интензифициращите местоимения не могат да се причислят към частиците (Ницолова 1978а: 182).

1. От показателните местоимения интензифицираща функция имат местоименията за качество и местоименните наречия за количество и начин в българския, гръцкия и албанския език. В румънската академична граматика не е посочена форма на демонстративите, която да обозначава качество. В някои граматики като показателно местоимение за признак се посочва *atare* ‘такъв, подобен’, но при прегледа на доста голям обем примери не открихме употреба като интензификатор.

1.1. Местоименията за признак се употребяват атрибутивно и подчертават някакво качество, което се приписва на съществителното, което придружават. В именната група качеството, което се приписва на съществителното, може да е експлицитно изразено чрез прилагателно и в такъв случай местоимението интензифицира неговата семантика. Според контекста местоименията за качество могат да приемат положителна или отрицателна стойност.

бълг. *От гледна точка на политиката и на екологията се оказва, че човекът е **такъв** глупак и лакомник, че не може да му се помогне.* (интернет); *А то на **такава** жена как ще вадии нож!* (Й. Радичков); *Да ти е кеф **такава** хубава жена да те води за нос.* (Й. Радичков)

гр. *Χωρισμένος με τη γυναίκα του, πρέπει να 'ναι γκόμενος της Τίνα Μαγκουάρι. Τέτοια γυναίκα!* (www.avropolis.gr) 'Като се е разделил с жена си, трябва да е гадже на Тина Макгуайър. Такава жена!'; *Καλά ρε τέτοιος ηλίθιος που είσαι να πας να χαθείς, βλάκα, ζώο, άξεστε, απολίτιστε...* (jokes.pathfinder.gr) 'Добре бе, глупак такъв, да пукнеш дано, идиот, животно, грубиянин, некултурник...'; *Το έχω πει πολλές φορές ότι είμαι τυχερός που έχω τέτοια παιδιά.* (www.hri.org) 'Казвал съм го много пъти, че съм щастлив, че имам такива деца.'; *Τέτοια καλά παιδιά, όμως, μέσα στον κινικό σημερινό κόσμο δύσκολα επιβιώνουν.* (www.dvdmag.gr) 'Обаче такива добри деца в този циничен съвременен свят трудно оцеляват.'

алб. *Një njeri të tillë s' e gjen!* 'Такъв човек, няма друг като него!'; *Një gjë e tillë s' është dëgjuar.* 'Такова нещо е нечувано.' (FShS: 1343)

За българския език е характерна инверсна конструкция с показателно местоимение за качество и съществително при обръщение. С нея се подчертава положително или отрицателно отношение към обекта на изказването, според семантиката на съществителното: *Глупак такъв, нали ти казвам: жива е!* (forums.games.bg); *Ела да те цункам, сладур такъв, мерси за прекрасната вечер.* (www.dir.bg); *Ревла такава!*

1.2. Най-често срещани като интензификатори са местоименните наречия за количество. Широката им употреба е мотивирана от факта, че могат да интензифицират освен количество (което е и тяхното основно значение), също така и качество и степен.

1.2.1. Местоименията за количество могат да се употребяват със съществителни имена, като запазват в най-голяма степен семантиката си – интензифицират количество или степен, така както и местоименията за качество интензифицират качествен признак, пояснявайки съществителното:

бълг. *На този площад толкова хора не е имало от посрещането на Червената армия.* (www.online.bg); *Може и да е трябвало това да се случи, да се срещнем след толкова години.* (www.bukvite.com); *Толкова труд за нищо.*

гр. *Τόσα βάσανα στη ζωή μου πέρασα.* 'Толкова тегла съм преживял в моя живот.'; *Ένωσα μεγάλη λύπη, γιατί σκοτώθηκε άδικα τόσος*

κόσμος. (7dim-stavrou.p.thess.sch.gr) ‘Почувствах голяма жал, защото бяха убити несправедливо толкова хора.’; *Ποτές μου δε φοβήθηκα τόσο το Χάρο, ποτές με τόση λύπη, με τόσο καημό δε συλλογίστηκα το θάνατο.* (www.sarantakos.com) ‘Никога не съм се плашил толкова от Харон, никога толкова с мъка, с толкова тъга не съм мислил за смъртта.’

рум. *Mai mult, atâți oameni nici nu pot fi guvernați ușor și bine.* (www.provincia.ro) ‘Нещо повече, толкова хора не могат да бъдат управлявани лесно и добре.’; *Uneori te și întrebai unde s-or fi ascunzând atâți bărbați singuri pe lumea aceasta pentru că atunci când aveai nevoie de ei nu găseai nici unul.* (www.respiro.org) ‘Понякога си се питала къде може да са се скрили толкова свободни мъже на този свят, защото, като си имала нужда от тях, не си намирала нито един.’

алб. *Tetovarët asnjëherë më parë nuk kishin parë kaq njerëz në një vend në qytetin e tyre.* (www.alb-net.com) ‘Тетовци никога преди не бяха виждали толкова хора на едно място в техния град.’; *Rinon te kaq vëmendje.* ‘Работи с толкова внимание.’

В горните примери местоимението „толкова“ се употребява със значение ‘много’. Това значение е зависимо от контекста и интонацията, тъй като същото местоимение може за означава и ‘малко’:

бълг. *Толкова му е акълът.*

гр. *Μπήκα κι εγώ πριν από μερικά χρόνια, τόσο μυαλό είχα, και το αποτέλεσμα ήταν ότι έχασα το χρόνο μου και τη μαγκιά μου να παρακαλάω ξεχασμένους φίλους να μπουν κι αυτοί.* (www.e-telescope.gr) ‘Влязох и аз преди няколко години, толкова мозък имах, и резултатът е, че си изгубих времето и силите да моля забравени приятели да влязат и те.’

алб. *Κακ mend ka.* ‘Толкова мозък има.’; *Κακ fuqi ka.* ‘Толкова сила има.’ (FShS)

1.2.2. Употребено с прилагателни имена или отглаголни (причастни) форми, местоимението „толкова“ интензифицира качество и степен:

бълг. *Но, мамо, тя е толкова красива, нека я вземем с нас – викваха понякога децата.* (www.az-deteto.com)

гр. *Γιατί είσαι τόσο μεγάλος κατακυκός;* (www.phorum.gr) ‘Защо си толкова голям шегобиец?’

рум. *Vă pot pregăti pentru o carieră de succes în acest domeniu atât de dinamic.* (www.ceft.utt.ro) ‘Мога да ви подготвя за успешна кариера в тази толкова динамична област.’

алб. *Ky Perëndim kaq i pritur, ky Perëndim kaq i ëndërruar, ky Perëndim që herë na do e më shumë s'na do.* (www.alb-net.com) ‘Този Запад, толкова чакан, този Запад, толкова бленуван, този Запад, който понякога ни обича, а по-често не ни обича.’

Особеност на гръцкия и румънския език е, че местоимението „толкова“ функционира като прилагателно име. То запазва тази своя функция при употреба със съществително, но когато се отнася към прилагателно, приема форма на наречие, както в българския и албанския.

1.2.3. Освен с прилагателни имена, местоименното наречие за количество може да интензифицира и друго наречие.

бълг. *Стори им се, че вятърът никога не е духал толкова силно.* (www.litclub.com)

гр. *Και γιατί να γυρίσω τόσο νωρίς;* (tovima.dolnet.gr) ‘И защо да се връщам толкова рано?’; *Τόσο γρήγορα και τόσο αργά πέρασε αυτός ο καιρός.* (www.hgi.org) ‘Толкова бързо и толкова бавно минаваше това време.’

рум. *De ce ar trebui că un culturist să mănânce atât mult?* (www.culturism.8k.com) ‘Защо трябва един културист да яде толкова много?’

алб. *Asnjë prozator shqiptar nuk është mbështetur kaq fort te proza e pasur gojore e popullit, te balada e rapsodia.* (www.letersia.fajtori.com) ‘Нито един албански прозаик не се е опирал толкова силно на богатата устна проза на народа, на баладата и рапсодията.’

1.2.4. „Толкова“ може да се употребява и с глаголи, като интензифицира степен на качество или количество, според семантиката на глагола:

бълг. *Колкото и да се опитвах да се успокоя, не можех, **толкова** исках да я видя, дори само как минава с колата.* (www.bukvite.com); *Толкова си пораснала!*

гр. *Θυμίζει τα δυο μάτια σου, που τόσο αγαπάω.* ‘Напомня ми за двете ти очи, които толкова обичам.’

рум. *Atât vreau să fu un om de știință, sau, poate un creator fantezist.* (www.azsforum.org) ‘Толкова искам да бъда човек на науката или може и своеобразен творец.’

алб. *Kaq më dhembì...* ‘Толкова ме заболя...’

1.3. Местоименното наречие за начин също може да има интензифицираща функция, като се съчетава с прилагателни, наречия и глаголи. За разлика от местоимението за количество, не може да се употребява със съществителни, тъй като неговата семантика изключва количественото определяне.

1.3.1. Употребено с прилагателно име, местоимението „така“ интензифицира качеството, изразено чрез прилагателното:

бълг. *Майлс вдигна поглед към жена си, **така** красива в туниката от тежка червена коприна, която ѝ беше купил на Земята.* (www.bard.bg)

гр. *Ποτέ δεν τούχε φανεί έτσι όμορφη τούτη η γυναίκα.* (www.translatum.gr) ‘Никога не му беше изглеждала така хубава тази жена.’

рум. *Nu știam că e traiul așa bun în Alaska.* (www.fanclub.ro) ‘Не знаех, че животът е така хубав в Аляска.’

алб. *Derisa priftëria ishte në një padituri kaq të madhe dhe derisa ishte **kështu** e pakujdesshme për kryerjën e detyrave, nuk është për t'u çuditur se masa nuk dinte as parimet themelore të fesë.* (www.alb-net) ‘Докато свещеничеството беше в толкова голямо неведение и докато беше така невнимателно към извършването на задачите си, не е чудно, че масите не знаеха и основните принципи на религията.’

1.3.2. Когато е съчетано с наречие, местоимението „така“ интензифицира степен:

бълг. *... а да благодариш първо на небето, което **така** добре нарежда всичко, а след това на странстващото рицарство, което крие в себе си толкова величие.* (М. де Сервантес)

гр. *An den αγαπούσε έτσι τρυφερά ακόμα και τους εχθρούς του...* (www.tetraktys.org) ‘Ако не обичаше така нежно и враговете си...’

рум. *În dimineața asta m-am simțit așa bine.* (home.main-rheiner.de) ‘Тази сутрин се почувствах така добре.’; *Scrie și tu dacă te deranjează așa mult.* (forum.jucaushii.ro) ‘Пиши и ти, ако ти пречи така много.’

алб. *Pasi po qesheni kështhu fort, e kam për detyrë që t’ju shkruaj gjëra të tjera që i kam bërë kur isha i vogël.* (www.alb-net) ‘След като се смеете така силно, мой дълг е да ви напиша другите неща, които съм правил, когато бях малък.’

1.3.3. Както местоимението „толкова“, „така“ също усилва семантиката на глагола:

бълг. *Единствен дом на любовта, до която не достигнах, а така желях.* (rozali.com)

гр. *Και έτσι χάρηκα επειδή ένα στόχο στη ζωή, μπόρεσα να τον πετύχω με ελάχιστη δυσκολία.* (www.jokes.gr) ‘И така се зарадвах, понеже една цел в живота успях да постигна с възможно най-малко затруднение.’

рум. *Așa strălucește!* (www.romare.ro) ‘Така блести!’

1.4. Характерно за показателните местоимения в тяхната роля на интензификатори е честата им употреба в сложни изречения в съчетание със съюзите *че*, гр. *που*, *πως*, рум. *că*, *încât*, алб. *se*, *sa*, *që*, *saqë*, които въвеждат подчинено изречение за последица.

бълг. *Но целият „цирк“ е така добре устроен, че ако някой се опита да не вземе участие в представлението, е заклеен и нарочен.* (hb.cult.bg); *Защото Бог толкова възлюби света, че даде Своя Единороден Син, за да не погине ни един, който вярва в Него, но да има вечен живот.* (Йоан 3:16)

гр. *Μα τόσο ζετρελαμένο με το τραγούδι της ήταν το βασιλόπουλο, που δεν την άφηνε πια να γυρίσει πίσω.* (www.galaxynet.gr) ‘Но толкова заплелен от песента ѝ бил царският син, че не я пускал вече да се върне.’

рум. *Trebuie că trupul lor să fie atât de sfârtecat, încât să nu poată fi recuperate toate bucașile, și să nu poată fi îngropat după ritual.*

(lektor.blogspot.com) ‘Трябва трупът им да е толкова разкъсан, че да не могат да се възстановят всичките части и да не може да бъде погребан според ритуала.’

алб. *Burri, gruaja dhe plaku ishin kaq të lodhur e të këputur, saqë nuk na vinin re fare.* ‘Мъжът, жената и старецът бяха толкова уморени и скапани, че не ни забелязваха изобщо.’; *Shtrëngoi pusullën aq sa ndjeu dhimbje në gishta e në kuçet e krahut.* ‘Стисна бележката толкова, че усети болка в пръстите и в ставите на ръката си.’ (GGjSh)

2. Въпросителните местоимения имат същите функции на интензификатори, както и показателните. Употребяват се местоименията за качество, количество и начин, които показват същите свойства и съчетаемост, както и техните показателни еквиваленти.

2.1. Въпросителното местоимение за качество се употребява със съществително име или с именна група „местоимение + прилагателно + съществително“.

бълг. – **Какъв** юнак – повтаря боят унесен, – **какъв** хубавец! (Й. Йовков). *Я гледай какъв чуден ден е навън!*

гр. *Θεέ μου, τι ομορφιά!* (www.focusmag.gr) ‘Боже, каква красота!’; *Τι γλυκιά φωνή!* (www.musicheaven.gr) ‘Какъв сладък глас!’

рум. *Iubire... ce lucru obscur, nu se dovedește, ci se simțe, asta dacă e...* (forum.softpedia.com) ‘Любов... какво тъмно нещо, не се доказва, а се чувства такова, каквото е...’; *Ce iluzii!* (www.romanianvoice.com) ‘Какви илюзии!’

алб. *Çfarë trim!* ‘Какъв юнак!’; *Çfarë guxim i jashtëzakonshëm!* ‘Каква необикновена смелост!’ (GGjSh).

В гръцкия и румънския език е възможна употребата на местоимението за качество и с наречие.

гр. *Αμόραντα άνθισαν! Τι καλά!* ‘Цъфтяха неувяхващи! Колко (какво) хубаво!’; *Τι άσχημα που φέρθηκες!* ‘Колко (какво) лошо се държа!’ (Τζάρτζανος 1946: 154)

рум. *Ce bine am mâncat la cocktail și ce bine am dormit în timpul meselor rotunde...* (www.albnegru.ro) ‘Колко (какво) добре ядох по коктейлите и колко (какво) добре поспях по времето на кръглите маси...’

В българския за интензификатор служи и неизменяемото *що*: **Що** бой изядох тогава... Комбинацията от местоимение и предлог *що за*, която също има интензифициращи функции (вж. Ницолова 1978а: 184), има паралел в румънския:

бълг. *Като видях **що за** чудо е станал форумът, си мисля, че юристите все още са на почивка.* (forum.bg-mamma.com)

рум. ***Ce de fete cu lipici!*** (www.e-joy.ro) ‘Що за привлекателни момичета!’

2.2. Въпросителното местоимение за количество се употребява със:

– съществителни имена:

бълг. *Боже, **колко** мъка има по този свят, боже!* (Й. Йовков); **Колко** пъти му повторих и пак не разбра.

гр. *Αν σκεφτείτε πόσοι κόσμος δεν μπορεί να επιβιώσει, **πόσα** παιδιά δεν έχουν γονείς!* (www.charity.gr) ‘Ако помислите колко хора не могат да оцелеят, колко деца нямат родители.’

рум. ***Câta** fericire și **câta** dragoste-ai adus!* (www.romanianvoice.com) ‘Колко щастие и колко любов донесе!’

алб. ***Sa** njerëz të mëdhenj, por edhe njerëz të zakonshëm flijuan jetën e vet pse e thanë të vërtetën.* (www.presheva.com) ‘Колко велики хора, но и колко обикновени хора жертваха живота си, защото казаха истината.’

– прилагателни имена:

бълг. *Господи, **колко** си хубава!* (Х. Фотев)

гр. *Αργότερα, πολύ αργότερα αναγνώρισε κι' ο ίδιος **πόσο** αληθινή, **πόσο** ανυπόλογιστα αληθινή ήταν η αγάπη τους* (www.geocities.com). ‘По-късно, много по-късно осъзна и самият той колко истинска, колко безкрайно истинска беше любовта им.’

рум. ***Privește-l cât de frumos este!*** (www.timpul.ro) ‘Виж го колко е хубав!’

алб. ***Sa** i bukur je, mor djalë, më dukesh si Riki Martin.* (www.skenderbeu.de) ‘Колко си хубав, бе момче, приличаш ми на Рики Мартин.’

– наречия:

бълг. *На снимката можете да видите, колко ужасно изглежда този прозорец, все едно е изрязан с тесла, а и надписите са с различна големина.* (www.comexgroup.com)

гр. *Πόσο δυνατά φωνάζει!* (www.xekinima.org) ‘Колко силно вика!’

рум. *Sosind acasă în acea seară, nu-i vorbea mamei sale decât despre Miron, spunându-i mereu cât de frumos cântă, cât de dulce e la vorbă și cât de plăcută îi este toată înfățișarea.* (I. Slavici, GLR) ‘Пристигайки къщи онази вечер, говореше на майка си само за Мирон, колко хубаво пее, колко сладко говори и колко е приятен целият му вид.’

алб. *Sa keq, tha plaku, tani s'mund të rrish me mua. Arma jote mund të më vrasë.* (www.martinauer.net) ‘Колко лошо, каза старецът, сега не можеш да останеш с мен. Оръжието ти може да ме убие.’

– глаголи:

бълг. *Колко те обичам!*

гр. *Πόσο μου λείπεις!* ‘Колко ми липсваш!’

рум. *O, Doamne, cât iubesc locașul casei Tale și locu-n care locuiește slava Ta!* (bcatana.intercer.org) ‘О, Господи, колко обичам Твоята обител и мястото, където живее Твоята слава!’

алб. *Sa të dua, o Shqipëri, sa me mall ndiej e sa dëshirë...* (Asdreni) ‘Колко те обичам, Албанийо, колко копнеж чувствам и колко желание...’

2.3. Употребата на въпросителното местоимение за начин като интензификатор е по-рядка в сравнение с местоимението за количество. Най-разпространено е въпросителното местоимение „как“ в българския език, където се съчетава с прилагателни имена, наречия и глаголи, докато в останалите балкански езици се среща само в комбинация с наречие или глагол:

бълг. *Как сладък е тук славянският звук!* (Иван Вазов); *Когато е весела, жената разправя наляво и надясно: „Ей как добре ще си живеем с Люба“ и се впуска в радостни планове за възпита-*

нието. (mediatimesreview.com); **Как** искам и аз да се гордея че съм българка! (www.rozali.com)

гр. *Ах, πώς χτυπά καиιά φορά τούτη η καρδιά!* ‘Ах, как тупти понякога това сърце!’ (примерът е на Τζάρτζανος)

рум. *Сум rău... nu mă iubește nimeni.* ‘Как лошо... не ме обича никой.’

алб. *Si e dua mësuesin tim!* ‘Как обичам моя учител!’

3. Относителни местоимения. В българския език интензифицираща функция имат и относителните местоимения за качество – *какъвто*, количество – *колкото*, начин – *както*. Местоименията имат същата съчетаемост, каквато и техните въпросителни еквиваленти. Обикновено употребата им е в сложни изречения, като главното изречение означава следствие от подчиненото, в което е употребено самото местоимение (Ницолова 1978а: 188):

бълг. *Наредихме се в залата и какъвто съм си кавалер, отстъпих мястото на една кака.* (blog.tabakov.net); *И какъвто съм любовитен, първата ми работа бе да въртна канелката.* (www.segabg.com); *Аз пък няма да си кривя душата и си признавам, че нямам идея за какво става въпрос, а и колкото съм зле, дори да съм ги чувала, няма да знам, че са те.* (bgteen.us); *И както са претенциозни авторите, така всъщност те стават много посредствени.* (www.bulgaria.com); *И както са набъкани с войска и превозни средства, както приличат на два колосални разкрячени крака, извърнеш ли се към Печ – в продължението на тия крака – струва ти се, че връз Унгария е полегнал един великан българин, един български войник – петите опират Драва, а главата – в Печ.* (www.litclub.com)

Интензифицираща функция в гръцкия и албанския език има неизменяемото относително местоимение, т.нар универсален релатив. Той може да интензифицира в количествено или качествено отношение съществителни, прилагателни и наречия (вж. Asenova 1984: 31, откъдето са и някои от примерите):

алб. *Çfarë deshe ti të bënte USA për ty? Të të dërgonte çek në mail, si për i bukur që je.* (www.albforumi.com) ‘Какво искаш да направи USA за теб? Да ти изпрати чек по мейла, задето си толкова хубав.’

O moj Dudë, moj sy-rrushe, florinjtë që ke pas gushe! ‘О, Дудо, с очи като гроздови зърна, какви жълтици имаш на шията!’

гр. *Βάσανα που έχει η καημένη.* ‘Колко мъки е изтеглила, горката.’; *Βροχή που θα ρήξει, νάξερес και νάλεγес.* ‘Какъв дъжд ще завали, да знаеш и да разправяш.’ *Γλυκειά που η φωνή της.* ‘Какъв сладък беше гласът ѝ.’; *Ωραία που τραγουδάει η Μαρίκα.* ‘Колко хубаво пее Марика.’

П. Асенова отбелязва, че универсалният релатив в гръцки и албански може да се употреби и заедно с въпросително местоимение, образувайки рамкова конструкция около обекта на интензификация – съществително, прилагателно или наречие, но в този случай същинският интензификатор е въпросителното местоимение (Asenova 1984: 33):

гр. *Τι όμορφη που είναι η ζωή από ψηλά!* (www.esoterica.gr) ‘Колко е хубав животът отвисоко!’; *Τι καλά που είναι να ζεις στην επαρχία.* (www.gossip.gr) ‘Колко е хубаво да живееш в провинцията.’

алб. *Sa njerëz që ka arrestuar!* ‘Колко хора арестува!’; *Sa madhështore që je!* (mburoja.net) ‘Колко си величествена!’; *Sa bukur që duket deti!* (www.zeriyt.com) ‘Колко красиво изглежда морето!’

4. Неопределителни местоимения. За българския език Р. Ницолова отбелязва употребата на неопределителното местоимение *един* като интензификатор: *Пък едни грамофонни плочи – сладост просто!* (Ницолова 1978а: 182). Същата употреба се среща и в другите балкански езици. Обикновено местоимението се отнася към съществително име, подчертавайки някакво негово качество, което не е експлицитно изразено с определение, но се подразбира от контекста. По-рядко качеството се изразява от прилагателно име или подчинено определително изречение.

бълг. *Като наслагат едни хубавици, да ти е кеф!* (www.mtb-bg.com)

гр. *Ερίξε μια βροχή...* ‘Падна един дъжд...’ (Holton 2000: 278); *Έχω μια πείνα...δεν αντέχω άλλο.* ‘Един глад ме гони... не издържам повече.’

рум. *Şi-n toată casa o disciplină, o tacere.* ‘И в цялата къща една дисциплина, една тишина.’; *Petroiu e un talent.* ‘Петройу е един талант.’ (примерите са на D. Irimia).

алб. *Kishte një kalë të shpejtë, që s’kishte shok në fshat.* ‘Имаше един бърз кон, нямаше равен в селото.’ (FSHs: 880); *Doktoreshë e zonja! Ka një pamje!* (D. Agolli) ‘Докторката е страшна! Има една външност!’

В гръцкия език аналогична интензифицираща функция може да има и неопределителното местоимение *κάτι* ‘някой, някакъв’ в атрибутивна употреба: *Έχει κάτι μάτια!* ‘Има едни очи!’ (Holton 2000: 313). Тази употреба на неопределителните местоимения е свързана с невъзможността на реда *ένας, μια, ένα* ‘един, една, едно’ да образува множествено число, докато *κάτι* се съчетава с имена както в единствено, така и в множествено число. С интензифициращи функции в румънския и албанския се използват рум. *nişte*, алб. *ca* ‘едни, някакви, няколко’ като съответствия на „един“ в мн. ч.

рум. *Cum l-am văzut, cumătră, cum mi-a fost drag de el... Flăcău chiăeş, ş-un glas, şi nişte ochi.* (M. Sadoveanu) ‘Като го видях, кумице, като ми стана едно драго... Чудо ерген, и един глас, и едни очи.’

алб. *Kishte ca dhëmbë të bardhë si rruazë.* (GGjSh) ‘Имаше едни бели зъби, като мъниста.’

Употребата на неопределителните местоимения като интензификатори е силно зависима от контекста и интонацията, тъй като в същото синтактично обкръжение те могат да имат пейоративна функция и да отричат свойството, което се приписва на референта им: *И ти си един търговец...* (= не си никакъв търговец).

5. В балканските езици силна интензификация се изразява с повторителни конструкции с компонент въпросително местоимение (вж. тук частта „Повторителни конструкции с компонент местоимение“).

5.1. Най-близки до интензифициращите функции на отделните въпросителни местоимения са повторенията на местоимението за количество в албанския, гръцкия и румънския и местоимението за

начин в албанския и гръцкия език. Повторителната конструкция с местоимение за количество има роля, аналогична на единичното местоимение, но е сигнал за по-силна интензификация:

алб. *Ai do të troket në sa e sa dyer të odave të shqiptarëve.* (home.datacomm.ch) ‘На колко врати на албанци ще почука.’; *Senati shqiptar duhet te formohet sa e sa më shpejt.* (www.edsh.org) ‘Албанският сенат трябва да се сформира колкото може по-бързо.’

гр. *Πόσοι και πόσοι άρρωστοι δεν πέθαναν σαν τα σκυλιά!* (www.eksegersi.gr) ‘Колко и колко болни не умряха като кучета!’; *Πόσα και πόσα πράγματα δεν έχω ακούσει ότι θα φτιάξουν στη Θεσσαλονίκη τα τελευταία χρόνια!* (tovima.dolnet.gr) ‘Какво ли не съм чул, че ще направят в Солун през последните години!’

рум. *Și-i stau vitele cu dinții la stele, din pricina slugilor, cărora rușin le pasă de munca stăpânului; și câte și mai câte năzdrăvănii dealde aceste.* (ro.wikisource.org) ‘И му стоят говедата със зъби към звездите, заради слугите, които не ги е еня за труда на стопанина; и колко още такива дяволии.’

Употребата на повторителна конструкция с въпросително местоимение за начин в албанския и гръцкия е ограничена само с глаголи. Интензифицира степента на осъществяване на действието. Тази конструкция се среща и в българския, но рядко.

бълг. *Но мисли се, че всеки един от опозиционните депутати като се качи тук, друга работа, друга задача, друга цел няма, освен как и как да снесе министерството, да гледа да го събори.* (parliament.bg)

алб. *Pra hapi mirë veshet, mos ia fut kot me tema të tilla si e si për të vërtetuar që vetëm gratë tradhëtojnë.* (forumi.zeriyt.com) ‘Ами отвори си добре ушите, недей да се занимаваш напразно с такива теми, само и само да докажеш, че само жените предават.’

гр. *Κοιτάζω πώς και πώς να τα βολέψω.* (www.kairatos.com.gr) ‘Гледам само и само (как и как) да свържа двата края.’; *Та κορίτσια σε περιμένουν πώς και πως!* (anekdota.dyndns.org) ‘Момичетата те чакат с нетърпение (как и как).’; *Προσπαθώ πώς και πώς να τα βγάλω πέρα.* (www.cyta.com.cy) ‘Гледам само и само (как и как) да издрапам.’

5.2. За българския, албанския и румънския е характерна конструкцията с повторение на местоимението за лице „кой“, а в румънски – и с местоимението за предмет „какво“, която се употребява с прилагателни имена в превъзходна степен и означава интензифициране на качество, което е общо за множество от хора или предмети:

бълг. *Има няколко възможни варианта на преминаване, кой от кой по-привлекателни и, бих казал, предизвикателни.* (www.mtb-bg.com)

рум. *La TVR 1 vine vacanța, iar telespectatorii trebuie să se aștepte la o mulțime de surprize, care mai de care mai plăcute!* (www.tvr.ro) ‘В TVR 1 идва ваканция, но зрителите трябва да очакват много изненади, коя от коя по-приятни.’

алб. *Përpiqemi të denoncojmë para tyre kush e kush më shumë dhe me zell të madh se sa të prapambetur jemi.* (www.edsh.org) ‘Опитваме се да отречем пред тях, кой от кой повече и с по-голяма жар, колко сме изостанали.’

5.3. Най-интересна от гледна точка на интензификацията е конструкцията в българския и албанския *къде-къде*, алб. *ku e ku*. В нея местоименното наречие за място е променило коренно семантиката си, превръщайки се в интензификатор на качество:

бълг. *Аз бях получавал къде-къде по-духовити съвети от къде-къде по-мастити водачи на катедри.* (www.hulite.net)

алб. *Ndoshta me këtë shpjegohet dhe fakti që koncertet e grupit jashtë Tiranës kanë qenë ku e ku më të suksesshme.* (www.revistaklan.com) ‘Може би с това се обяснява фактът, че концертите на групата извън Тирана са били къде-къде по-успешни.’

6. В заключение можем да изтъкнем, че балканските езици разполагат със сходен инвентар от местоимения интензификатори – освен по-разпространените в тази роля показателни и въпросителни местоимения се употребяват и относителни и неопределителни местоимения, както и повторителни конструкции с компонент въпросително местоимение. Функциите на относителните место-

имения като интензификатори в българския език са поети от универсалния релатив в албанския и гръцкия, но от синтактична гледна точка невинаги са еквивалентни – в българския относителното местоимение винаги е употребено в рамките на сложно изречение, което не е задължително за употребата на универсалния релатив в албанския и гръцкия. Специфична балканска черта е изразяването на силна интензификация чрез повторителни местоименни конструкции. Местоименията интензификатори обикновено придават емоционална окраска на изказването, която е по-често положителна, но може да бъде и отрицателна.

МЕСТОИМЕНИЯТА КАТО ЕВФЕМИЗМИ

Евфемизацията на названия на различни предмети и явления намира словесен израз и чрез местоименията, които стават особено подходящи поради липсата на конкретно семантично съдържание и качеството им да посочват, без да назовават (най-вече показателните и личните местоимения). Така местоименията се появяват вместо табуирани думи и изрази от различно естество: болести – бълг. *тя, оная* (вж. Бояджиев 2003: 88); свръхестествени същества – рум. *iele* ‘самодиви, вили’, произхожда от личното местоимение в 3 л., ж. р., мн. ч. *ele*, произнася се по същия начин, но йотацията на началното *e* е изразена и графично; политически реалии, схващани като опасни – бълг. *оня списък*; физиологични процеси – алб. *ato të grave* ‘менструация’ (буквално „онези на жената“), бълг. *отивам да свърша една работа* ‘отивам до тоалетната’.

Тук ще се спра на табуирането в балканските езици в контекста на нашето съвремие. Става въпрос за изрази, назоваващи органи и действия в сексуалните взаимоотношения, които се схващат като срамни или цинични и тяхното пряко назоваване се избягва в речта, а местоименията са едно от основните средства за тяхната евфемизация.

1. Във всички езици, не само в балканските, половите органи на мъжа и жената са обект на табуиране в разговорната реч, въпреки наличието на неутрални или медицински термини като *член*, *орган* и т.н. Съществуват и множество думи и изрази, които са се наложили като евфемизми на понятието за полов орган, напр. в бълг. *инструмент* за мъжки член, в алб. *halet* ‘инструмент’ със същото значение и мн.др. Местоименията също могат да се употребяват за обозначаването на това понятие. Въпреки че служат като евфемизми, употребата им е ограничена изключително в неформален контекст – разговорната реч и жаргона.

1.1. За евфемизацията на понятията за полови органи се употребява показателното местоимение. В балканските езици това става с неутралната форма на местоимението, т.нар. неутрален

род: в българския език това е средният род, в гръцкия – ср. р., ед. или мн. ч., в албанския и румънския – ж. р. (вж. тук частта „Неутрален род на местоименията“).

бълг. *Онова, дето го имаш в панталона...*

гр. *То ετούτο της μαμάς και το απ' αυτό του πατέρα.* (www.sxeseis.gr) ‘Това на майката и онова на бащата.’; *Ήταν κάποτε ένας κι έκανε έρωτα με τη γυναίκα κάποιου. Ξαφνικά μπαίνει μέσα στο σπίτι ο άντρας της, και ο εραστής κρύβεται γρήγορα στη ντουλάπα, με τέτοιο τρόπο όμως ώστε φαινόntonουσαν απ' έξω τα απαντά του.* (forum.kithara.gr) ‘Имало някакъв, който правел любов с жената на някой си. Внезапно влиза въкъщи мъжът ѝ и любовникът бързо се скрива в гардероба, обаче по такъв начин, че му се виждало отвън онова.’

рум. *Cum se poate un bărbat fără a ceea.* ‘Как може мъж без онова.’

алб. *Mos më frikëso me atë.* ‘Недей да ме плашиш с онова.’

В българския и гръцкия се среща и местоимението за качество в самостоятелна употреба, отново в неутрален род:

бълг. *Аз ли я много превъзбудих, не знам, ама още по-ме целува, и даже взе да ме целува, нали се сеицате, по **таковата**...* (www.bukvite.com)

гр. *Θυμάμαι, λοιπόν, εκείνο το βράδυ που κατέβασε την κιθάρα μου από το πάνω μέρος της ντουλάπας κι ολότελα φανερά – στα **από τέτοια μου**, αν με έπαιρνε χαμπάρι ο γέρος – πήρα να γράφω το τραγούδι...* (www.kontoleon.gr) ‘Спомням си онази вечер, когато свали китарата ми от гардероба и съвсем открито – в таквата ми, ако ме надуши старецът – взех да пиша песента...’; *Για την υπογραφή σου και **το τέτοιο** σου аς μην σχολιάσω τίποτα!* (anekdota.dyndns.org) ‘За подписа ти и таквата ти айде да не коментирам нищо!’

Показателните местоимения могат да се употребят и атрибутивно, придружавайки съществителни с най-общо значение от типа на „нещо“ (като съществително), „работа“, „предмет“.

бълг. *След известно време идва Хасан и казва: – Докторе, искам си **оная работа**, че не издържам без секс. Докторът му придидил маймунски член.* (www.troianonline.com)

рум. *Se întoarce femeia acasă și ce să vadă: bărbatul ei sub mașină ceva repară, iar i-e **treaba aceea** în afară.* ‘Връща се жената вкъщи и какво да види: мъжът ѝ под колата нещо поправя, а оная му работа – отвън.’

алб. *Kam menduar të martohem me ndonjë djalë që nuk e ka **atë sendin**.* ‘Мислех си да се омъжа за някое момче, което няма оная работа.’

Употребени с въпросните съществителни, показателните местоимения образуват с тях устойчиви изрази, които са ясно разпознаваеми в речта.

1.2. Друг заместител на „забранените“ думи за полови органи са личните местоимения:

бълг. *Зад храстите стоеше някакъв гол мъж с шлифер и си го размахваше.*

гр. *Аγτε να **τις** μετραμε.* ‘Айде да ги мерим.’; *Τον **κουβαλάει** για κάθε περίπτωση.* ‘Носи си го за всеки случай.’

рум. *Ce, draga, că i-am văzut-o eu pe a lui și **atâta o avea!*** (www.forum.taifas.ro) ‘Какво, драга, че съм му го видяла и му беше ей такъв!’

алб. *I matëm.* ‘Премерихме си ги.’; *Po nisem dhe e marr me vete.* ‘Тръгвам и го взимам със себе си.’

За разлика от показателните местоимения, които в самостоятелна употреба са в неутрален род, в този случай личните приемат рода на думата, която заместват. Обикновено това са жаргонните, а не книжовните названия за полов член. Така например в румънския книжовната дума за мъжки член е в м. р., а жаргонната – в ж. р., затова по-често в речта се замества с местоимението от ж. р. В гръцкия език жаргонната дума за мъжки полов орган може да бъде и от м. р., и от ж. р., по-рядко – в ср. р., така че местоимението евфемизъм може да се употреби в безразлично кой род (рядко в среден).

1.3. Притежателните местоимения също служат като евфемизми на названията за полови органи:

бълг. ***Моят** си е на мястото, ами **твоят**?*

гр. *Ο δικός μου είναι σίδερο!* ‘Моят е желязо!’

рум. *Ni le-am măsurat și a mea a ieșit cea mai lungă.* ‘Премерих-ме си ги и моят излезе най-дълъг.’

алб. *I imi dhe e jotja.* ‘Моят и твоята.’

Тази функция на притежателните местоимения най-вероятно е резултат на елипса на пълнозначната дума, която обозначава полов орган. От друга страна те са пълноценни евфемизми, тъй като успешно заместват същинския термин, който е станал ненужен за схващане на значението и поради това е отпаднал. Притежателното местоимение е поело изцяло функцията на заместител, за което говори и неговата субстантивация. В това значение то се употребява винаги членувано.

Също като личните, така и притежателните местоимения приемат рода на думата, на чието място са употребени. Все пак, при наличието на инвентар от думи и в двата граматически рода, се забелязва тенденция към употреба на местоимението от м. р. за мъжки орган и от ж. р. – за женски. Интересен в това отношение е цитираният тук пример на албански език, където са противопоставени двата пола – мъжки и женски. В него виждаме отъждествяването на половия орган със съответния пол.

1.4. В албанския език за мъжки полов орган се употребява и субстантивираната форма на възвратното лично местоимение *vete*, което е една още по-крайна степен на приравняване на личността със сексуалния орган: *I dhemb vetja.* ‘Боли го онова.’ (FShS: 1443).

1.5. По-рядко в балканските езици като евфемизъм се среща и неопределителното местоимение „нещо“. Става въпрос за същинската местоименна форма, а не за субстантивираната, които в българския съвпадат, но в румънския език, откъдето е взет примерът по-долу, съществуват две отделни форми за *нещо*-местоимение и *нещо*-съществително (вж. тук частта „Неутрален род на местоименията“).

рум. *A căzut și sub rochie i s-a văzut ceva...* ‘Падна и под роклята ѝ се видя нещо...’

2. В разговорната реч местоименията функционират като евфемизми, замествайки думи за *полов акт*, *правене на секс*.

2.1. Също както половите органи, така и тяхната функция може да бъде изразена чрез показателно местоимение, употребено самостоятелно или в съчетание със съществителни от типа „нещо“, „работа“ и т.н.

бълг. *Е как е с висшистките оная работа, я разправи!* (в-к „Стершел“); *Не мога такива неща да правя.* (песен на М. Куркински)

гр. *То μωλό σου όλο σ'αυτό είναι!* ‘Умът ти е все в това!’

рум. *O să fac treaba aceea cu un alt bărbat.* ‘Ще направя оная работа с друг мъж.’; *Te gândești numai la acel lucru.* ‘Само за онова нещо мислиш.’

алб. *Atë punë me burrin e bëjmë edhe në mëngjes, edhe në mbrëmje.* ‘Оная работа с мъжа ми я правим и сутрин, и вечер.’; *Mos u mërzit, do t'i vijë rendi edhe asaj gjëje.* ‘Не се притеснявай, ще му дойде редът и на онова нещо.’

Демонстративите показват същите характеристики, когато се отнасят за полов орган и полов акт – в българския, румънския и албанския определено се предпочитат местоименията за далечно посочване, докато в гръцкия по-често се среща неутралното местоимение *αυτός*.

2.2. Личните местоимения също се използват при евфемизиране на изрази със значение „полов акт“. Изключително разпространено е съчетанието на кратката форма в неутрален род с глагола *правя*. Този израз се среща в толкова много езици, че едва ли е възможно да се проследи произходът му, ето един пример от съвременна английска песен: *You and me, baby, ain't nothing but mammals, so let's do it like they do on the Discovery Channel.* ‘Ти и аз, скъпа, сме просто бо-зайници, затова хайде да го направим като по „Дискавъри“.’ Такива примери вероятно могат да се намерят във всеки индоевропейски език и в това отношение балканските езици не правят изключение.

бълг. *Направихме го във входа, бяхме малко пийнали, ама мисля, че остана доволна.* (rozali.com)

гр. *То κάναμε στο σπίτι της.* ‘Направихме го у тях.’
 рум. *Hai s-o facet acum.* ‘Хайде да го направим сега.’
 алб. *E bëtë?* ‘Направихте ли го?’

Интересното в този случай е, че изразът е безпогрешно разпознаваем в речта, въпреки че се състои от два компонента с възможно най-широка семантика. Дори сексуалният контекст, който е придобил, често се използва за постигане на шеговит ефект. Нека споменем една реклама на боите „Оргахим“, разпространена напоследък в България, чийто текст гласи „Колко често го правите?“. Всъщност въпросът е „Колко често боядисвате?“, но сексуалният намек, съзнателно търсен чрез израза „права го“, е една закачка с аудиторията.

2.3. Интересен паралел в българския и гръцкия представляват глаголите с местоименен корен *онождам* (< *оно*), *таковам* (< *такова*), гр. *απατώνω* (< *αυτό* ‘това’, ср. р., ед. ч. на показателното или личното местоимение), *τετοιώνω* (< *τέτοιο* ‘такова’, ср. р, ед. ч. на показателното местоимение за качество). В българския език глаголите *таковам* и *онождам* се определят с две значения: 1) правя, върша нещо: *Какво онождаш там? Оноди ми едно кафе.*; 2) извършвам полово действие, обладавам в полов акт (БТЛ 2002: 586, 957). Същите определения срещаме и в гръцките речници за *απατώνω* и *τετοιώνω*: 1) заместват всеки глагол: *Τί τετοιώνεις εκεί;* ‘Какво такаваш тук?’; 2) за осъществяване на полов акт (Κολτσίδας 1978). На българския глагол *таковам* е посветил обширно изследване П. Пашов (1965).

Глаголите с местоименен корен са изключително интересно явление в двата балкански езика – с неопределената си семантика те заместват пълнозначни глаголи, като придобиват конкретно значение само в определен контекст. Интересно е и развитието им като евфемизиращо средство за обозначаване на полов акт, за което допринася именно широката им, неясна семантика или по-скоро липсата на такава. Така вместо произнасянето на „срамна“ дума се употребява един глагол с неопределено семантично съдържание, но в значението на израза в речта никога не остава неразбрано:

бълг. *Попей ми, че съм се разстроил, щото не **таковах** той път* (www.bukvite.com); *Едва се захлопнала глухо вратата на спалнята, и Киро, като хванал котката, е сега ти **таковах** майката, просъскал в предутринния здрач Киро, и бой, бой...* (antea.bloghub.org); *Ето нещо обидно, което би могъл да използваш по повода: „да ти **онодя** най-близката роднина от женски пол“.* (forum.skycode.com)

гр. *Την **τετοίωσα** τη μικρή.* (Κολτσίδας 1978) ‘Таковах я малката.’; *Γιατί υποσυνείδητα μπορεί ακόμα να γουστάρω να **απαντώσω** τη μάνα μου και να μην το ξέρω και σύντομα να διαβάσετε για κάνα οικογενειακό δράμα.* (mpakourgos.com) ‘Защото подсъзнателно може и да ми харесва да такавам майка си и да не го знам и да прочетете скоро за някоя семейна драма.’

В българския език е разпространен интересният израз *да ти такавам такавата*, съставен от едни и същи компоненти с една и съща функция – глаголят замества дума за полов акт, а местоимението – за полов орган. Изразът функционира като смекчен вариант на цинични изрази със същото значение:

*Гледат само да се нагушат, да им **таковам такавата**, въобще не ги е еня за нас, всяка заран се събуждаш, пък те пак вдигнали или тока, или нещо друго.* (forum.skycode.com); *Да **таковам такавата** на съдбата или на който там е виновен.* (vasil.ludost.net)

3. Въпреки че в нашето съвремие сексуалните взаимоотношения не се възприемат като нещо необичайно или срамно, тяхното словесно изразяване продължава да бъде табу, за което говори широко разпространената употреба на местоименията като техни евфемизми. Като основни евфемизиращи средства се проявяват показателните местоимения с тяхната деиктична функция, личните – със заместващата си функция и притежателните, които изразяват принадлежност (по-рядко и неопределителните). Т.е. в ролята си на евфемизми и трите вида местоимения се изявяват с основната си семантика, която е развита и специализирана за изразяване на „срамни“ понятия като полови органи и полов акт при наличието на конкретен речев контекст.

3.1. За правилното разбиране на евфемизиращите местоимения допринася и фактът, че те са винаги определени (Илиева 1999: 29). При показателните и личните местоимения определеността се носи от самото местоимение, а притежателните местоимения в това си значение винаги се употребяват членувани (в гръцкия дори показателното местоимение е придружено от определителен член). По този начин, въпреки че не носят конкретна семантика, местоименията стават достатъчно конкретни, за да обозначат недвусмислено желаното понятие, сравни: *вършим оная работа / вършим работа*. Изключение правят неопределителните местоимения, но и при тях се предпочита определената форма. В българския в ролята на евфемизъм е по-разпространена субстантивизираната форма на *нещо*, а в гръцкия, румънския и албанския – неопределителните думи „работа“, „нещо“, „предмет“, които се членуват или са придружени от показателно или притежателно местоимение: алб. *Doktor, atë sendin e kam shumë të vogël, ç' të bëj?* ‘Докторе, оная ми работа е много малка, какво да направя?’

3.2. При употребата на показателните местоимения като евфемизми в българския, румънския и албанския език се предпочита местоимението за далечно посочване. Този факт не е учудващ – местоимението за близко посочване се схваща като по-неутрално и по принцип по-рядко се употребява със стилистични и оценъчни функции. В тези случаи опозицията *близо:далеч* се реализира като противопоставяне *добро : лошо* и съвсем естествено *далечното*, респективно *лошото* става изразител на забранените думи в речта. В тричленната деиктична система на гръцките местоимения опозицията между близкото и далечното не е толкова ясно изразена. От посочените по-горе примери се вижда, че за евфемизирането на срамните понятия се използва местоимението за близост *ετούτος* и неутралното *αυτός*. На въпроса ми защо в гръцкия се предпочитат местоименията за близко посочване при назоваването на полови органи, един от моите гръцки информатори отговори буквално следното: „Ако оная ти работа не е близо до тебе, тогава кое?“ Това непредубедено изказване не е лишено от логика – при отсъствието на ясно изразено деиктично противопоставяне в гръцкия език,

следва да приемем, че с местоименията за близко посочване се изразява принадлежността на органа към тялото, което съответства на същата функция на притежателните местоимения.

3.3. Друга особеност на показателните местоимения като евфемизми в гръцкия език е употребата им с предлога или представката *από* (аналогични на българското *от*), които внасят партизивност в значението на изрече.

3.4. Характерна за българския и гръцкия език е евфемизиращата функция на показателното местоимение за качество в неутрален род. В българския език местоимението *такова* има заместващи функции – употребява се при забравяне на дадена дума или израз или при нежелание да се произнесе, също и с цел забавяне на изказването и т.н.: *Ами той, такавата, светофарът май светеше червено...* (forum.skycode.com); *Ама, аз, такава, нали съм божии служител... – заоправдавал се попът* (fun.search.bg.); *Това с такавата в София не е лоша идея.* (lists.bg-freebsd.org). С такива функции се срещат показателните местоимения *τέτοιος* ‘такъв’ и *αυτός* ‘този’ в гръцкия език, също в неутрален род: *Ορίστε, πάρε το τέτοιο, το αποτέτοιο και το από άλλο και ξεφορτώσε μας...* (www.out.gr) ‘Заповядай, вземи такавата, онаковата и другото и ни отърви...’; *Με το αυτό... που έχει το τέτοιο... είναι πιο... κατάλαβες τώρα;* (xorefa.fateback.com) ‘С онова... дете има такавата... е повече... разбираш ли?’ Именно от тази заместваща функция на местоимението е произлязла и неговата евфемистична функция, която е преминала и върху производния му глагол.

3.5. Ролята на местоименията като евфемизми на понятия от сексуалната област е свързана с нейното табуиране в човешкото съзнание. Като евфемизми, местоименията се намират някъде по средата между книжовната и нискокултурната реч – при наличието на книжовни термини, от една страна, и многобройни цинични названия за полови органи и сексуална дейност, от друга, местоименията са един „компромисен“ вариант за разговорно, на все пак не некултурно изразяване. Въпреки тяхната смекчаваща роля, те си остават изцяло характерна черта на разговорната реч.

DATIVUS ETHICUS

1. Дативус етикус е функция на личните дателни местоимения, която има древен произход в индоевропейските езици – форми в етичен датив се срещат още в старогръцкия и латинския (Schwyzer 1950). Дативус етикус е жив и в много от съвременните индоевропейски езици, напр. френски: *Prends-moi le bon parti*. ‘Гледай да постъпиш правилно’, *Regarde-moi ça!* ‘Я гледай ти!’; в английския е разпространена конструкцията с предлога *on* + лично местоимение в кое да е лице и число: *They’ve gone and bought that bike on us/ on you/ on me/ on him/ on them*. ‘И те взели че ми купили това колело.’; холандски: *Wat doe je me daar nou?* ‘И какво ми става с теб сега?’, *Waar kom je me nou mee aanzelten?* ‘И какво ще ми правиш сега?’; немски: *Komm du mir bloss nachhause*. ‘Само ми ела въщи.’ (вж. DuFeu 1998, откъдето са и примерите). Дативус етикус е с широка употреба във всички славянски езици (вж. DuFeu 1998; Ницолова 1982: 8–9).

1.1. Задълбочен анализ на произхода и функциите на етичния датив в светлината на балканския модел на света е направен от Т. Цивян (Цивян 1999: 91–103). Авторката разглежда дативус етикус като резултат от сливането на родителния и дателния падеж и възможността на местоименните клитики да изразят както направление на действието, така и посесивност. Следователно етичният датив в балканските езици е тясно свързан с категорията *posesivnost*. Но посесивност от по-особен тип – говорещият „се помещава“ вътре в изказването, заявявайки присъствието си в пространството на текста. Този акт на присвояване Т. Цивян нарича „езиков жест с направление към себе си“. Изследването на Т. Цивян е базирано изключително върху фолклорни текстове. Авторката подчертава, че във фолклора дативус етикус има не толкова емоционална стойност, колкото подчертава присъствието на говорещия в света, представен от текста, което го въвежда в контекста на глаголната категория *evidential* (евиденциалност).

1.2. Освен в балканския фолклор, етичният датив е широко представен и в съвременните балкански езици. Но в днешната ни

реч, за разлика от фолклора, той е средство за изразяване на оценка от страна на говорещия. В българския, румънския и албанския език се употребяват формите за 1 л. ед. ч., 1 л. мн. ч. (по-рядко в българския и румънския) и 2 л. ед. ч. В съвременния български език голямо разпространение е получило краткото възвратно местоимение. В гръцкия дативус етикус е слабо застъпен, което се компенсира с широката употреба на притежателните клитики, както убедително доказва Т. Цивян (Цивъян 1999: 96–98).

2. Първото лице несъмнено е най-яркият изразител на намесата на говорителя в изказването – освен че придава емоционална окраска на речта, изразява и оценката на говорещия към обекта на изказването. В българския, румънския и гръцкия това става с формата за 1 л. ед. ч., а в албанския е разпространена и формата за 1 л. мн. ч., чрез която говорещият става представител на множество:

бълг. *Какъв си ми хубав!*; *Марче, вземи се в ръце, бе момиче. Я какво си ми младо и слабичко, а аз какво да кажа с моите 85 килограма.* (www.bukvite.com)

гр. *Μήπως η καρδούλα σου δεν μου είναι ευτυχομένη.* (Δ. Βανδής) ‘Да не би сърчицето ти да не ми е доволно.’; *Θέλω να μου είσαι καλά και να περνάς όσο πιο καλά γίνεται.* (www.parea.gr) ‘Искам да си ми добре и да прекараш колкото може по-хубаво.’

рум. *Aici mi-ai fost?* (I. Creangă, GLR: 150) ‘Тук ли си ми бил?’
алб. *Lulushen, të ma keni kujdes.* (D. Agolli) ‘Да ми се грижите за Люлюша.’; *O bo bo, kush më qenka në këtë forum, moreee... Po pse nuk thoni ju që qenkam në shtëpi unë dhe e paskam të gjithë shoqërinë këtu!* (www.forumishqiptar.com) ‘О-ле-ле, кой ми бил в този форум, бр-е-е-ей... Ама защо не казвате, аз съм си била вкъщи, а цялата ми компания била тук!’

В изброените примери говорещият изразява положителното си отношение към обекта на изказването чрез дативус етикус, който, както посочва и Т. Цивян (Цивъян 1999), лесно може да се трансформира в притежателно местоимение – „мой“, „мили мой“: *Да ми се грижите за Люлюша.* > *Да се грижите за моята (мила)*

Люлюша. Това е типичен акт на изразяване на положителна оценка чрез приобщаване, присвояване, допускане на обекта в света на „моего“.

Но дативус етикус може да изразява и негативна оценка – пренебрежение, подигравка и под.

бълг. *О-о-о, тя ще ми се труди...* (ТВ сериал „Приятели“);
Какво си ми се разциврила.

рум. *Åsta îmi ești tu!* ‘Това си ми ти!’

алб. *Eja, pra, se na vonove!* (D. Agolli) ‘Айде, бе, че ни закъсня!’; *Na nxjerrka ai libra për bujqit!* (D. Agolli) ‘Извадил ни той книги за фермери!’

В българския и албанския, в които съществуват т.нар. преизказни времена на глаголите, много често се среща паралелна употреба на дативус етикус и преизказните глаголни форми в тяхната адмиративна функция. Така двете средства се усилват едно друго, изразявайки емоционалното отношение на говорещия и представяйки неговата прагматична оценка – положителна или отрицателна, към обекта на изказването:

бълг. *И това ми било мъж!*; *Изтъпанчил ми се на онзи големия баир в Минск и гради първото иглу за сезона.* (clubs.dir.bg)

алб. *E, domethënë Sherif Abeceja na qenka edhe besimtar!* (D. Agolli) ‘Е, значи Шериф Абецея ни бил и вярващ!’

3. Второто лице при дативус етикус е приобщаване на слушателя към изказването, привличане на събеседника като очевидец на случващото се в текста. Опозицията *свое/чуждо* остава в сила между първото и второто лице, от една страна, и третото лице, от друга, а във вътрешната корелация *аз/ти* настъпва разместване – говорещият предоставя на второто лице възможността да стане изразител на емоционалното отношение, съдържащо се в текста. Б. Бокши изразява мнението, че местоименните клитики във 2 л. не трябва да се третираат като етичен датив, тъй като те представляват неутрална форма за изразяване на лице, или както се изразява той, имат все-лична употреба. Според този автор емоционалната принадлеж-

ност на дативус етикус може да бъде изразена само чрез 1 л., тъй като говорещият е конкретно, определено лице, докато неутралното *ти* може да бъде и *аз*, и *ти*, и *той* (Bokshi 2004: 79–81). В това отношение смятаме, че трябва да се направи разграничение между формите във 2 л. за изразяване на безличност (вселичност при Бокши) и за дативус етикус. Ще си послужи с два от примерите на Б. Бокши:

1) *Ti i bën mirë, ai ta kthen me të keq.* ‘Ти му правиш добро, той ти отвръща с лошо.’ В това изречение изпъква неутрализиращата лицева функция на местоимението във 2 л., смисълът на изказването е ‘аз/ти/той/ – който и да е, шом му направи добро, той ми/ти/му отвръща с лошо’. Местоимението влиза в синтактичната структура на изречението и отстраняването му пречи на разбирането.

2) *Pa t'u bë ai fiku sa një shtëpi.* ‘И като ти станала оная смокиня колкото една къща.’ В този пример местоимението няма синтактична функция в изречението. Ако се отстрани, смисълът на изказването ще се запази, ще се загуби само отношението на учудване, възхищение, изразено именно чрез етичния датив.

4. В българския, румънския и албанския език е възможна **едновременната употреба на местоименните клитики в 1 и 2 л.** в етичен датив. В българския за тази употреба важат някои ограничения: кратките дателни местоимения се срещат само в енклитична позиция към показателни, неопределителни и въпросителни местоимения. Последните обикновено изразяват прагматична оценка, положителна или отрицателна, а клитиките подсилват оценъчността, като придават емоционалност на изказването. В румънския и албанския едновременната употреба на клитиките в 1 и 2 л. не се отличава от самостоятелната им употреба.

бълг. *Надолу очи да метнеш, кипнала оная **ми ти** земя, направели оная младоци, надули се оная **ми ти** пъпки по фиданките...* (Чудомир); *... след това пък целувки, пък такива **ми ти** безсмислици, пък увещания...* (www.slovo.bg); *Каква Европа, какви **ми ти** там хелзинкски комитети и други подобни плутократски организации.* (www.news.bg); *Тъкмо се настаних удобно, като се накачиха едни **ми ти** цигани (пардон, ром).* (www.planinari.org)

рум. *Mi-au lunecat ciubotele și am căzut în Ozana, cât mi ți-i băietul!* ‘Подхлъзнаха ми се ботушите и паднах в Озана, какъв ми ти мъж!’; *Ce credeți că mi ți văzu?* ‘И какво мислите, че ми ти виждам?’ (GLR: 150)

алб. *E të na u bë baltë e madhe, e të na u bënë, or të keqen këmbët gjak.* (Bokshi 2004: 80) ‘И като ти ни стана голяма кал, и като ти ни станаха за беля краката в кръв.’

5. За българския език Р. Ницолова споменава **употребата на местоимения в дативус етикус с деиктични частици** с предикативна функция (Ницолова 1986: 57). Става въпрос за 2 л. на местоименните клитики в съчетание с частиците *ето, на, ей* и под. Тази употреба се среща и в гръцкия и румънския и може да се определи като един абстрактен жест на даване от страна на говорещия към слушателя. Цялата конструкция означава негативен изход от някаква ситуация, който е предвиден от говорещия.

бълг. ***На ти сега социализъм, на ти митинг!*** (www1.parliament.bg)

гр. *Δεν είχαν περάσει ούτε 3 μήνες από τη μέρα που είχε βάλει την υπογραφή του στο παχυλό συμβόλαιό του και να σου τώρα καμάρωνε εμπρός από το νέο δημιούργημα του.* (fosagold.org) ‘Не бяха минали и 3 месеца от деня, в който беше сложил подписа си в тлъстия съвет и на ти сега, гордее се с новото си творение.’

рум. ***Iată-ți gloria de veacuri!*** (ro.wikisource.org) ‘На ти сега вековна слава!’

6. В българския е разпространена **употребата на възвратното местоимение си** във функция на дативус етикус, което е славянска черта в езика. От останалите балкански езици, единствено в румънския съществува възвратно дателно местоимение, но употребата му в етичен датив се смята за изключение – среща се рядко, само във фолклора: *Toți de Corbea că-mi vorbea și din gură mi-și zicea.* ‘Всички за Корбя ми говореха и от устата ми си казваха.’ (Câmpreanu 1997). В българския възвратното местоимение в дативус етикус означава, че действието се извършва по прищявка или

за удоволствие на вършителя, или изразява интимност (Ницолова 1986: 68). Най-често се отнася за действие на човек, но може да се свързва и с глаголи, които означават действие или състояние на животно или предмет: *Например гледам си в тавана, по който мухите пълзят, и хоп, ето ти тема: „Защо мухите не падат, когато са с главата надолу?“* (www.gotini.com); *Кучетата си лягат, керванът си върви.*

7. Дативус етикус е една обща особеност на балканските езици, индоевропейско наследство, запазено и в наши дни, което допринася за експресивността на речта и е едно от средствата за изразяване на оценка чрез местоименията. Употребата му, както се вижда от представените примери, характеризира разговорната реч, като ѝ придава повече пъстрота и жизненост.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В резултат на направеното изследване могат да се обобщят следните характеристики на местоименията в балканските езици:

1. Инвентар на местоименията. Балканските езици представят развити местоименни системи от индоевропейски тип. Въпреки някои различия в класификацията, четирите езика са относително единни по отношение на местоименните форми, които притежават: лични местоимения, възвратни лични местоимения, показателни местоимения, притежателни местоимения, възвратни притежателни местоимения (с изключение на гръцкия), въпросителни местоимения, относителни местоимения, неопределителни местоимения, обобщителни местоимения (които се разглеждат като отделен вид само в българския, в останалите три езика се причисляват към неопределителните) и отрицателни местоимения. Много от сходствата, които показват балканските местоимения от формална гледна точка, се дължат на общия индоевропейски произход на четирите езика и общото развитие на индоевропейските местоименни системи. Проявяват се обаче и някои специфични особености:

1.1. Гръцкият и албанският език не са развили отделни форми на третоличните местоимения. Тази функция е поета от показателните местоимения – в албанския език от местоимението за далечно посочване, а в гръцкия като третолични могат да функционират и трите реда демонстративи, като преобладава употребата на местоимението за неутрално посочване *αυτός*. Неразвиването на третолична местоименна форма е една консервативна черта, която обединява двата езика.

1.2. По отношение на личните местоимения румънският език изпъква сред останалите балкански езици като „език на учтивостта“. Градацията *el – dânsul – dumnealui/dumneasa* изразява различна степен на учтиво отношение към обекта: третоличното местоимение *el* е неутрално, емфатичното местоимение *dânsul* се схваща като по-уместно за употреба в присъствие на обекта на изказване-

то, а *dumnealui/dumneasa* ‘негова милост’ се приема за най-учтива форма на обръщение (срв. с испанските местоимения за учтивост *usted, ustedes*).

1.3. Въпросителните местоимения в албанския и румънския имат особености, които не са характерни за българския и гръцкия език: първите два езика притежават отделни форми на въпросителните местоимения, с които се пита само за лице, имат единствено самостоятелна употреба и са неизменяеми по род, число и лице – рум. *cine*, алб. *kush*. Румънското местоимение *care* и албанското *cili*, с които се пита за лице и предмет, влизат от една страна в опозиция с рум. *cine*, алб. *kush* въз основа на признака *определеност/неопределеност на множеството*, и от друга – с местоименията за признак рум. *ce*, алб. *çfarë*, което съответства на опозицията *кой/какъв* в българския и *ποιος/τι* в гръцкия, където първият ред местоимения се характеризират със селективност (избор на елемент от множество), а вторият – с квалификативност (избор на признак).

1.4. Относителните местоимения в гръцкия и албанския се отличават с отделни форми за определеносвързано и неопределеносвързано значение, докато в българския и румънския една и съща форма се употребява в двете значения.

2. Сходства във формообразуването. В обобщаващото си изследване върху балканските езици Кр. Сандфелд описва и славянския словообразователен модел на отрицателните местоимения в тях (Sandfeld 1930: 157–158), а по-късно Ал. Росети се спира на сходния модел на образуване на неопределителните местоимения с формант, произхождащ от глагола „искам“ (Rosetti 1963: 174). Към албано-румънските словообразователни паралели можем да добавим идентичния модел на образуване на местоименията за поредност – рум. *al câtelea*, алб. *i sati*, които са възникнали от копулативния член (едно от основните двустранни сходства между румънския и албанския език), въпросителното местоимение за количество и задпоставен определителен член.

В българския и гръцкия еднакво словообразуване показват формите *който и да е* и *οποιος και αν είναι*. Изключително инте-

ресна обща черта на тези два езика е образуването на глаголи от показателните местоимения – бълг. *таковам, онаковам, онождам*, гр. *τετοιώνω, απαυτώνω*. П. Пашов определя в българския език тези форми като „местоименни глаголи“, тъй като притежават всички характеристики на местоименията като клас думи (Пашов 1965:474).

3. Сходства във функционирането на местоименията. Приликите във функционирането на местоименията също в голяма степен не показват отклонения от индоевропейската система. Това важи за деиктичните и анафоричните функции на показателните местоимения и третоличните в български и румънски, изразяването на принадлежност чрез притежателните местоимения, залогообразуващите функции на възвратните местоимения, възникването на нови местоименни конструкции с неопределителна стойност, неутралните форми на местоименията (т.нар. неутрален род). Въпреки че като цяло следват индоевропейския модел на функциониране, местоименията в балканските езици имат и своите специфики:

3.1. В балканските езици голямо разпространение е получила приглаголната употреба на притежателните клитики (т.нар. дателен притежателен падеж). В балканското езикознание отдавна е определена като балканизъм употребата на кратките дателни (родителни в гръцки) местоимения като притежателни. Албанският език не споделя тази особеност на останалите три езика – български, гръцки и румънски, но не прави изключение в приглаголната употреба на клитиките при изразяване на принадлежност. Дателният притежателен в балканските езици е едно от средствата за изразяване на неотделима принадлежност.

3.2. Кратките форми на личните местоимения участват в многобройни изрази с многозначни глаголи, като изгубват връзката с референта си, десемантизират се и поемат нови стилистични и граматични функции. В тези случаи е възможна дори употребата на винително местоимение с непреходен глагол: бълг. *закъсах я*, рум. *a o tuli* ‘офейквам’.

3.3. Едно от интересните българо-албански сходства е т.нар. модален не-актив – конструкция, образувана от глагол в не-активна форма и дателна клитика. Модалният не-актив изразява предразположение или желание за извършване на дадено действие – бълг. *сти ми се*, алб. *më flihet*.

3.4. Обща особеност на българския и албанския език е конкуренцията между същинските притежателни и възвратните притежателни местоимения. Двете форми обаче имат смислоразличителни функции, когато има двама потенциални притежатели – възвратната форма отнася принадлежността към подлога в изречението, а притежателната – към допълнението. Тази особеност се споделя и от румънския език, където възвратното местоимение функционира като притежателно (срв. с френски – *sa mère*), но влиза в конкуренция с родително-дателните форми на личните местоимения при изразяването на принадлежност.

4. Общи синтактични модели. Балканските езици споделят някои общи черти по отношение на синтаксиса на местоименията:

4.1. Повторителните местоименни конструкции са част от богатството на повторения в балканските езици, което придава специфична експресивност на речта. В повторителни конструкции с неопределителна, интензифицираща или стилистична стойност участват показателните, въпросителните, обобщителните, неопределителните и отрицателните местоимения. Повторението като един по-архаичен начин на изразяване е типична черта на езиците от БЕС (вж. Асенова 2002: 290). В това отношение местоименията се включват пълноценно в балканския комуникативен модел, изразен на синтактично равнище, наред с многобройните именни, глаголни и адвербиални повторителни конструкции.

4.2. За балканските езици е характерно натрупването на въпросителни и относителни местоимения в конструкции с дистрибутивно значение, като за разлика от други индоевропейски езици местоименията са в контактна позиция, което нарушава обективния словоред в изречението: бълг. *не знам кой какво мисли*, гр. *Ὅποιος ὁτι μπορεῖ παῖρνεῖ*. ‘Кой каквото може взима.’, рум. *Carnea*

se servește la care cum le place. ‘Месото се сервира на кой както му харесва.’, алб. *Le te besojë kush çfarë të dojë.* ‘Нека да вярва кой каквото иска.’. Широкото разпространение на тези конструкции в българския и румънския е довело до възникването на устойчиви изрази, в които глаголът е отпаднал: бълг. *Айде, кой откъде!* (= да си отива всеки откъдето е дошъл), рум. *Oamenii săriră buimaci, care dincotro, crezând că-i foc.* (I. Creangă) ‘Хората накачаха слисани, кой откъде, мислейки, че има пожар.’

4.3. Инверсията на глагола и личното местоимение в балканските езици при емоционално изказване е още един интересен синтактичен паралел. Тази употреба на личните местоимения е маркирана и интонационно в сравнение с обективния словоред, срв. *Аз отивам в университета. / Отивам аз в университета...; Аз знам какво си направил. / Знам аз какво си направил!* За разлика от други индоевропейски езици, в които инверсията на глагола и местоимението има граматически функции, в балканските езици това явление е стилистично.

5. Стилистични и прагматични функции на местоименията. Балканските черти на местоименията в българския, румънския, албанския и гръцкия език се изявяват именно в богатите им експресивни възможности. Със своите стилистични и прагматични функции местоименията се включват пълноценно в балканския модел на света, описан от Т. Цивян (Цивъян 1990; 1999).

5.1. Една от универсалните семиотични опозиции е опозицията *близо/далеч*. Тя може да претърпи трансформации в *познато/непознато, вътрешно/външно, свое/чуждо, добро/лошо, живот/смърт* и т.н. Според Т. Цивян специфичното за Балканите е динамичността на тези опозиции и постоянната промяна на техните граници (Цивъян 1990: 70). Как се включват местоименията в този модел?

Местоименията са един от изразителите на склонността на балканския човек да се приобщи към заобикалящия го свят или да се разграничи от него, да го определи като свой или чужд, да го одобри или да го отхвърли. Така например показателните место-

имения, освен с възможностите си да разделят пространството и времето на близко и далечно, свое и чуждо, са ярък изразител на отношението на говорещия към света. Оценката може да варира от положителна – *Де оня глас момински?*, до силно негативна – *Още ли гледате оня Слави?*

Опозицията *свое/чуждо* (или *вътрешно/външно*), изразена чрез местоименията в балканските езици, може да придобие много аспекти. На най-ниското стъпало поставяме материалното – предметите, вещите, които притежавам – *моето си е мое; радвайте се на вашето*. Възникването на тези употреби на местоименията показва, че балканецът, въпреки че е известен като щедър и гостоприемен човек, има конкретно отношение към своята собственост. На второ място, местоименията като изразители на опозицията *свое/чуждо* разделят света на *моя дом (държава, град, къща), моето семейство* срещу това, което е извън обкръжението на човека – *по света и у нас; как са вашите?; Кой е? – Свой*. Разделението *свое/чуждо* се проявява и на ментално ниво – *моето* е това, което мисля, *моето* намерение или *моята* гледна точка – *настояваше на своето*. Следващото стъпало е отношението към глобални процеси, нещо, което е съдба и се реализира независимо от човешките усилия – *времето ще направи своето*. Тази употреба напълно съответства на идеята за пасивността на балканеца, примирението му към неумолимия ход на съдбата – да си припомним румънската балада „Miorița“ или мотива за вграждането. И накрая, местоименията в балканските езици не правят изключение от преминаването на опозицията *свое/чуждо* (или по-добре *близко/далечно, познато/непознато*) в противопоставяне между живота и смъртта, *този свят и онзи свят*.

Дативус етикус е още едно средство за изразяване на принадлежност чрез местоименията в балканските езици, един акт на присвояване, приобщаване на заобикалящия свят. Чрез дативус етикус говорещият символично прави някакъв обект свой, допуска го в своето пространство и по този начин изразява отношението си към него – *какъв си ми хубав*. По-ограниченият обхват на етичния датив в гръцкия език се компенсира от широката употреба на при-

тежателните клитики, които имат същите функции (Цивян 1999: 96–98) – *Робѹха μου, ποὺ εἶν’ ο ἀφευγτῆς σας και ποὺ εἶναι το κορμί σας;* (нар. песен – примерът е на Цивян) ‘Дрехи мои, къде е собственикът ви и къде е тялото ви?’

5.2. Според Т. Цивян опозицията *мъжко/женско* е основна за балканския модел на света. Мъжът е доминиращата фигура в семейството на Балканите, той е главата на семейството и затова не е чудно използването на третоличното местоимение като название на съпруга, което е израз на страхопочитание и респект на жената към него – *виждал ли си ми го?* Жената в балканското семейство е пазителка на семейното огнище, съхранява семейните ценности и традиции. Оценъчните функции на местоименията показват едно нейно качество, което се смята за основно – верността. Това личи от многобройните изрази с местоимения, които изтъкват негативното отношение към невярната жена, но това в никакъв случай не важи за мъжа: *оня* изразява негативна оценка към обекта по отношение на неговите личностни характеристики, но *оная* оценява жената въз основа на отношенията ѝ с мъжете – рум. *Се е си adevărat între Ludwig și... асеа?* ‘Какво става наистина между Лудвиг и... оная?’ (D. Irimia 1987: 119); *той не е такъв* означава, че той не е лош човек, но *такава жена* е лека жена – *Моля, успокойте се, всяка жена е такава.*; *никаквец* е неморален човек, гамен, хулиган, но *никаквица* пак е лека жена – *Била пачавра, никаквица, парясница, много ѝ шавали очичките, развявала си байрака.*

5.3. По-консервативният светоглед на балканеца личи и в употребата на местоименията като евфемизиращи названия за срамни части на тялото и срамни действия. Местоименията се оказват изключително удобни при назоваването на полови органи и сексуална активност, като заемат междинно положение между циничните думи и медицинските термини. Въпреки че тази тяхна употреба не е уникално явление в балканските езици, тя допринася за сглобяването на пъзела от специфични балкански черти, за да се получи една цялостна картина, наречена балкански модел на света.

5.4. Ще завърша с една известна мисъл на Т. Цивян (преводът е мой): ‘Едно от свойствата на „балканскостта“ на балканския модел

на света се състои в това, че неуникални явления се събират в уникална мозайка“ (Цивьян 1990: 67). Наистина много от разгледаните в тази работа езикови явления не са уникални, но наличието на всички тези общи черти в относително единния индоевропейски модел на употреба на местоименията и особено възникването на многобройните им стилистични функции, които изразяват отношението на човека към света, доказват съществуването на един специфичен балкански образ, който личи и на езиково равнище.

БИБЛИОГРАФИЯ

Андрейчин 1952: Андрейчин, Л. Към въпроса за аналитичния характер на съвременния български език. – *Български език*, кн. 1–2, с. 20–35.

Асенова 1990: Асенова П., Т. Кацори, У. Дукова. Повторението – вид конверсия в балканските езици. – *Съпоставително езикознание*, XV, кн. 4–5, с. 102–105.

Асенова 2000: Асенова, П. Значение българского языка для исследования балканского языкового союза. – *Die Südosteuropa – Wissenschaftler im neuen Jahrhundert. Akten der Tagung vom 16–19.10.1999*. Harrassovitz Verlag. Wiesbaden 2000, S. 1–5.

Асенова 2002: Асенова, П. *Балканско езикознание*. Велико Търново.

Баракова 1978: Баракова, П. Темпорални особености на причастно-пасивните форми в българския книжовен език. – *Български език*, XXVIII, кн. 4, с. 313–325.

Бенвенист 1974: Бенвенист, Э. *Общая лингвистика*. Москва.

Ботева 2003: Boteva, S. De la subjectivité dans le langage. L'expression des relations spatiales. – *Communication verbale et paraverbale. Actes du Colloque international*, Sofia 24 et 25 octobre 2003, p. 31–39.

Бояджиев 2003: Бояджиев, Ж. *Увод в общото езикознание*. София.

БТЛ 2002: *Български тълковен речник*. Ред. Д. Попов. София.

Велчева-Бояджиева 1963: Велчева-Бояджиева, Б. Към въпроса за изчезването на тричленната показателна система в българския език. – В: *Славистичен сборник*. София, с. 129–139.

Генчева, Асенова 2006: Генчева, Зл., П. Асенова. Рефлексив и медиум в балканските езици. – В: *Езиковедски изследвания в чест на 75-годишнината от рождението на ст.н.с. I ст. д.ф.н. Йордан Пенчев*. София, с. 442–454.

ГСБКЕ: *Граматика на съвременния български книжовен език*. Т. 2. София, 1993.

Дуриданов 1954: Дуриданов, И. Понятието падеж и въпросът за българското склонение. – *Български език*, кн. 2, с. 145–150.

Иванчев 1974: Иванчев, Св. Семантика и функциониране на показателното местоимение този/тоя в съвременния български книжовен език. – *Български език*, кн. 6, с. 539–545.

Иванчев 1978: Иванчев, Св. *Приноси в българското и славянското езикознание*. София.

Илиева 1993: Илиева, М. Семантико-стилистична натовареност на показателните местоимения оня/онзи, оная, онова, онези. – *Проглас*, кн. 1, с. 75–77.

Илиева 1999: Илиева, М. Местоимения и табу. – *Проглас*, № 1–2, с. 23–35.

Илиева 2000: Илиева, М. Оценъчни възможности при транспозициите на категорията *лице* в речта. – *Език и литература*, кн. 2, с. 87–94.

Илиева 2001: Илиева, М. Показателните местоимения като идентификатори на синонимни фрази. – В: *Изследвания по български език. Сборник материали от Националната научна конференция, посветена на чл. кор. проф. Л. Андрейчин*. Велико Търново, 30–31 март 1995 г., с. 144–149.

Квоние 1985: Квоние, Й. И. Възвратността в българския и румънския език. – *Съпоставително езикознание*, X, № 5, с. 15–30.

Кирова 1985: Кирова, Т. Стилистични особености в употребата на българското местоимение *нещо* и неговите руски съответствия. – *Съпоставително езикознание*, X, кн. 2, с. 34–39.

Коева 2004: Коева, Св. Синтактично и семантично описание на диатезите в българския език. – В: *Българско езикознание. Т. 4. Когнитивна граматика на българския и френския език – описание и формализация*. София, с. 182–232.

Костова, Костов 1982: Костова, М., К. Костов. За дателната реакция на българските предлози. – *Езиковедска българистика в ГДР*. София.

Лазарова 1999: Лазарова, М. *Морфемното равнище – динамичният консерватор на езиковата система*. Велико Търново.

Логачев 1970: Логачев, К. И. Некоторые вопросы албано-греческого языкового параллелизма и общепалканистические проблемы. – *Ученые записки ЛГУ* № 341, Серия фил. наук. вып. 73, Балканская филология, с. 72–79.

- Лопашов 1978: Лопашов, Ю. А. *Местоименные повторы дополнения в балканских языках*. Ленинград.
- Маслов 1981: Маслов, Ю. С. *Грамматика болгарского языка*. Москва.
- Милев 1966: Милев, А., Г. Михайлов. *Старогръцка граматика*. София.
- Минчева 1987: Минчева, А. *Старобългарският език в светлината на балканистиката*. София.
- Минчева 1983: Минчева, А. Структурните черти на Балканския езиков съюз от гледище на съвременния български език. – *Исторически развой на българския език*. Т. 1. София, с. 64–74.
- Мирчев 1946: Мирчев, К. Употреба на възвратното притежателно местоимение *свой* в старо- и новобългарски език. – *Годишник на Софийския университет*, ИФФ, т. 42, 1945/46, с. 5–59.
- Мирчев 1954: Мирчев, К. По въпроса за склонението в българския език. – *Български език*, кн. 1, с. 61–64.
- Мирчев 1978: Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*, София.
- Младенов 1985: Младенов, М. Още за конструкциите от типа (*върви*) *подире ми*. – *Съпоставително езикознание*, X, бр. 4, с. 36–43.
- Ницолова 1978: Ницолова, Р. За значението на българските неопределителни местоимения. – В: *Помагало по българска морфология*. Имена. София.
- Ницолова 1978а: Ницолова, Р. Интензифициращите местоимения в славянските езици. – *Славистични изследвания*, бр. 4, с. 181–189.
- Ницолова 1982: Ницолова, Р. За употребата на възвратното лично местоимение в българския език (в съпоставка с другите славянски езици и с немския). – *Съпоставително езикознание*, VII, бр. 6, с. 3–12.
- Ницолова 1986: Ницолова, Р. *Българските местоимения*. София.
- Ницолова 1991: Ницолова, Р. Балкански особености на българските местоимения. – В: *Българистични изследвания*. Трети българо-скандинавски симпозиум, 20–26 септември 1985. София.

Ницолова 1991а: Ницолова, Р. Теоретични бележки за местоименията. – *Съпоставително езиковедие*, XVI, № 5, с. 41–50.

Норман 1967: Норман, Б. Ю. Система возвратных конструкций в современном болгарском языке. – *Вестник Ленинградского Университета*, № 8, 8–123.

Осенова 2002: Осенова, П. *Семантика и прагматика на българските неопределителни местоимения*. София.

Пашов 1965: Пашов, П. Глаголи с местоименен корен в български език (Към въпроса за характера на местоименията като част на речта). – *Годишник на Софийския университет, Филологически факултет*, т. 59, кн. 2, с. 469–487.

Пашов 1965а: Пашов, П. Наблюдения върху граматическия род в български и испански (неутрален среден род на българските местоимения в сравнение с испанските neutro). – *Годишник на Софийския университет, Филологически факултет*, т. 59, кн. 1, с. 89–130.

Пашов 1978: Пашов, П. За „падежите“ на местоименията в съвременния български език. – В: *Помагало по българска морфология. Имена*. София, с. 340–355.

Пашов 1978а: Пашов, П. „Авторската“ и „учтивата“ форма за множествено число. – В: *Помагало по български език. Имена*. София, с. 445–454.

Пехливанова, Буров 1998: Пехливанова, П., Ст. Буров. За един особен начин на обръщение при интервю. – *Български език*, № 5, с. 446–450.

Ро Хауге 1981: Ро Хауге, Х. Опит за семантичен анализ на неопределителните местоимения *кой да е* и *който и да е*. – В: *Българистични изследвания. Първи българско-скандинавски симпозиум 24–30.09.1979*. София.

РСБКЕ: *Речник на съвременния български книжовен език*. Т. 1. София 1955.

Русева 2003: Русева, Г. За някои употреби на показателните местоимения *tad* и *etad* (във Ведите и Упанишадите). – *Съпоставително езиковедие*, бр. 3, с. 120–126.

Стоянов 1980: Стоянов, Ст. *Грамматика на българския книжовен език*. София.

Теодоров-Балан 1940: Теодоров-Балан, А. *Нова българска граматика*. София.

Теодоров-Балан 1947: Теодоров-Балан, А. *Състояние на българската граматика*. София.

Теодоров-Балан 1954: Теодоров-Балан, А. Българското склонение. – *Български език*, кн. 1, с. 40–46.

Хервег 1978: Хервег, Р. Редуцированная речь. – *Новое в зарубежной лингвистике*, выпуск VIII. Москва.

Цивьян 1990: Цивьян, Т. В. *Лингвистические основы балканской модели мира*. Москва.

Цивьян 1999: Цивьян, Т. В. *Движение и путь в балканской модели мира*. Москва.

Чаралозова 1995: Чаралозова, К. Показателните местоимения в съвременния български книжовен език. – В: *Българско езикознание*. Т. 1. София, с. 179–219.

Asenova 1979: Asenova, P. Aperçu historique des études dans le domaine de la linguistique balkanique. – *Linguistique balkanique*, XXII, 1, Sofia, p. 5–42.

Asenova 1983: Asenova, P. A propos des fonctions syntaxiques des relatifs absolus dans les langues balkaniques. – *Die slawischen Sprachen*, Salzburg, Band 5, SS. 5–12.

Asenova 1984: Asenova, P. Une construction d'intensification en grec et en albanais. – *Linguistique balkanique*, XXVII, nr. 3, p. 31–34.

Asenova 1987: Asenova, P. Le rôle de la femme dans la société bilingue des Balkans. – In: *Die Stellung der Frau auf dem Balkan*. Beiträge zur Tagung vom 3.–7. September in Berlin. S. 275–277.

Asenova 2000: Asenova, P. Quelques observations sur l'emploi de la diathèse non-active dans les langues balkaniques. – *Βαλκανική γλωσσολογία. Συγχρονία και διαχρονία*, Θεσσαλονίκη, 27–40.

Asenova 2001: Asenova, P. Observations sur la structure du texte balkanique. – *Zeitschrift für Balkanologie*, 37/2, p. 119–135.

Avram 1960: Avram, M. *Evoluția subordinării circumstanțiale cu elemente conjuncționale în limba română*. București.

Avram 1980: Avram, M. Note asupra pronumelui *ceea ce*. – *Studii și cercetări lingvistice*, București, anul XXXI, nr.4, p. 353–358.

Bejan 1981: Bejan, D. Cel, cea, cei, cele. – *Limba și literatura română*, București, p. 10–12.

Benacchio 1988: Benacchio, R. I pronomi clitici nelle lingue slave dell'area balcanica. – *Europa orientalis*, 7, 451–469.

Bokshi 2004: Bokshi, B. *Për vetorët e shqipes*. Prishtinë.

Burkhardt 1989: Burkhardt D. *Kulturraum Balkan*. Berlin.

Cazacu 1947: Cazacu, B. Sur l'expression du sujet indéterminé en roumain par la deuxième personne du singulier. – *Bulletin linguistique*, XV, p. 140–154.

Câmpeanu 1997: Câmpeanu, E. *Stilistica limbii române*. Cluj-Napoca.

Crașoveanu 1974: Crașoveanu, D. Cu privire la construcțiile care exprimă reciprocitatea. – *Limba română*, 23, nr.3, p.177–186.

Çabej 1974: Çabej, E. Studime rreth etimologjisë së gjuhës shqipe. – *Studime gjuhësore*, vëll. I–II, Prishtinë.

Demiraj 1973: Demiraj, Sh. *Morfologjia historike e gjuhës shqipe*, pjesa 1. Tiranë.

Demiraj 1986: Demiraj, Sh. *Gramatika historike e gjuhës shqipe*. Tiranë.

Dimitrescu 1978: Dimitrescu, Fl. et al. *Istoria limbii române*. București.

Dindelegan 1994: Dindelegan, G. P. Pronumele “o” cu valoare neutră și funcția cliticelor în limba română. – *Limbă și literatură*, nr. 1, București, p. 9–16.

Djamo-Diaconiță 1974: Djamo-Diaconiță, L. Pronoms et adverbes formés avec le verbe «vouloir» en roumain et en albanais. – In: *III-e Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes. Résumés*, t. 2. Bucarest.

Dragomirescu 1964: Dragomirescu, Gh. N. Îmbinările de cuvinte indivizibile, analizabile și neanalizabile. – *Limbă și literatură*, 1964, vol. 8, p. 395–397.

DuFeu 1998: DuFeu, V. The Dativus Ethicus (DE) in the Slavonic Languages. – *XII MKS KRAKÓW* 1998, <http://www.arts.gla.ac.uk/Slavonic/VDuFeu.htm>

- Feuillet 1992: Feuillet, J. La structuration de la deixis spatiale. – In: *La deixis*. Paris.
- Frey 1944: Frey, H. Système des deictiques. – *Acta linguistica*, IV, București, p. 112–129.
- FShS: *Fjalor i shqipës së sotme*, kryeredaktor Androkli Kostallari. Tiranë.
- Georgiev 1975: Georgiev, V. Die Entstehung der indoeuropäischen Verbalkategorien. – *Linguistique balkanique*, XVIII, София, с. 98–113.
- GGjSh: *Gramatika e gjuhës shqipe*. Tiranë, 1995.
- GLR: *Gramatica limbii române*, vol. 1. București, 1966.
- Holton 2000: Holton, D., P. Mackridge, P. & Φιλίππᾱκη-Warburton, E. *Γραμματική της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα.
- Iordache 1977: Iordache, E.-R. Pronumele personale neutre în română și franceză. – *Analele Universității din Cluj*, nr. 5, p. 59–64.
- Iordan 1944: Iordan, I. *Stilistica limbii române*. București.
- Iordan 1956: Iordan, I. *Limba română contemporană*. București.
- Irimia 1987: Irimia, D. *Structura gramaticală a limbii române. Numele și pronumele. Adverbul*. Iași.
- Joseph 2000: Joseph, B. Processes of Spread for Syntactic Constructions in the Balkans. – In: *Βαλκανική Γλωσσολογία. Σύγχρονα και διάχρονα*. Θεσσαλονίκη, p. 139–150.
- Joseph 2001: Joseph, B. On an Oddity of Development of Weak Pronouns in Deictic Expressions in the Languages of the Balkans. – *Indiana Slavic Studies*, vol. 12, p. 251–267.
- Kleiber 1992: Kleiber, G. Anaphore-deixis: deux approches concurrentes. – In: *La deixis*. Paris.
- Krapova 2003: Krapova, I., Cinque, G. On the order of wh-phrases in Bulgarian multiple wh-fronting. – In: *Proceedings of the Fifth European Conference on Formal Description of Slavic Languages*. Leipzig, 26–28.11.2003. In press.
- Manoliu-Manea 1968: Manoliu-Manea, M. *Sistematica substitutelor din româna contemporană standard*. București.

- Milaş 1972: Milaş, C. Cu privire la construcția „a ști – pronume (adverb) relativ”. – *Cercetări de lingvistică*, anul XVII, nr.1, Cluj, p. 41–49.
- Nica 1967: Nica, D. Lucuțiunile pronominale. – *Anuar de lingvistică și istorie literară*, t. 18. Iași.
- Pop 1982: Pop, L. Schimbări ale funcțiilor interogativelor ce și care condiționate de context. – *Limba română*, anul 31, nr. 2. București.
- Qvonje 1979: Qvonje, J. I. Die fehlende Unterscheidung *ubi/quo* und der Zusammenfall von Genitiv und Dativ in der Balkansprachen. – *Zeitschrift für Balkanologie*, B. 15, 134–152.
- Qvonje 1982: Qvonje, J. I. Себе си, ein Balkanismus im Bulgarischen. – *Linguistique balkanique*, XXIV, No. 2.
- Rosetti 1963: Rosetti, A. La situation du roumain parmi les langues balkaniques. – *Славянска филология*, III, с. 171–180.
- Sandfeld 1930: Sandfeld, K. *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*. Paris.
- Sandfeld, Olsen 1936: Sandfeld, Kr., H. Olsen. *Syntaxe roumaine*. Paris.
- Stati 1958: Stati, S. Problema diatezelor. – *Limba română*, VII, București, p. 39–45.
- Schwyzler 1950: Schwyzler, E. *Griechische Grammatik*. München.
- Tiktin 1895: Tiktin, H. *Gramatica română pentru învățământul secundar*. București.
- Vaananen 1971: Vaananen, V. *Introduzione al latino volgare*. Bologna.
- Varna 1983: Varna, A. Construcția „care/cine + conectiv pronominal sau adverbial”. – *Buletin științific Baia Mare*, p. 21–25.
- Vrabie 2000: Vrabie, E. *Etimologii românești și străine*. București.
- Zdrenghia 1955: Zdrenghia, M. Adjective determinative sau pronume (posesive, demonstrative, interogative+relative și nehotărâte)? – *Limba română*, IV, nr. 4.

Θεοφανοπούλου-Κόντου 1981: Θεοφανόπουλου-Κόντου, Δ. Τα μέσα ρήματα της νέας ελληνικής. Μερικές προκαταρκτικές παρατηρήσεις στο σύστημα των διαθέσεων. – *Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη, 51–78.

Κολτσίδας 1978: Κολτσίδας, Α. Μ. *Λεξικό της πιάτσας*. Θεσσαλονίκη.

Παπαστάθη 2000: Παπαστάθη, Μ. Μορφοσυντακτικές ιδιότητες και ερμηνεία των μεσοπαθητικών δομών στην ΝΕ και αγγλική: μια συγκριτική μελέτη. – *Μελέτες για την Ελληνική γλώσσα*, σελ. 418–425.

Σετάτος 1996: Σετάτος, Μ. Οι διαθέσεις στην κοινή νεοελληνική. – *Πρακτικά*. Θεσσαλονίκη, 202–215.

Τζάρτζανος 1946: Τζάρτζανος, Α. *Νεοελληνική σύνταξις*, τόμος Α. Αθήνα.

Τριανταφυλλίδης 2001: Τριανταφυλλίδης, Μ. *Νεοελληνική Γραμματική. Αναπροσαρμογή της Μικρής Νεοελληνικής Γραμματικής του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.

ЕКСЦЕРПИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аркадий и Борис Стругацки. *Трудно е да бъдеш бог*. Превод Симеон Владимиров.

http://moshkov.perm.ru/win/STRUGACKIE/bolg_bog.txt

Атанас Далчев. *Нашата критика*.

<http://litclub.dir.bg/library/bg/dalchev/statia3.htm>

Добри Войников. *Криворазбраната цивилизация*.

<http://www.otzvuk.com/Knigi/krivociv.rtf>

Елин Пелин. *Гераците*. София, 1987.

Емилиян Станев. *Крадецът на праскови*. София, 2005.

Ерньо Сив. *Как да съблазним библиотекарката*. Превод Стефка Хрусанова.

http://www.c3.hu/othercontent/linkbudapest/site9901/latest/darvasi_bulgarian.htm

Ивайло Петров. *Преди да се родя и след смъртта ми*. София, 2005.

Иван Вазов. *Драски и шарки*.

<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=14&WorkID=4881&Level=3>

Йордан Йовков. *Песента на козелетата*. София, 2004.

Йордан Йовков. *Старопланински легенди*. София, 2002.

Йордан Радичков. *Ние, врабчетата*. София, 2004.

Йордан Радичков. *Януари*. София, 1982.

Любен Каравелов. *Българи от старо време*. София, 2002.

Мигел де Сервантес. *Дон Кихот де Ла Манча*. Пловдив, 2001.

Чудомир. *Де оня глас...*

<http://liternet.bg/publish2/chudomir/razkazi/de.htm>

Calistrat Hogaș. *Pe drumuri de munte*. București, 2002.

Corduța Chercota. *Cel numit*. Oradea, 1999.

Dritëro Agolli. *Arka e djallit*. Tiranë, 1997.

Fatos Kongoli. *Dragoi i fildishtë*. Tiranë, 1999.

George Bacovia. *Plumb*. București, 2003.

Ismail Kadare. *Koncert në fund të dimrit*. Tiranë, 1990.

Kujtim Dashi. *Histori gazmore, vëllimi II*. Tiranë, 2002.

Nikollaj Hajtov. *Tregime të egra*. Përktheu Zehrudin Dokle. Tiranë, 2004.

Екатерина Търпоманова
ФУНКЦИИ НА МЕСТОИМЕННИЯТА
В БАЛКАНСКИТЕ ЕЗИЦИ

Българска
Първо издание

Рецензенти
Проф. дфн Руселина Ницолова
Проф. дфн Тодор Тодоров

Редактор
Елка Миленкова

Художник на корицата
Антонина Георгиева

Формат 60x84/16
Печатни коли 17

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
www.unipress.bg

Екатерина Търпоманова е доцент в Катедрата по общо, индоевропейско и балканско езикознание в СУ „Св. Климент Охридски“ и преподавател по общо езикознание и съвременни лингвистични теории в различни филологически специалности. Завършила е специалност „Балканистика“ в СУ „Св. Климент Охридски“, научните ѝ изследвания са в областта на балканското езикознание, морфологията, синтаксиса, корпусната лингвистика, компютърната лингвистика. Книгата е докторската ѝ дисертация, защитена през 2006 г., и представлява съпоставително изследване на местоименията в езиците от балканския езиков съюз, като обхваща явления извън добре проучените местоименни балканизми. Предназначена е за лингвисти, филолози и всички, които се интересуват от балканските езици.

ISBN 978-619-7433-45-6

9

786 197 433456

www.unipress.bg

Цена 15 лв.